

5

КИЇВ-1976

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Діяльність партійних організацій республіки по марксистсько-ленінському заготуванню кадрів на сучасному етапі
- Використання країнами соціалістичної орієнтації досвіду КНР в галузі аграрних перетворень
- Дніпропетровську — 200 років
- Стан і перспективи дослідження ролі інтелігенції в радянському суспільстві

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (182)

ТРАВЕНЬ

1976

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КІПВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Кондратюк А. С. Діяльність партійних організацій республіки по марксистсько-ленінському загартуванню кадрів на сучасному етапі 7
- Горський В. М. Використання країнами соціалістичної орієнтації досвіду КПРС в галузі аграрних перетворень 19

* * *

- Бойко В. Г. Дніпропетровську — 200 років 28

Методологія і методика історичних досліджень

- Курносів Ю. О. Стан і перспективи дослідження ролі інтелігенції в радянському суспільстві 40

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

- Кучер В. І. Створення партизанських резервів на Україні 50
- Савчук П. О. Деякі питання партійного будівництва у партизанських формуваннях України (1941—1944 рр.) 58
- Замлинський В. О. З історії оборонно-масової роботи в західних областях УРСР (1940 р.—червень 1941 р.) 64
- Фірсов М. І. Інтернаціональна місія радянських військ у визволенні Чехословаччини 69

* * *

- Пиха Д. Д. Підготовка резервів начальницького складу Червоної Армії в 1929—1941 рр. 76

- Ковальов А. Н. Про розвиток внутріпартійної демократії в партійних організаціях України (1926—1929 рр.) 83

ЗАМІТКИ

- Заграй З. І. Соціалістичне змагання в службі побуту УРСР (1966—1970 рр.) 90
- Буряк В. І., Вовк А. А. До історії створення машинно-тракторних станцій 99
- Гусаров В. К. Роль модрівської преси в пропаганді ідей пролетарського інтернаціоналізму (1922—1928 рр.) 103

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- З літопису дев'ятої п'ятирічки. Підготували Сидоренко В. П. і Кузьмінська О. Д. (Закінчення) 107

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Бородін О. А., Мінгазутдінов О. Ф., Слюсаренко А. Г. З досвіду викладання історії КПРС на гуманітарних факультетах Київського університету	114
Архипова Н. Т. Військово-патріотичне виховання учнів на факультативних заняттях з історії	120

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Катренко А. М. Пам'ятники революційної, бойової і трудової слави в історико-краєзнавчій літературі	125
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Довгань О. Д., Хланга О. В. Борць за народну справу (До 75-річчя з дня народження І. І. Туряниці)	135
Башарін С. В., Кириленко В. М. 150-річчя Керченського історико-археологічного музею	137

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Мельниченко В. Ю. В. І. Ленін на чолі розвитку соціалістичної революції, зміцнення і захисту Радянської влади (До виходу 5 і 6 томів Біографічної хроніки В. І. Леніна)	139
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Борцов Б. П., Кудлай О. С. Великий советский народ	146
Калакура Я. С. М. Я. Кошарний, І. Я. Кошарний. Технічний прогрес і продуктивність праці	147
Джос Ф. Х., Мальчик Ю. М. Я. М. Серішев. Молодь — активна сила в боротьбі за комунізм	148
Сарбей В. Г., Котлов В. Н., Казмірчук Г. Д. В. Е. Иллерицкий. Революционная историческая мысль в России	150
Телегін Д. Я., Цеберко О. В. Историко-краеведческие записки	152
Шморгун П. М. И. М. Пушкирева. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях	153
Михайлина Л. П. Б. О. Тимошук. Слов'янські гради Північної Буковини	155
Макар Ю. І. З історії співробітництва поляків, українців і росіян	157

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Кривоніс В. М. Конференція молодих учених в Інституті історії АН УРСР	159
Алексеева Н. І. 60-річчя І. І. Коломійченка	159
Волкова А. П. Зустріч з читачами «Українського історичного журналу»	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції:
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

Кондратюк А. С. Деятельность партийных организаций республики по марксистско-ленинской закалке кадров на современном этапе	7
Горский В. М. Использование странами социалистической ориентации опыта КПСС в области аграрных преобразований	19

* * *

Бойко В. Г. Днепропетровску — 200 лет	28
---	----

Методология и методика исторических исследований

Курносоев Ю. А. Состояние и перспективы исследования роли интеллигенции в советском обществе	40
--	----

СООБЩЕНИЯ

Из истории Великой Отечественной войны Советского Союза

Кучер В. И. Создание партизанских резервов на Украине	50
Савчук П. А. Некоторые вопросы партийного строительства в партизанских формированиях Украины (1941—1944 гг.)	58
Замлинский В. А. Из истории оборонно-массовой работы в западных областях УССР (1940 г.—июнь 1941 г.)	64
Фирсов Н. И. Интернациональная миссия советских войск в освобождении Чехословакии	69

* * *

Пиха Д. Д. Подготовка резервов начальствующего состава Красной Армии в 1929—1941 гг.	76
Ковалёв А. Н. О развитии внутрипартийной демократии в партийных организациях Украины (1926—1929 гг.)	83

ЗАМЕТКИ

Заграй З. И. Социалистическое соревнование в службе быта УССР (1966—1970 гг.)	90
Буряк В. И., Вовк А. А. К истории создания машинно-тракторных станций	99
Гусаров В. К. Роль мопровской печати в пропаганде идей пролетарского интернационализма (1922—1928 гг.)	103

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Из летописи девятой пятилетки. Подготовили Сидоренко В. П. и Кузьминская О. Д. (Окончание)	107
--	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Бородин А. А., Мингазутдинов А. Ф., Слюсаренко А. Г. Из опыта преподавания истории КПСС на гуманитарных факультетах Киевского университета	114
Архипова Н. Т. Военно-патриотическое воспитание учащихся на факультативных занятиях по истории	120

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Катренко А. Н. Памятники революционной, боевой и трудовой славы в историко-краеведческой литературе	125
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Довганич А. Д., Хланта А. В. Борец за народное дело (К 75-летию со дня рождения И. И. Туляницы)	135
Башарин С. В., Кириленко В. М. 150-летие Керченского историко-археологического музея	137

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Мельниченко В. Е. В. И. Ленин во главе развития социалистической революции, укрепления и защиты Советской власти (К выходу 5 и 6 томов Биографической хроники В. И. Ленина)	139
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Борцов Б. П., Кудлай А. С. Великий советский народ	146
Калакура Я. С. М. Я. Кошарный, И. Я. Кошарный. Технический прогресс и производительность труда	147
Джос Ф. Х., Мальчик Ю. М. Я. М. Серішев. Молодь — активна сила в боротьбі за комунізм	148
Сарбей В. Г., Котов В. Н., Казмирчук Г. Д. В. Е. Иллерицкий. Революционная историческая мысль в России	150
Телегин Д. Я., Цеберко А. В. Историко-краеведческие записки	152
Шморгун П. М. И. М. Пушкарева. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях	153
Михайлина Л. П. Б. О. Тимошук. Слов'янські гради Північної Буковини	155
Макар Ю. И. З історії співробітництва поляків, українців і росіян	157

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Кривонос В. Н. Конференция молодых ученых в Институте истории АН УССР	159
Алексеева Н. И. 60-летие И. И. Коломийченко	159
Волкова А. П. Встреча с читателями «Українського історичного журналу»	160

CONTENTS

ARTICLES

25th Congress of the CPSU and Problems of the Communist Construction

- Kondratjuk A. S. The Activity of Party Organizations of the Republic on Marxist-Leninist Hardening of Specialists at the Modern Stage . . . 7
 Gorskiy V. M. Use of the CPSU Experience in the Field of the Agrarian Transformations by the Countries of the Socialist Orientation . . . 19

* * *

- Bojko V. G. Dnepropetrovsk is 200 Years Old . . . 28

Methodology and Methods of Historical Researches

- Kurnosov Ju. A. State and Prospects of Studying the Role of Intelligentsia in the Soviet Society . . . 40

COMMUNICATIONS

From the History of the Great Patriotic War of the Soviet Union

- Kucher V. I. Creating of Partisan Reserves in the Ukraine . . . 50
 Savchuk P. A. Some Problems of the Party Construction in the Partisan Formations of the Ukraine (1941—1944) . . . 58
 Zamlinskij V. A. From the History of Mass-Defence Work in the Western Regions of the Ukrainian SSR (1940—June 1941) . . . 64
 Firsov N. I. International Mission of the Soviet Troops in Liberation of Czechoslovakia . . . 69

* * *

- Pikha D. D. Training of Reserves of the Commanders of the Red Army in 1929—1941 . . . 76
 Kovalev A. N. On the Development of Intraparty Democracy in the Party Organizations of the Ukraine (1926—1929) . . . 83

NOTES

- Zagraj Z. I. Socialist Competition in the Service Management of the Ukrainian SSR (1966—1970) . . . 90
 Burjak V. I., Vovk A. A. On the History of Creating of the Machine-Tractor Stations . . . 99
 Gusarov V. K. The Role of the MOPR Press in Propaganda of the Ideas of the Proletarian Internationalism (1922—1928) . . . 103

DOCUMENTS AND MATERIALS

- From the Chronicle of the 9th Five-Year Plan. Prepared by Sidorenko V. P. and Kuz'minskaja O. D. (the end) . . . 107

AID TO THE TEACHER OF HISTORY

- Borodin O. A., Mingazutdinov A. F., Slujsarenko A. G. From the Experience of Teaching History of the CPSU on the Humanitarian Faculties of the Kiev State University . . . 114
 Arkhipova N. T. Military-Patriotic Education of Pupils at the Optional Lessons in History . . . 120

MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE

Katrenko A. N. Monuments of Military, Revolutionary and Labour Glory in Historical-Local Lore Literature	125
--	-----

OUR CALENDAR

Dovganich A. D., Khlanta A. V. A Fighter for the People's Affair (On the 75th Anniversary of I. I. Turjanitsa's Birthday)	135
Basharin S. V., Kirilenko V. M. 150 Years to the Kerch Historical-Archaeological Museum	137

REVIEW OF SOURCES AND LITERATURE

Mel'nichenko V. E. V. I. Lenin at the Head of Development of the Socialist Revolution, Consolidation and Protection of the Soviet Power (On Publishing the 5th and 6th Volumes of the Biographical Chronicles of V. I. Lenin)	139
---	-----

CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

Bortsov B. P., Kudlaj A. S. The Great Soviet People	146
Kalakura Ja. S. M. Ja. Kosharnij, I. Ja. Kosharnij. The Technical Progress and Labour Productivity	147
Dzhos F. Kh., Mal'chik Ju. M. Ja. M. Serishchev. Youth, an Active Force in Struggle for Communism	148
Sarbej V. G., Kotov V. N., Kazmirchuk G. D. V. E. Illeritskij. Revolutionary Historical Thought in Russia	150
Telegin D. Ja., Tseberko A. V. Historical-Local Lore Notes	152
Shmorgun P. M. I. M. Pushkareva. Railwaymen of Russia in the Bourgeois-Democratic Revolutions	153
Mikhajlina L. P. B. O. Timoshchuk. The Slavonic Settlements of the Northern Bukovina	155
Makar Ju. I. From the History of Cooperation of Poles, Ukrainians and Russians	157

NEWS ITEMS AND INFORMATION

Krivosos V. N. The Conference of Young Scientists at the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR	159
Alekseeva N. I. 60 Years of I. I. Kolomijchenko Birth	159
Volkova A. P. Meeting with Readers of the "Ukrainian Historical Journal"	160

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

А. С. КОНДРАТЮК (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РЕСПУБЛІКИ ПО МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОМУ ЗАГАРТУВАННЮ КАДРІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Складовою частиною багатогранної діяльності нашої партії є ідейно-виховна робота, спрямована на формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму. Ця об'єктивна історична необхідність зумовлена великими економічними, соціально-політичними завданнями побудови комунізму. «Сила нашого ладу в свідомості мас,— відмічається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії.— І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»¹.

Сучасний рівень розвитку нашого суспільства, гострота ідеологічної боротьби на міжнародній арені вимагають від кожної радянської людини глибоких знань основ марксистсько-ленінської теорії, вміння з класових позицій аналізувати і давати оцінку явищам суспільного розвитку, робити вірні практичні висновки. Ідеологічна робота нині є передовою ділянкою будівництва комунізму, боротьби проти міжнародного опортунізму і ревізіонізму в усіх його проявах.

Успішному ідейно-політичному вихованню трудящих сприяють перш за все об'єктивні умови: наш соціалістичний лад, радянська дійсність, наш спосіб життя. Вони є тим реальним фундаментом, на основі якого духовно зростає радянська людина, утверджується її науковий світогляд. Вирішальну роль у цьому процесі відіграє цілеспрямована ідейно-виховна робота партії, всіх її організацій. Комуністична партія повсякденно спрямовує на виховання мас діяльність державних органів, численні громадські організації. Вона має в своєму розпорядженні науково-обґрунтовану, випробувану на практиці міцну систему засо-

¹Л. І. Брежнев, Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, К., 1976, стор. 86.

бів, форм і методів ідейного виховання, величезний практичний досвід, кваліфіковані кадри.

Важлива роль в ідейному загартуванні комуністів, усіх трудящих належить партійній пропаганді, і, зокрема, її провідній ланці — системі політичної освіти. XXV з'їзд КПРС вказав, що «масове вивчення марксизму-ленінізму — найважливіша особливість розвитку суспільної свідомості на сучасному етапі»².

Теоретичну основу комуністичного виховання трудящих, як і всієї діяльності партії, становить марксизм-ленінізм. Партія неухильно керується цією найпередовішою, революційною наукою сучасності, робить все для її дальшого розвитку, збагачення новими положеннями і висновками на основі наукового аналізу суспільних процесів, вивчення життя, практики комуністичного будівництва. Зразком творчого підходу партії до розвитку теорії є рішення XXIII і XXIV з'їздів КПРС, Пленумів Центрального Комітету, документи до 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, піввікового ювілею Союзу РСР, доповіді і виступи товариша Л. І. Брежнєва. В них дано розгорнуту наукову характеристику розвинутого соціалістичного суспільства, шляхів створення матеріально-технічної бази комунізму, виникнення і розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу. Дальшого розвитку набуло вчення про керівну роль Комуністичної партії в революційному русі і будівництві нового суспільства, про провідну роль робітничого класу. Важливе значення має розробка основних питань аграрної політики партії на сучасному етапі.

Новим видатним вкладом в революційну науку сучасності є документи XXV з'їзду КПРС. В них дано глибокий марксистсько-ленінський аналіз внутрішньої і зовнішньої політики партії, сформульовано нові положення і висновки, що збагачують теорію і практику комуністичного будівництва, визначено завдання дальшого просування нашої країни до комунізму.

Партія нагромадила величезний досвід організації політичного навчання комуністів і безпартійних, виробила чітку систему партійної освіти, ефективні засоби і методи ідейного впливу на широкі маси трудящих. На дальше підвищення рівня і ефективності партійного навчання спрямовано ряд постанов ЦК КПРС*, прийнятих у 1971—1975 рр.

Посилення уваги до ідейного загартування комуністів і безпартійних обумовлено також тим, що успішне розв'язання складних економічних і соціально-політичних завдань, які стоять перед радянським народом, у великій мірі залежить від боездатності первинних партійних організацій, як організаторів мас. А ця боездатність в свою чергу визначається ідейною зрілістю кожного комуніста. Наша партія постійно поповнюється молодими комуністами. Наприклад, за період між XXIV і XXV з'їздами Компартії України її чисельний склад збільшився на 247 тис. чоловік³.

Питання підвищення дієвості ідейно-виховної роботи, в тому числі і політичної освіти, партійних організацій республіки в світлі рішень

² Там же, стор. 89.

* «Про марксистсько-ленінське навчання і економічну освіту керівних кадрів в Ташкентській міській партійній організації», «Про участь керівних та інженерно-технічних працівників Череповецького металургійного заводу в ідейно-політичному вихованні членів колективу», «Про роботу партійної організації Мінського тракторного заводу по підвищенню виробничої і громадсько-політичної активності трудового колективу» та ін.— Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник документов (1965—1973 гг.), М., 1973, стор. 319—331, 365—373.

³ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 50.

XXIV з'їзду КПРС ґрунтовно обговорювалось на травневому (1974 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Пленум проаналізував стан ідеологічної роботи, накреслив заходи щодо удосконалення організації, підвищення наукового рівня пропагандистської і масово-політичної роботи, створення комплексної системи комуністичного виховання, ефективного забезпечення соціально-економічної програми партії.

Значному піднесенню рівня ідейно-виховної роботи сприяла постанова ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів в партійній організації Білорусії»⁴, яка широко обговорювалась партійними організаціями республіки. Цим питанням приділялась значна увага на звітно-виборних партзборах, партійних конференціях, які відбулись у 1975 р.—на початку 1976 р. Великі завдання щодо дальшого поліпшення марксистсько-ленінського загартування кадрів поставив XXV з'їзд Компартії України. «Найважливішим напрямом, на якому й далі повинні бути зосереджені зусилля партійних організацій, усіх ідеологічних кадрів,— відмічається у Звітній доповіді ЦК Компартії України XXV з'їздові Комуністичної партії України,— є **пропаганда марксизму-ленізму**, розвиток політичної свідомості мас, яка становить серцевину комуністичного світогляду»⁵.

Виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, партійні комітети, первинні парторганізації республіки провели велику роботу по удосконаленню організаційних форм і методів політичної освіти, підвищенню її ідейно-теоретичного рівня і ефективності. Нині створені всі умови, які дозволяють кожній радянській людині оволодіти ідейним багатством партії, наполегливо і цілеспрямовано вивчати основи марксистсько-ленінської теорії і політики у нерозривній єдності з практикою комуністичного будівництва.

У постановці марксистсько-ленінської освіти за останні роки відбулися позитивні зрушення в її структурі. Багатшою за змістом і формою стала її вища ланка, з'явився ряд нових предметів у початковій і середній ланках. Відбулися також кількісні зміни. Якщо в 1965—1966 навчальному році в системі партійної освіти навчалось 2,1 млн. чол., з них у початковій ланці—791,4 тис., середній—733,2 тис., вищій—598,9 тис. чол., то в 1975—1976 навчальному році—3,8 млн. чол., з них у початковій ланці 298,2 тис. чол., середній—1437,5 тис., у вищій—більше 1,5 млн. чоловік⁶.

За останні роки значно зросла кількість слухачів у середній і вищій ланках. Це відображає з одного боку загальну тенденцію партійної освіти, яка передбачає послідовне і систематичне вивчення марксистсько-ленінської теорії і перехід комуністів із нижчих ланок до вищих, а з другого боку,—зростання загальноосвітнього і культурного рівня трудящих.

Нинішній навчальний рік в системі партійної освіти розпочався напередодні завершення дев'ятої п'ятирічки і підготовки до XXV з'їзду КПРС, роботи з'їзду, початкового етапу пропаганди і реалізації його рішень, які почали вивчатись в усіх ланках партійної освіти. Враховуючи ці особливості, партійні комітети, первинні парторганізації республіки зосереджують свої зусилля на дальшому вдосконаленні організації, підвищенні ідейного рівня і дієвості марксистсько-ленінського навчання комуністів і безпартійного активу. «Головне завдання всієї нашої мережі політичної освіти в наступний період,— відмітив

⁴ «Радянська Україна», 31 серпня 1974 р.

⁵ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 65.

⁶ Комуністична партія України—бойовий загін КПРС, К., 1976, стор. 99.

товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові партії,— поглиблене вивчення рішень XXV з'їзду партії. І насамперед ми повинні зробити так, щоб матеріалами з'їзду добре оволоділи молоді комуністи, а також ті, хто готується до вступу в ряди партії. Донести ідеї з'їзду до кожного комуніста, до кожної радянської людини — такий почесний обов'язок не тільки пропагандистів, лекторів, доповідачів, а й усіх наших партійних активістів. У цю роботу треба вкласти всі свої знання, все уміння переконувати, всю силу душі. В усьому цьому — одна з передумов неухильного проведення в життя рішень з'їзду»⁷.

В останні роки повсюдно зросла увага комуністів, безпартійного активу, комсомольців до вивчення ленінської теоретичної спадщини, актуальних проблем теорії і політики партії на сучасному етапі. У відповідності з запитам слухачів, завданнями ідейно-виховної роботи, які стоять перед партійними організаціями, в усі ланки навчання введена нова проблематика. 148 тис. слухачів політшкіл вивчає питання внутрішньої і зовнішньої політики КПРС на сучасному етапі, 347 тис. в школах основ марксизму-ленізму — новий курс «КПРС — керівна і спрямовуюча сила комуністичного будівництва». Вивчення цих питань тісно пов'язується з роботою партійних організацій по підвищенню авангардної ролі комуністів на виробництві, в громадсько-політичному житті, посиленню їх особистої участі у виховній роботі. У Ворошиловградській області, наприклад, за період, який минув після XXIV з'їзду КПРС, кількість слухачів, що вивчають ленінську теоретичну спадщину, теорію і актуальні проблеми політики партії, збільшилася на 57 тис. чол., у Ровенській області тільки порівняно з 1975 р. кількість таких слухачів зросла в 1,7 раза.

На Донецькій обласній методичній конференції в травні 1974 р. узагальнювався досвід діяльності партійних організацій пропагандистів по вивченню праць класиків марксизму-ленізму і документів партії в різних формах політичної освіти. Конференція розробила рекомендації, спрямовані на підвищення ідейно-теоретичного рівня занять, тісного зв'язку програмного матеріалу з життям. Значна увага приділялась навчанню пропагандистів методом проведення практичних занять по працях В. І. Леніна, зокрема таких, як «Уроки Московського повстання», «На дорогу», «Про завдання пролетаріату в даній революції», «Сторінки з щоденника» та ін.

На Донеччині в жовтні 1974 р. і квітні 1975 р. проводились соціологічні дослідження на тему: «Вивчення праць класиків марксизму-ленізму, документів партії в системі партійної освіти». Мета їх полягала в тому, щоб виявити обсяг і глибину засвоєння слухачами праць класиків марксизму-ленізму, документів партії, визначити найбільш ефективні форми і методи вивчення першоджерел. Матеріали цих досліджень показали, що більше 70% керівників шкіл і семінарів високо оцінили перебудову роботи семінарів пропагандистів, висловились за активні форми їх проведення.

Підвищенню ідейно-теоретичного рівня навчання, більш глибокому вивченню першоджерел і документів партії у значній мірі сприяли видання українською мовою творів основоположників наукового комунізму. За останні роки тільки Політвидав України випустив 4,9 млн. примірників творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна⁸. 1975 р.

⁷ Л. І. Брежнев. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, стор. 89.

⁸ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 64.

завершено видання Повного зібрання творів В. І. Леніна українською мовою, масовими тиражами вийшли найважливіші партійні документи, збірники промов і статей товариша Л. І. Брежнєва.

Марксистсько-ленінське навчання стало дійовим фактором розвитку трудової і політичної активності, посилення боротьби трудящих за успішне виконання планів і соціалістичних зобов'язань дев'ятої п'ятирічки. «Полум'яне партійне слово, творчу енергію пропагандиста — на успішне завершення п'ятирічки», — з таким закликм на початку минулого року звернулись учасники зборів пропагандистського активу Москви до всіх пропагандистів країни. «Ми вважаємо своїм першочерговим обов'язком, — говориться у зверненні, — і в майбутньому наполегливо сприяти зростанню свідомості, дисципліни і організованості трудящих, вихованню їх у дусі відданості справі партії, високим ідеалам комунізму. Почесний обов'язок партійних пропагандистів — словом і особистим прикладом добиватися того, щоб боротьба за виконання і перевиконання планів і соціалістичних зобов'язань, підвищення ефективності виробництва, поліпшення якості продукції, економії сировини, матеріалів, електроенергії стала внутрішньою потребою кожної радянської людини»⁹.

Партійні організації республіки активно підтримали почин пропагандистів Московського електромеханічного заводу ім. Володимира Ілліча та Івановського камвольного комбінату ім. В. І. Леніна. «Знання, ідейну переконаність, організаторський талант пропагандиста — на службу п'ятирічці!» — під таким девізом в усіх областях пройшли зльоти, збори пропагандистів. У цьому патріотичному русі ідейних бійців партії — намагання органічно поєднати теорію з суспільною практикою, активніше залучати трудящих у виробничу діяльність.

Багато років веде школу основ марксизму-ленінізму в колгоспі ім. Куйбишева Чутівського району Полтавської області Л. Золотайко. Кожен слухач тут має чіткий перспективний план творчого зростання, підвищення свого фахового, освітнього рівня, трудової активності. У минулому навчальному році пропагандист поставила перед собою завдання добитися, щоб шість її слухачів підтвердили звання ударника комуністичної праці, а сім — брали активну участь в агітаційно-масовій роботі. Ці завдання успішно виконані. Вона подбала про те, щоб у планах були відбиті високі зобов'язання слухачів у соціалістичному змаганні на честь XXV з'їзду КПРС, а після з'їзду — глибоке вивчення прийнятих на ньому документів. Досвід складання особистих творчих планів, нагороджений в школі Л. Золотайко, знайшов широкий відгук у районі¹⁰.

За особистими творчими планами працюють усі пропагандисти на Кременчуцькому автомобільному заводі. Так, керівники теоретичних семінарів — заступник головного металурга І. М. Верховський та старший інженер-технолог Н. І. Артеменко у планах в минулому навчальному році передбачали поглиблене вивчення праць В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин», «Начерк плану про управління радянськими установами», рішень XXIV з'їзду партії і Пленумів ЦК КПРС, а також допомогу кожному слухачеві у розробці творчого плану на 1974—1975 рр. Окремим слухачам доручалось підготувати матеріали про невикористані можливості підвищення ефективності виробництва з конкретними пропозиціями.

Партком заводу, партбюро цехових парторганізацій постійно контролюють виконання особистих планів пропагандистів і слухачів, пері-

⁹ «Политическое самообразование», 1975, № 9, стор. 105.

¹⁰ «Радянська Україна», 9 жовтня 1975 р.

одично заслуховують їх звіти, а по закінченні навчального року підбивають підсумки. 47 слухачів з двох теоретичних семінарів внесли 57 раціоналізаторських пропозицій, впровадження яких у виробництво дало економічний ефект близько 55 тис. крб., 5 чол. постійно виступають з лекціями і політінформаціями, решта — працює агітаторами; 33 слухачі виконують партійні, профспілкові і комсомольські доручення¹¹.

Пропагандист школи основ марксизму-ленінізму К. Ю. Добросинський з парторганізації виробничого об'єднання «Азовзалізобетон» м. Жданова при складанні творчого плану вивчення основ економіки промислового виробництва зважив на те, що технологія виготовлення залізобетонних виробів і конструкцій вимагає поліпшення. Він залучив до раціоналізаторської роботи окремих слухачів, які внесли 14 раціоналізаторських пропозицій, що сприяло поліпшенню технології виготовлення залізобетонних виробів. Економічний ефект від впровадження пропозицій становив близько 10 тис. крб.¹²

Партійні організації промислових підприємств Львова активно використовують політичне й економічне навчання для впровадження передових форм організації виробництва, підвищення якості продукції, дієвості соціалістичного змагання. Виробничі об'єднання ім. В. І. Леніна, ім. 50-річчя Жовтня, «Мікроприлад», «Електрон» виступили ініціаторами складання перспективних комплексних планів ідейно-виховної роботи, марксистсько-ленінської освіти, як складової частини перспективного плану розвитку виробничих колективів на тривалий період. Нині такі плани мають майже всі підприємства міста¹³.

Наведені приклади свідчать про те, що навчання в системі партійної освіти активно сприяє виробленню у слухачів конкретного підходу до розгляду діяльності свого трудового колективу, повнішому використанню резервів виробництва, підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості продукції.

Марксистсько-ленінська освіта тісно пов'язується з розв'язанням ідейно-виховних завдань, які стоять перед партійними організаціями. Так, у Донецькій, Запорізькій, Київській та інших областях при міських комах, райкомах партії, парткомах великих підприємств створені дворічні школи молодих комуністів, в яких вивчаються історія КПРС, питання партійного будівництва, внутрішньої і зовнішньої політики партії.

З метою підготовки кваліфікованих кадрів для ведення атеїстичної роботи партійні комітети Закарпатської, Львівської, Хмельницької і Черкаської областей збільшили кількість шкіл і семінарів по вивченню питань наукового атеїзму. У Хмельницькій області, наприклад, працює 236 теоретичних семінарів по проблемі: «Формування матеріалістичного світогляду і шляхи подолання релігійних пережитків», в яких навчаються вчителі, лікарі, голови обрядових комісій та груп сприяння дотриманню законодавства про культу при місцевих Радах, працівники культосвітніх установ. Програмою цих семінарів, яка розрахована на три роки, особлива увага приділяється вивченню методики і практики роботи з віруючими, впровадженню нових свят і обрядів. У багатьох університетах марксизму-ленінізму створені відділення по підготовці пропагандистів, лекторів, агітаторів з питань наукового атеїзму.

¹¹ «Під прапором ленінізму», 1974, № 18, стор. 61.

¹² «Під прапором ленінізму», 1975, № 17, стор. 37.

¹³ «Робітнича газета», 1 жовтня 1975 р.

В сучасних умовах зростає значення ідейного загартування керівних кадрів, спеціалістів народного господарства. Поряд з постійно діючими курсами при ВПШ при ЦК КПРС і ЦК Компартії України перепідготовки партійних і радянських працівників, курсів підвищення кваліфікації господарських керівників, марксистсько-ленінська освіта кадрів включає в себе обласні, міські і районні школи партійно-господарського активу, теоретичні семінари при партійних комітетах, навчання за індивідуальними планами, а також різноманітні форми участі керівників у пропагандистській і масово-політичній роботі. В цьому навчальному році у 893 школах і теоретичних семінарах навчається близько 72 тис. партійних, радянських і господарських працівників, спеціалістів народного господарства.

Останнім часом для ідейно-теоретичної перепідготовки комуністів-керівників стали краще використовувати університети марксизму-ленінізму. Нині в 43 цих закладах навчається понад 60 тис. слухачів, з них більше 20 тис. на факультетах партійно-господарського активу¹⁴.

Заслугове на увагу досвід Донецького міськкому партії в організації навчання партійних, радянських, профспілкових, комсомольських працівників і господарських керівників в університеті марксизму-ленінізму. За останній час в університеті одержали політичну освіту більше тисячі секретарів первинних парторганізацій, понад 800 господарських керівників. У 1974—1975 навчальному році на факультеті партійно-господарського активу навчалось більше 700 чол. Серед них близько 300 секретарів парторганізацій з середньою освітою, понад 100 секретарів комсомольських організацій, стільки ж господарських керівників та їх заступників¹⁵.

У відповідності з вимогами постанови ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів в партійній організації Білорусії» партійні комітети проводять теоретичну і професійну підготовку штатних працівників ідеологічних відділів партійних комітетів, закладів культури, преси, телебачення і радіо. При всіх обкомах, більшості міськкомів і райкомів партії створені теоретичні семінари, а в університетах марксизму-ленінізму — відділення з питань теорії і практики ідеологічної роботи. Ними охоплено близько 5 тис. ідеологічних працівників. На відділенні теорії і практики ідеологічної роботи університету марксизму-ленінізму Харківського міськкому партії, наприклад, вчиться 115 чол. з числа партійного апарату, керівників ідеологічних організацій, секретарів і заступників секретарів первинних парторганізацій¹⁶.

З кожним роком поліпшується марксистсько-ленінська освіта наукової і художньої інтелігенції. У вищій ланці системи партійної освіти, наприклад, навчається 345 тис. викладачів вузів і технікумів, учителів шкіл, 60 тис. наукових працівників, 8,7 тис. працівників літератури і мистецтва. Постійно збагачується тематика теоретичних семінарів для інтелігенції. Зросла кількість семінарів, у яких слухачі вивчають ленінську теоретичну спадщину, актуальні проблеми ленінської національної політики, пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Так, у Дніпропетровській області другий рік працює понад 500 семінарів, в яких інтелігенція вивчає окремі праці В. І. Леніна. У 1975—1976 навчальному році більше 150 тис. представ-

¹⁴ «Сільські вісті», 28 вересня 1975 р.

¹⁵ «Під прапором ленінізму», 1974, № 15, стор. 17.

¹⁶ «Під прапором ленінізму», 1975, № 15, стор. 41.

ників інтелігенції приступили до вивчення нової проблеми: «Радянський спосіб життя: суть, основні принципи і риси».

Здійснюється диференційований підхід до організації навчання різних категорій інтелігенції. Так, у м. Києві наукова інтелігенція (25,7 тис. чол.), вивчає методологію наукових досліджень, соціально-економічні аспекти науково-технічної революції, професорсько-викладацький склад вузів (понад 8 тис. чол.) — курс «Актуальні питання комуністичного виховання студентської молоді», вчителі, викладачі технікумів, медичні працівники і працівники культурно-освітніх закладів — проблему «Радянський спосіб життя: суть, основні принципи і риси», художня інтелігенція — курс «Художник і сучасність». В університеті марксизму-ленінізму Сімферопольського міськкому партії створено відділення творчих працівників, на якому навчаються артисти російського драматичного і українського музично-драматичного театрів, а також відділення етики і естетики, слухачами якого є викладачі вузів, технікумів і профтехучилищ, художники, артисти Кримської держфілармонії.

Чільне місце в змісті партійного навчання займають актуальні проблеми зовнішньої політики і міжнародної діяльності КПРС. Лише у вищій ланці ці питання вивчає майже 217 тис. чол. У Київській області, наприклад, у минулому навчальному році в різних ланках партійного навчання проблеми зовнішньо-політичної діяльності КПРС і міжнародних відносин вивчало близько 40 тис. чол. Це майже в два рази більше, ніж три роки тому. В області працювало 233 теоретичних семінари з актуальних питань міжнародних відносин, 930 шкіл основ марксизму-ленінізму та 633 початкових політшкіл, в яких вивчалась зовнішньополітична діяльність партії. Близько 10 тис. чол. вивчали цю проблему у 82 університетах ленінських знань, а також в народних університетах міжнародних відносин¹⁷.

Система політичної освіти активно використовується для виховання трудящих в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких проявів буржуазної і ревізійоністської ідеології. У партійних організаціях республіки працює 1200 теоретичних семінарів, у яких майже 27 тис. чол. вивчають проблеми марксистсько-ленінської теорії і політики КПРС з національного питання. Так, у Київській області в 1974—1975 навчальному році понад 25 тис. слухачів вивчали актуальні проблеми марксистсько-ленінської теорії з національного питання, боротьби за єдність міжнародного комуністичного руху, критики буржуазного націоналізму і міжнародного сіонізму. Для теоретичної підготовки активу ідеологічних кадрів при обкомі партії більше трьох років працює постійно діючий семінар з цих питань, в якому навчається 500 лекторів і пропагандистів¹⁸.

При багатьох партійних комітетах працюють теоретичні семінари з таких проблем, як «КПРС про актуальні питання боротьби проти буржуазної, реформістської і ревізійоністської ідеології», «Ленінізм і критика сучасних його фальсифікаторів», «В. І. Ленін про непримиренність комуністичної і буржуазної ідеології», «Загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі світового розвитку», «Сучасна ідеологічна боротьба і проблеми комуністичного виховання молоді» та ін.

В ряді теоретичних семінарів вивчаються проблеми формування марксистсько-ленінського світогляду і боротьби проти ідеології українського буржуазного націоналізму, релігійних перешкодок та інших

¹⁷ «Политическое самообразование», 1975, № 7, стор. 95.

¹⁸ Там же, стор. 99—100.

антиподів комуністичної моралі. Партійні організації домагаються того, щоб всі комуністи, всі радянські люди могли переконливо захищати, відстоювати і пропагувати революційну теорію марксизму-ленінізму, аргументовано викривати ворожу нам ідеологію, переконливо показувати злиденність буржуазних фальсифікаторів і антикомуністів усіх мастей.

Запорукою високого ідейного та організаційного рівня занять в системі марксистсько-ленінської освіти є добір і виховання пропагандистських кадрів, постійна робота з ними. В республіці пропагандистську роботу ведуть близько 400 тис. комуністів¹⁹. Багато з них віддали цій благородній справі не один рік. На підприємствах, у колгоспах і радгоспах, в установах і організаціях вони озброюють трудящих міцними знаннями революційної теорії, виховують у них ідейні і моральні якості будівника комунізму, всіляко сприяють підвищенню політичної активності мас у боротьбі за здійснення історичних накреслень партії.

Ось що писав у газету «Правда України» напередодні цього навчального року слюсар-електромонтажник з м. Луцька Є. Кульчицький: «Мені особисто дуже багато дає школа основ марксизму-ленінізму... Наш пропагандист Марія Харлампієвна Тарасова буде заняття так, щоб слухачі підвищували своє ідейне загартування, вчилися глибоко осмислювати економічну політику партії, правильно визначали своє місце в здійсненні загальнонародних завдань»²⁰.

Партійні організації республіки продовжують вдосконалювати форми і методи роботи з пропагандистськими кадрами, поліпшується їх теоретична і методична підготовка. Серед пропагандистів системи партійної освіти понад 94% мають вищу або незакінчену вищу освіту²¹. У пропагандистській роботі бере участь 56 тис. керівних партійних, радянських і господарських працівників, 247 тис. спеціалістів народного господарства, майже 35 тис. учителів.

Вже стало традицією, що перед початком і протягом навчального року обкоми, міськкоми, райкоми партії проводять семінари з пропагандистами різних ланок політичного навчання. На них читаються лекції з питань змісту і методики того чи іншого предмету і на загальнополітичні теми. Широко практикуються такі активні форми роботи, як теоретичні співбесіди, обмін досвідом з питань організації самостійної роботи слухачів, методики проведення співбесід, практики використання технічних засобів пропаганди і наочних посібників на заняттях. Останнім часом у системі підготовки пропагандистів велика увага приділяється науково-теоретичним і методичним конференціям, проведенню відкритих занять найбільш досвідчених пропагандистів, організації екскурсій в передові колективи, консультації і т. п.

При будинку політичної освіти Київських обкому і міськкому партії у минулому навчальному році, наприклад, працювало 33 постійно діючих семінари, в яких навчалось 1313 керівників районних семінарів пропагандистів, завідуючих кабінетами політичної та економічної освіти, голів методичних рад. В усіх партійних комітетах Київської області у лютому—березні 1975 р. відбулись методичні конференції пропагандистів на тему: «Розвиток соціальної активності трудящих — важливе завдання пропагандистів в ідеологічному забезпеченні виконання рішень XXIV з'їзду КПРС». Конференції розкрили

¹⁹ «Під прапором ленінізму», 1973, № 17, стор. 6.

²⁰ «Правда України», 9 жовтня 1975 р.

²¹ «Комуніст України», 1975, № 10, стор. 95.

значний пропагандистський досвід, форми і методи виховання ідейної переконаності і комуністичної моралі слухачів, величезні виховні і організаторські можливості пропагандиста. Цінний досвід у роботі пропагандистів нагромаджено в Таращанському, Переяслав-Хмельницькому, Бородянському, Іванківському і Поліському районах.

Партійні організації стали краще використовувати випускників університетів марксизму-ленінізму на пропагандистській роботі. Так, у м. Бориславі Львівської області 70% пропагандистів — випускники університету марксизму-ленінізму, у Ворошиловградській області кожний третій пропагандист закінчив такий університет.

Невід'ємною частиною роботи з пропагандистськими кадрами є систематичне інформування їх з питань внутрішнього і міжнародного життя, актуальних проблем розвитку економіки і культури країни. Регулярно виступають перед ними секретарі обласних, міських і районних комітетів партії, керівні працівники радянських органів, спеціалісти народного господарства. Так, парткоми київських заводів «Арсенал» ім. В. І. Леніна, «Комуніст» постійно прагнуть, щоб кожний пропагандист відмінно знав завдання свого колективу, був поінформований про передовий виробничий досвід. З цією метою проводяться їх зустрічі з господарськими керівниками, економістами, новаторами виробництва. Кабінети політосвіти, методичні ради щомісяця спеціально для пропагандистів готують необхідні матеріали про роботу підприємств, хід виконання соціалістичних зобов'язань, передові бригади, переможців змагання.

На Київському авіаційному заводі, наприклад, на одному з семінарів пропагандистів з лекцією «Пропагандист — вихователь і організатор мас» виступив директор заводу Герой Соціалістичної Праці В. Степанченко. На сторінках заводської багатотиражної газети публікуються виступи кращих пропагандистів, які постійно добиваються підвищення творчої активності слухачів²².

Використовуючи колективні форми підготовки пропагандистських кадрів, партійні організації добиваються разом з тим, щоб основним методом оволодіння марксизмом-ленінізмом була самостійна робота над першоджерелами. Розвитку потреби пропагандистів у систематичній самоосвіті сприяють бесіди з ними членів методичних рад, їх участь в обговоренні теоретичних проблем в секціях семінарів, а також впровадження в практику їх роботи особистих творчих планів.

Центрами методичної підготовки пропагандистів і допомоги слухачам стали будинки і кабінети політичної освіти. Нині в республіці працює 32 будинки політосвіти, 655 кабінетів при міськкомах і райкомах партії, 308 кабінетів політосвіти при парткомах первинних партійних організацій²³. Вони систематично проводять семінари, науково-теоретичні і методичні конференції, консультації, узагальнюють і розповсюджують кращий досвід пропагандистської роботи.

Чималий досвід у вивченні, узагальненні і поширенні кращого досвіду пропагандистської роботи нагромадили партійні організації Вінницької області. У цій справі велику допомогу їм подає широкий актив методистів при будинку політосвіти, зокрема, 7 предметних методичних секцій, які об'єднують понад 80 чол. і методичні ради 28 кабінетів політосвіти міськкомів і райкомів партії, 394 кабінети на громадських засадах. За останні три роки досвіду роботи кращих пропагандистів було присвячено 139 тематичних сторінок у міських

²² Див. «Під прапором ленінізму», 1974, № 15, стор. 21.

²³ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, стор. 107.

і районних газетах і більше 200 передач по місцевому радіомовленню. З цього питання видано також 42 листівки²⁴. Вінничани постійно обмінуються досвідом пропагандистської роботи з будинками політосвіти Липецької області РРФСР, Кабардино-Балкарської автономної республіки, Хмельницької і Тернопільської областей УРСР.

Партійні комітети, первинні партійні організації республіки, будинки і кабінети політосвіти, пропагандисти наполегливо шукають шляхів дальшої актуалізації змісту політичного навчання, нових форм і методів підвищення його дієвості, поглибленого творчого засвоєння марксизму-ленінізму. «Тепер, на тому новому етапі, в який вступає партія,— говорив тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС,— важливо, не знижуючи уваги до залучення до партійного навчання дедалі ширших мас комуністів і безпартійних, виявляти особливу турботу про зміст цієї роботи, про підвищення її теоретичного рівня»²⁵.

Відвідування занять, рецензування, прослуховування магнітозапису лекцій та співбесід, проведення методичних семінарів і конференцій — ось далеко не повний перелік прийомів і засобів, які повсюдно використовуються для контролю за якістю занять. Важливе місце відводиться проблемному контролю, сутність якого полягає у вивченні та узагальненні досвіду з окремих питань теорії і методів пропаганди, комуністичного виховання, розкриття їх місця і ролі на занятті та ступеня впливу на свідомість і поведінку слухачів, підвищення їх трудової та громадсько-політичної активності.

В партійних організаціях Чернігівщини для визначення якості занять і знань слухачів проводяться конкурси на кращий реферат. Так, у Борзнянському районі в минулому навчальному році в такому конкурсі взяло участь понад 500 чоловік. Аналіз робіт показав, що більшість слухачів вдумливо і глибоко вивчає теорію, вміє тісно пов'язувати її з практикою і діяльністю своїх партійних організацій, трудових колективів. Високу оцінку, наприклад, дістав реферат викладача Велико-Загірського радгоспу-технікуму В. Ф. Зоценка на тему «Роль науково-технічного прогресу в підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва», в якому на прикладах роботи тракторної бригади колгоспу ім. Ленінського комсомолу показано, що дає господарству правильне і вміле використання техніки. Цікаві, побудовані на місцевих фактах, реферати написали слухачі цього ж семінару І. В. Козій — «Зростання ролі масових організацій трудящих і трудових колективів в управлінні суспільством», А. Б. Гордієнко — «Соціалістичне змагання — дійовий фактор підвищення соціальної і виробничої активності трудящих» та ін.²⁶

З метою кращого контролю за якістю занять партійні комітети підвищують роль семінарів пропагандистів, методичних конференцій, намагаються проводити їх так, щоб керівники шкіл і семінарів не тільки слухали лекції, одержували корисну інформацію, а й обговорювали під керівництвом досвідчених консультантів-методистів питання чергових занять, їх зміст і методику. Такий обмін думками служить для пропагандистів ніби колективною рецензією певного досвіду, оцінкою ефективності конкретних методів, допомагає виробляти шляхи дальшого підвищення дієвості партійного навчання, його активної ролі у формуванні в радянських людей наукового світогляду.

²⁴ «Під прапором ленінізму», 1974, стор. 28—29.

²⁵ Л. І. Брежнев. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, стор. 89.

²⁶ «Під прапором ленінізму», 1974, № 17, стор. 31.

Партійні комітети республіки в останні роки багато зробили для підвищення рівня і дієвості марксистсько-ленінського навчання комуністів і безпартійного активу. У більшості партійних організацій воно проводиться змістовно і організовано. Але в цій важливій справі ще допускаються істотні недоліки. Йдеться насамперед про «полегшений» підхід з боку окремих комуністів до оволодіння теорією. Деякі партійні організації не вникають глибоко в зміст навчання, внаслідок чого окремі заняття в школах і семінарах проходять на низькому ідейно-теоретичному рівні, у відриві від конкретних виробничих завдань трудових колективів, допускаються елементи школярства і формалізму, поверхового підходу до висвітлення важливих теоретичних проблем. «Формалізм — зло. Це аксіома, — відзначав у доповіді на травневому (1974 р.) Пленумі ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький. — А в ідеологічній роботі — це зло в квадраті. Саме формалізм часом зводить нанівець великі виховні зусилля і позбавляє ідеологічну роботу дієвості. Адже ніщо так не шкодить ідейно-виховній роботі, як байдужість, сірість, пустослів'я, крізь які не пробитися свіжій думці, живому почуттю»²⁷.

Перетворюючи в життя історичні рішення XXV з'їзду КПРС, партійні організації республіки вживають конкретні заходи по усуненню наявних недоліків, зосереджують свою увагу на питаннях дальшого підвищення організаційного, ідейно-теоретичного і методичного рівня партійної освіти, зміцнення її зв'язку з життям, посилення впливу на боротьбу трудящих за виконання накреслень партії, планів і завдань десятої п'ятирічки.

²⁷ «Під прапором ленінізму», 1974, № 11, стор. 30.

А. С. Кондратюк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ ПО МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЙ ЗАКАЛКЕ КАДРОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье освещаются основные направления деятельности партийных комитетов республики по дальнейшему совершенствованию организационных форм и методов политического образования, их роли в закалке и формировании научного мировоззрения коммунистов и трудящихся республики.

A. S. Kondratjuk

THE ACTIVITY OF PARTY ORGANIZATIONS OF THE REPUBLIC ON MARXIST-LENINIST TRAINING OF SPECIALISTS AT THE MODERN STAGE

Summary

The article deals with the main directions in the activity of the Party committees of the republic on the further improvement of the organization forms and methods of political education, their role in the training and formation of the scientific outlook of the communists and working people of the republic.

ВИКОРИСТАННЯ КРАЇНАМИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ
ДОСВІДУ КПРС В ГАЛУЗІ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції перед Комуністичною партією постало багато складних проблем, серед яких першорядне значення мали визначення практичних шляхів втілення у життя ленінського плану побудови соціалізму в СРСР, зміцнення союзу робітничого класу з селянством як основи диктатури пролетаріату, залучення мільйонних мас селян до соціалістичного будівництва.

Особливе місце в ленінській теоретичній спадщині належить аграрно-селянському питанню. На основі глибокого всебічного аналізу розвитку сільського господарства Росії, США, Данії, Німеччини та інших країн в гострій і непримиренній боротьбі з буржуазними ідеологами і опортуністами В. І. Ленін захистив і розвинув аграрну теорію марксизму. Він дослідив економічні основи соціальних протиріч і класової боротьби на селі при капіталізмі й довів, що повне вирішення цього питання можливе лише при соціалізмі.

В. І. Ленін визначив об'єктивну економічну і політичну необхідність об'єднання дрібних селянських господарств у великі колективні, вказав на виробничу кооперацію як на шлях переходу селянства на рейки соціалізму. По-перше, говорив він, кооперація дає можливість поєднати приватний інтерес селянина з суспільними інтересами при умові контролю цього приватного інтересу з боку держави і підкорення його інтересам суспільства. А по-друге, використання різних форм кооперації — спочатку в галузі постачання і збуту, а потім в галузі виробництва — дає можливість поступово впроваджувати основи колективізму в сільському господарстві. Тому вона (кооперація.— В. Г.) є *«якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»* шляхом переходу до колективного господарювання¹.

Геніальний вождь і мислитель неодноразово наголошував, що виробниче кооперування селян необхідно здійснювати обережно, без поспішності й адміністрування, керуючись при цьому принципами добровільності та поступовості розвитку кооперації від нижчих до вищих форм усупільнення селянського виробництва.

Комуністична партія і Радянська держава перш ніж перейти до суцільної колективізації села здійснили величезну підготовчу роботу. Втілюючи у життя заповіт Леніна про провідну роль індустрії в соціалістичному будівництві, КПРС неухильно тримала курс на розвиток важкої промисловості, яка підводила міцну технічну базу для наступного перетворення і розвитку сільського господарства на соціалістичній основі.

Велика увага приділялася широкому розвитку всіх форм селянської кооперації. Надаючи фінансову і матеріальну допомогу селянам, партія водночас проводила на селі велику політичну, організаторську та культурно-масову роботу й на кінець 20-х років підготувала полі-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 352.

тичні та економічні передумови для суцільної колективізації сільсько-го господарства.

XV з'їзд ВКП(б), що відбувся в грудні 1927 р., своїми історичними рішеннями поклав початок революційним перетворенням на селі, глибоко обґрунтував своєчасність перенесення центра ваги на виробниче кооперування, визначив момент для безпосередньої підготовки переходу селян країни до нового укладу життя.

Повсюдний розвиток всіх форм селянської кооперації, постачання сільського господарства технікою наочно демонстрували селянам переваги великого соціалістичного виробництва над дрібним, індивідуальним. Політика всебічного заохочення колгоспів з боку Радянської влади, надання їм всілякої допомоги й пільг, а також рішуча боротьба з куркулями — все це обумовило те, що з другої половини 1929 р. в країні почався масовий колгоспний рух. Партія рішуче виступила проти порушення ленінського принципу добровільності при вступі селян до колгоспів, забезпечила повне дотримання його.

На кінець першої п'ятирічки радянський народ в основному завершив колективізацію сільського господарства. В країні було створено 224,6 тис. колгоспів, які об'єднували 65,6% всіх селянських господарств². Січневий (1933 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) в резолюції щодо підсумків першої п'ятирічки відзначив: «...Розв'язане історичне завдання переведення дрібного, індивідуального роздробленого селянського господарства на рейки соціалістичного великого землеробства, і СРСР з країни дрібноселянської перетворився в країну найбільшого землеробства»³. В 1940 р. 235,5 тис. колгоспів об'єднували вже 97% селянських господарств⁴.

За роки соціалістичного будівництва колгоспи і радгоспи перетворилися на великі високомеханізовані підприємства. В 1974 р. у нашій країні їх налічувалося відповідно 29,6 і 17,7 тис. На колгоспних і радгоспних ланах працювало 2289 тис. тракторів, 665 тис. зернових комбайнів, 1315 тис. вантажних автомобілів⁵. Нині високомеханізоване багатогалузеве сільське господарство — важлива ланка народного господарства СРСР, яке розвивається планомірно на основі загальнонародної державної і колгоспно-кооперативної власності.

Створення матеріально-технічної бази комунізму, дальший розвиток економіки країни, підвищення матеріального і культурного рівня життя радянського народу висунули нові, більш високі вимоги до сільськогосподарського виробництва. Виходячи з цього, Комуністична партія в рішеннях березневого (1965 р.) і наступних пленумів ЦК КПРС, XXIII і XXIV з'їздів партії, у промовах і доповідях Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева розробила аграрну політику, яка повністю забезпечує неухильне зростання як всього сільського господарства, так і його окремих галузей. Ця політика стала основою діяльності мільйонів радянських людей. «Віддаючи належне досягнутому, — відзначив на XXV з'їзді партії Л. І. Брежнев, — ми разом з тим ясно бачимо: для того, щоб забезпечити необхідний в сучасних умовах рівень насиченості технікою, добривами, енергоозброєності сільського господарства, треба зробити ще дуже багато. Тому завдан-

² Развитие В. И. Лениным экономической теории социализма и коммунизма, М., 1969, стор. 221, 224.

³ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3, К., 1954, стор. 169.

⁴ Народное хозяйство СССР. 1922—1972, М., 1972, стор. 215.

⁵ Див. СССР в цифрах в 1974 г. Краткий статистический сборник, М., 1975, стор. 120, 126, 127, 130.

ня полягає в тому, щоб і далі з такою ж наполегливістю проводити в життя вироблений партією курс»⁶.

Досвід аграрних перетворень в СРСР та інших країнах соціалізму переконливо підтверджує велику силу і життєвість ленінських принципів переведення селянства на рейки соціалізму. Цими принципами, як відомо, є: здійснення радикальної аграрної реформи на користь трудящих селян; націоналізація капіталістичних маєтків і створення на їх базі показових суспільних (державних) господарств; поступове кооперування селянських господарств спочатку в галузі постачання і збуту, а потім і виробництва; всебічна фінансова, матеріальна і технічна допомога селянам з боку держави і промисловості; послідовне обмеження, а згодом і ліквідація куркульства як класу на основі виробничого кооперування селян; непримиренна боротьба з усіма проявами опортунізму і ревізіонізму в питаннях усупільнення сільськогосподарського виробництва; керівна і спрямовуюча роль пролетарської партії, яка з науковою достовірністю пізнає необхідність перебудови життя і побуту селян, накреслює шляхи цієї перебудови і практично керує нею.

Історичний досвід не тільки підтвердив загальне значення вказаних принципів, але й розвіяв міфи буржуазних ідеологів про те, що вчення В. І. Леніна про соціалістичне перетворення сільського господарства нібито придатне тільки для СРСР, а не для інших країн. Всупереч цим твердженням ленінське вчення успішно втілене у життя як в минулому економічно відсталих країнах (Румунія, МНР, ДРВ, КНДР), так і в проміслові розвинутих (ЧССР, НДР). Воно вказує селянам шлях до визволення від експлуатації, розорення та злиднів. Тому зрозуміла увага, яку приділяють нині за рубезем і, насамперед, в країнах, що розвиваються, вивченню досвіду КПРС у створенні великого механізованого сільськогосподарського виробництва, спробам застосувати ленінські принципи кооперування селян в конкретних умовах.

Ліквідація колоніальної системи прискорила економічні і соціальні зрушення в країнах «третього світу». Нині, коли національно-визвольний рух став складовою частиною світового революційного процесу, особливої ваги набула боротьба за вибір шляхів соціально-економічного розвитку, від наслідків якої залежить, чи вдасться імперіалізму нав'язати цим країнам капіталістичний розвиток, або вони підуть по некапіталістичному шляху до соціалізму.

В. І. Ленін, глибоко вивчивши національно-колоніальне питання, дійшов висновку, що боротьба народів колишніх колоній і напівколоній за своє політичне та економічне визволення, спочатку спрямована проти імперіалізму, досягнувши певного рівня у своєму розвитку, обернеться проти капіталізму⁷. Виходячи з цього, він розробив теорію, суть якої полягає в тому, що народи в минулому залежних країн, звільнившись від імперіалістичного панування, можуть досягти соціалізму, обминаючи або перериваючи капіталізм. «Неправильно вважати,— зазначав В. І. Ленін на II конгресі Комінтерну,— що капіталістична стадія розвитку неминуха для відсталих народностей»⁸.

Ленінська теорія некапіталістичного шляху розвитку вперше була підтверджена на досвіді народів Радянських республік Середньої Азії і Казахстану, а також Монголії. Сьогодні в Азії і Африці вже чимало

⁶ «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

⁷ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 36.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 234.

країн, що стали на некапіталістичний шлях розвитку, тобто взяли курс на будівництво в перспективі соціалістичного суспільства. Основна боротьба тут спрямована на ліквідацію пережитків феодалізму та імперіалістичного втручання, подолання економічної відсталості.

Комуністичні і ряд революційно-демократичних партій африканського та азійського континентів у своїх програмних документах обґрунтовують необхідність переходу своїх країн на шлях некапіталістичного розвитку, оскільки він дає можливість здійснювати ефективні заходи в інтересах соціально-економічного прогресу. У цьому процесі виключно великого значення набуває використання ними досвіду КНР.

У Звітній доповіді ЦК КНРС XXV з'їзду партії підкреслюється, що в країнах, які визволилися, відбувається «перенесення центру ваги в розвитку промисловості на державний сектор, ліквідація феодального землеволодіння, націоналізація іноземних підприємств, спрямована на встановлення ефективного суверенітету молодих держав над своїми природними ресурсами, формування власних кадрів»⁹. Нині їх уряди здійснюють радикальні, загальнодемократичні, антифеодальні й антикапіталістичні перетворення, які сприяють прискоренню і розвитку прогресивних соціально-економічних процесів. Тут створюється суспільний сектор у промисловості та інших галузях народного господарства, проводиться індустріалізація, яка сприяє зростанню лав робітничого класу.

Слід мати на увазі, що країни соціалістичної орієнтації є, насамперед, селянськими, в сільському господарстві яких зайнято від 50 до 80% населення, а на долю сільськогосподарського виробництва припадає половина і більше їх валової продукції економіки. Промисловість в основному базується на переробці сільськогосподарської сировини. Ще й досі чимало соціальних верств населення цих країн безпосередньо зв'язані з селом. Водночас відсталість сільського господарства, його слабка технічна база, низький рівень виробництва, панування докапіталістичних форм експлуатації є однією з головних перешкод на шляху прогресу. Тому необхідність вирішення аграрно-селянського питання в країнах, що визволилися, особливо важлива.

Революційно-демократичні уряди країн соціалістичної орієнтації здійснюють аграрні реформи під лозунгом «Земля тим, хто її обробляє». Величезні земельні ділянки вилучаються у поміщиків і передаються селянам у власність за певну плату. Так, у Сирійській Арабській Республіці в рамках аграрних законів 1958, 1963 і 1966 рр. загальна площа конфіскованої у поміщиків землі становить 1,5 млн. га. До 1970 р. 85 тис. селянських сімей САР одержали 380 тис. га землі¹⁰. В Соціалістичній Республіці Бірманський Союз згідно з законом (1965 р.) про скасування орендної плати 340 тис. поміщиків, залишаючись юридично власниками своєї землі, фактично позбавлені права на неї¹¹. В 1963 р. уряд Алжирської Народної Демократичної Республіки націоналізував усі землі французьких поселенців (понад 2,5 млн. га) і передав їх селянським комітетам самоврядування, а в листопаді 1971 р. згідно з декретом про аграрну реформу у 16,5 тис. поміщиків було відібрано понад 1 млн. га сільськогосподарських угідь (15,3% всієї оброблюваної площі)¹².

⁹ «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

¹⁰ В. В. Вавилов. Социально-экономические преобразования в Сирии (1945—1970), М., 1972, стор. 186—187.

¹¹ Не Вин. Бирма на новом пути, М., 1965, стор. 183—185.

¹² «Проблемы мира и социализма», 1973, № 1, стор. 59—60.

Ліквідуючи феодальні і дофеодальні пережитки, передаючи землю селянам, революційно-демократичні уряди прагнуть розвивати такі форми господарювання, які забезпечували б економічний і соціальний прогрес села. Аграрні реформи в країнах соціалістичної орієнтації передбачають обмеження кабальної оренди, торгово-лихварської експлуатації, збільшення державної фінансової і технічної допомоги селянам, створення зразкових державних господарств, машинно-тракторних і машинно-прокатних станцій, освоєння нових земель, розширення меліорації сільськогосподарських угідь, будівництво іригаційних споруд та ряд інших заходів. І хоч вони ще не покінчили з експлуаторськими класами, все ж ліквідували іноземне і велике феодальне землеволодіння, значно послабили економічні позиції поміщиків. Важливою умовою їх успішного здійснення є створення, розширення і зміцнення державного сектора в народному господарстві, питома вага якого у промисловості Алжіру, Бірми, Сирії становить нині 70—85%, в той час як у країнах, де розвиток пішов по капіталістичному шляху, він охоплює лише 15—25%. Державний сектор у промисловості відіграє все зростаючу і провідну роль в економіці країн соціалістичної орієнтації.

Важливою особливістю аграрних реформ в країнах, які визволились, є їх поєднання з кооперуванням селян. Розуміючи, що система дрібного індивідуального селянського господарства, якою б вона не була прогресивною у порівнянні з напівфеодальною системою землеволодіння і землекористування, не створює достатніх передумов для швидкого піднесення сільськогосподарського виробництва і поліпшення умов життя сільських трудівників, революційно-демократичні партії і уряди, спираючись на досвід розв'язання аграрно-селянського питання в СРСР та інших соціалістичних державах, вважають кооперування дрібних селянських виробників одним з основних напрямів своєї аграрної політики. Зокрема, в законах про аграрні реформи в Алжирі й Сирії обумовлено, що селяни, які одержують землю за реформою, мають бути організовані в кооперативні об'єднання. Через кооперативи держава надає селянам технічну та фінансову допомогу, забезпечує їх насінням і добривами. Кооперативи відіграють значну роль у контролі за кредитами, в збереженні й продажі врожаю, поліпшенні обробітку землі і підвищенні врожайності, в загальному піднесенні культури і побуту села. Вони обмежують експлуатацію селян лихварями, поміщиками і куркулями, привчають сільських трудівників до суспільних форм господарювання, прищеплюють їм навички колективізму і взаємодопомоги. У Сирії в 1971 р. налічувалося 1670 кооперативів, які обробляли близько 30% всіх земель. До 1975 р. кількість сільськогосподарських кооперативів тут було намічено довести до 4,5 тис. Згідно з кооперативним планом на 1970 рік у Бірмі 24 тис. кооперативів різних видів повинні були об'єднати всіх селян і ремісників¹³.

Більшість кооперативів у країнах соціалістичної орієнтації — постачально-збутові. В деяких з них застосовуються спільні оранка і збір врожаю (цим вони схожі на наші товариства по спільній обробці землі (ТОЗи) 20—30-х років). Подаючи кооперативам допомогу, держава всіляко заохочує розширення їх діяльності, прагне до заміни приватної торгівлі кооперативною, перетворення їх на головного заготівельника, а згодом — і на виробника сільськогосподарської продукції. Проте селянська кооперація ще не стала тут основним знаряддям

¹³ В. В. Вавилов. Назв. праця, стор. 194; «Азия и Африка сегодня», 1972, № 3, стор. 7.

економічного піднесення сільського господарства й поки що відіграє досить обмежену роль. Тому уряди САР, АНДР та інших країн спрямовують свої зусилля на розширення виробничої кооперації та розвиток державних господарств. Так, в 1970 р. у Сирії було прийнято новий закон про сільськогосподарську кооперацію, який передбачає ряд заходів щодо «переходу від кооперативів різних форм, що відповідають нинішнім об'єктивним умовам розвитку, до кооперативів виробничого типу»¹⁴. В законі зафіксовані такі принципи, як добровільність вступу селян до кооперативів, демократія в усіх сферах їх діяльності, заохочення розвитку виробничих кооперативів, «які базуються на соціалістичних принципах виробництва й розподілу продуктів»¹⁵.

В Хартії алжирського уряду, опублікованій в листопаді 1971 р. разом з декретом про аграрну революцію, підкреслюється необхідність створення в країні багатогалузевих кооперативів послуг, що є першим кроком на шляху організації виробничих кооперативів. Хартія вимагає, щоб кооперативи «створювались на добровільній основі, навчали колективному управлінню засобами виробництва» й відповідали рівню свідомості і потребам їх членів. У цьому важливому документі також зазначається, що успіх кооперативів спонукатиме й дрібних землевласників до колективних форм господарювання¹⁶.

Водночас із створенням кооперативного сектора на селі керівники країн соціалістичної орієнтації прагнуть до інтенсифікації сільськогосподарського виробництва шляхом розширення зрошувальної площі і створення на ній державних господарств. В цьому їм велику допомогу подають соціалістичні держави і, насамперед, Радянський Союз. З спорудженням Євфратської греблі проблема зрошення в Сирії буде в основному розв'язана, оскільки це дасть можливість обводнити близько 640 тис. га нових земель і матиме велике значення для закріплення цих країн на некапіталістичному шляху розвитку.

Робляться також спроби підвищити технічне оснащення сільського господарства. Справа в тому, що переважна більшість сільськогосподарської техніки в цих країнах й досі перебуває в руках поміщиків і куркулів. Тому революційно-демократичні уряди почали створювати машинно-прокатні станції, які обслуговують тільки кооперативи і трудящих селян. Сільськогосподарські машини купуються в СРСР, ЧССР, НДР. З допомогою соціалістичних держав в Алжирі, Бірмі і Сирії будуються трактороскладальні заводи, підприємства по виробництву добрив, електростанції та інші промислові об'єкти, що в майбутньому забезпечать матеріальну базу для дальшої механізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в цих країнах.

Підвищення рівня агротехніки є однією з важливих проблем сільського господарства країн, що визволилися. Використання всіх придатних земель з метою збільшення сільськогосподарського виробництва, кращих сортів насіння, техніки, організація правильних сівозмін, боротьба з неписьменністю і підвищення культурного рівня села — це лише деякі із завдань, висунутих революційно-демократичними партіями та урядами країн соціалістичної орієнтації в програмах докорінного перетворення сільського господарства.

Прогресивні сили Алжіру, Бірми і Сирії, усвідомлюючи, що нинішні закони про аграрні реформи не вирішують повністю аграрно-селянського питання, всіма силами добиваються глибокого і повного втілення їх у життя. Так, у травні 1969 р. Комуністична партія Сирії на своє-

¹⁴ В. В. Вавилов. Назв. праця, стор. 193.

¹⁵ Там же.

¹⁶ «Проблемы мира и социализма», 1973, № 1, стор. 61.

му III з'їзді висунула аграрну програму, яка націлює трудящих селян на боротьбу за здійснення завдань національно-демократичного етапу революції на селі шляхом повного використання існуючого аграрного законодавства і переходу до нової, більш радикальної реформи. При цьому компартія враховує і характер сучасного етапу аграрної революції, і характер державної влади в САР. «Здійснення цієї програми,— підкреслюється в заяві компартії,— позбавить сірійське селянство від залишків феодалізму, визволить продуктивні сили (особливо на селі) від середньовічних рис у виробничих відносинах і форм експлуатації... Проте здійснення цієї програми не вирішить селянського питання, оскільки його вирішення тісно зв'язане з перемогою соціалізму, яка означає ліквідацію експлуатації людини людиною і здійснення принципу «кожному по праці»¹⁷.

У своєму привітанні XXV з'їзду КПРС глава делегації Фронту національного визволення Алжіру Мохамед С. Бенях'я відзначав, що нині АНДР переживає важливий етап свого історичного розвитку, втілюючи у життя лозунг: «Земля тим, хто її обробляє». На селі відбувається радикальна аграрна революція, в ході якої земля передається у власність бідним селянам, організовуються кооперативи, розвивається сільське будівництво, глибоко перетворюються соціальні відносини¹⁸.

Перехід Алжіру, Бірми, Сирії та інших країн на некапіталістичний шлях розвитку відбувається в умовах гострої класової боротьби й запеклого опору внутрішньої і зовнішньої реакції. Соціально-економічні перетворення в них, хоча і набули досить глибокого характеру, поки що не виходять за рамки загальнодемократичних реформ. Але самі по собі вони з усією силою підтверджують ленінські положення про історичну значимість демократичних реформ для наступної боротьби за соціалізм.

Міжнародною силою, яка спрямовує розвиток суспільних рухів у бік соціалізму, виступає світова соціалістична система. «Дружба з Радянським Союзом та іншими країнами соціалізму,— підкреслював Л. І. Брежнєв,— сприяє успішній боротьбі проти імперіалізму, зміцненню справжньої незалежності держав, які визволилися»¹⁹. Від ефективності цього співробітництва залежить доля не тільки алжирського, бірманського, сірійського, але й інших народів країн, що розвиваються, у найближчому майбутньому.

XX з'їзд КПРС, міжнародні наради комуністичних і робітничих партій 1957, 1960 і 1969 років підтвердили ленінське положення про різноманітність форм переходу до соціалізму. «Під впливом революційних умов нашого часу виникли своєрідні форми прогресивного суспільного розвитку країн, які визволилися, зросла роль революційно-демократичних сил,— зазначається в Основному документі Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1969 р.— Деякі молоді держави вступили на некапіталістичний шлях — шлях, який забезпечує можливість ліквідації відсталості, успадкованої від колоніального минулого, і створення умов для переходу до соціалістичного розвитку. Соціалістична орієнтація в цих країнах прокладає собі шлях, переборюючи великі труднощі й випробування. Ці держави ведуть рішучу боротьбу проти імперіалізму та неоколоніалізму»²⁰. Положення це не

¹⁷ Цит. за: В. В. Вавилов. Назв. праця, стор. 198.

¹⁸ Див. «Правда», 1 березня 1976 р.

¹⁹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 71.

²⁰ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 281—282.

тільки сприйнято комуністичними і революційно-демократичними партіями молодих незалежних держав, але й лягло в основу їх програм глибоких соціально-економічних перетворень, спрямованих на побудову в перспективі соціалістичного суспільства.

Питанню про те, чий досвід і приклад соціально-економічного розвитку є кращим і найбільш прийнятним для народів Азії і Африки, належить важливе місце в ідеологічній боротьбі на сучасному етапі. Особливо активізувалась американська пропаганда у зв'язку з наближенням 200-річчя проголошення незалежності США. Ідеологи американського імперіалізму, зокрема Р. Морріс, твердять, що Сполучені Штати Америки стали «першою країною, що визволилася» і вони нібито являють собою «оптимальну модель соціально-економічного прогресу для народів Азії і Африки», а досвід Радянського Союзу нібито неприйнятний для країн «третього світу»²¹. Інші апологети «вільного світу, зокрема Р. Лейрд і С. Хендел, намагаються фальсифікувати вчення В. І. Леніна про соціалістичне перетворення сільського господарства, ставлять під сумнів об'єктивну необхідність цього перетворення, ллють потоки бруду на аграрну політику КПРС та інших комуністичних і робітничих партій²². Мета цих тверджень давно відома: з одного боку, пропагуючи т. зв. «переваги» капіталізму, вони хочуть привернути на свій бік країни, що розвиваються, а з другого — дискредитувати історичний досвід СРСР, послабити його вплив на народи молодих незалежних держав.

Всіляко вихваляючи капіталізм, буржуазні теоретики твердять, що нібито на сучасному етапі в умовах науково-технічної революції інтеграційні процеси самі собою приведуть до зникнення протиріч і конфліктів у капіталістичному світі.

Але життя повністю викриває апологетів капіталізму. Про яке зникнення протиріч може йти мова, коли імперіалістичні держави тільки від одного нееквівалентного обміну з країнами, що розвиваються, одержують мільярди доларів прибутку, в той час як 40% населення земної кулі (здебільшого в Азії, Африці і Латинській Америці) живе на межі голоду і економічної деградації? Крім того, імперіалісти нав'язують країнам, які визволилися, кабальні економічні і політичні угоди, не раз порушували і порушують свободу і суверенітет народів Індокитаю, Близького Сходу та ін.

Буржуазні писакі посилено рекомендують незалежним народам йти по шляху капіталістичної модернізації суспільства, не допускати надмірної концентрації влади в руках революційної демократії і забезпечити простір для «приватної ініціативи» і «вільного фермерства»²³. Проте перехід на некапіталістичний шлях розвитку все більше і більше країн, що розвиваються, посилення селянського руху в розвинутих капіталістичних країнах спростовують аргументацію апологетів монополістичного капіталу.

Досвід Радянського Союзу показує всьому світові, що справжнє визволення трудящих селян від експлуатації, розорення та злиднів можливе лише в результаті здійснення соціалістичної революції й встановлення диктатури пролетаріату, на основі переведення селянства на рейки соціалізму. Тому, незважаючи на спроби імперіалістів

²¹ Див. A. Morris. The Emerging Nations and the American Revolution, New York, 1970, стор. 221—223.

²² Див. R. Laird. Prospects for Soviet Agriculture.—“Problems of Communism”, September—October 1971; S. Hendel. The USSR.—The Communist world. Marxist and Non-Marxist views, New York, 1967.

²³ Див. A. Rivkin. Nation building in Africa, New Jersey, 1969, стор. 175—176.

перешкодити поширенню історичного досвіду КПРС у вирішенні аграрно-селянського питання, його вплив у світі невинно зростає. Він уважно вивчається народами країн, що розвиваються. Про це, зокрема, свідчить виступ на Третньому Всесоюзному з'їзді колгоспників міністра сільського господарства і аграрної реформи САР Мохамеда Саїда Талеба: «Шлях, пройдений радянським селянством,— відзначив він,— приковує погляди мільйонів аграріїв світу, які розглядають його як єдиний шлях подолання відсталості і експлуатації, шлях будівництва світлого майбутнього на основі справедливості, свободи і миру»²⁴.

Прогресивні сили зарубіжних країн все більше переконуються в тому, що ленінська аграрна програма, збагачена досвідом КПРС та інших братніх партій соціалістичних держав, відповідає інтересам селянства, всіх трудящих в їх боротьбі за перемогу соціалізму і комунізму.

²⁴ Третий Всесоюзный съезд колхозников. Стенографический отчет, М., 1970, стор. 249.

В. М. Горский

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТРАНАМИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ОРИЕНТАЦИИ ОПЫТА КПСС В ОБЛАСТИ АГРАРНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

Резюме

В статье анализируется проблема решения аграрного вопроса в ряде стран социалистической ориентации и значение в этом опыта аграрной политики КПСС по социалистическому преобразованию сельского хозяйства, аргументированной критике подвергаются буржуазные фальсификации, искажающие сущность этой политики.

V. M. Gorskiy

USE OF THE CPSU EXPERIENCE IN THE FIELD OF THE AGRARIAN TRANSFORMATIONS BY THE COUNTRIES OF THE SOCIALIST ORIENTATION

Summary

The problem of solving the agrarian question in some countries of the socialist orientation is analysed and the significance of the experience of the CPSU agrarian policy on the socialist transformation of the agriculture is emphasized. Bourgeois falsifications distorting the nature of this policy are subjected to criticism.

* * *

1976

рік відкрив нову сторінку в літопису нашої держави — десяту п'ятирічку. Натхнений історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС, радянський народ дедалі ширше розгортає соціалістичне змагання за підвищення ефективності виробництва і якості роботи, за успішне виконання народногосподарського плану на цей рік. У багатомільйонній армії трудящих країни самовіддано працюють металурги, машинобудівники, хіміки, будівельники, вчені, працівники літератури і мистецтва індустріального Дніпропетровська, 200 років з дня заснування якого минає в травні.

Забудова міста почалася на лівому березі Дніпра при впадінні р. Кильчєня в р. Самару. Його створення диктувалося необхідністю зміцнити Дніпровську лінію і терміново заселити Азовську губернію, засновану відразу ж після ліквідації урядом Катерини II Запорізької Січі.

11 січня 1776 р. було видано Указ про зміцнення фортець Дніпровської лінії, в якому передбачалося й проектування губернського міста. 23 квітня 1776 р. азовський губернатор генерал-майор В. О. Чертков надіслав у канцелярію Г. О. Потьомкіна проект забудови Катеринослава і відомість про грошові кошти, час і кількість людей, необхідних для будівництва¹. Питання про створення губернського міста Катеринослава на кінець квітня 1776 р. було вирішене. Розпочалися будівельні роботи.

Влітку 1778 р. будівництво міста в основному закінчилось і 20 липня правительствующий сенат наказав: «Азовскому губернатору генерал-поручику і кавалеру Черткову, Губернское правление из Белевской крепости в город Екатеринослав перенестъ». 31 жовтня В. О. Чертков повідомляв, що «он в город Екатеринослав переехал»².

У 1781 р. в Катеринославі налічувалося близько 200 невеликих будівель і більш як 2 тис. жителів. Однак місцевість виявилась невдалою, бо весною річка виходила з берегів і затоплювала місто. 23 січня 1784 р. було виділено «губернскому городу под названием Екатеринослава быть по лучшей удобности на правой стороне реки Днепр у Кайдака...» 13 жовтня 1786 р. було затверджено план забудови міста на правому березі Дніпра й необхідні для цього асигнування. У проектуванні і будівництві Катеринослава взяли участь видатні російські архітектори І. Є. Старов, А. Д. Захаров³.

Промисловість Катеринослава розвивалась дуже повільно. Він залишався незначним губернським містом. Столичні видання доходили сюди з великим запізненням, а місцеві «Губернские ведомости», що друкувалися раз на тиждень, публікували офіційні оголошення та стат-

¹ ЦДАДА СРСР, ф. 16, т. 1, спр. 690, арк. 3.

² Полное собрание законов Российской империи, т. XX, СПб., 1830, стор. 730, 760.

³ С. К. Корольков. Столетний юбилей Екатеринослава, вып. 1, Екатеринослав, 1887, стор. 7, 9; Полное собрание законов Российской империи, т. 21, СПб., 1847, стор. 11; Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область, К., 1969, стор. 64.

ті про знищення ховрахів, догляд за скотиною і т. п.⁴ Тільки в 1793 р. тут було відкрито перше народне училище, на основі якого в 1805 р. організовано гімназію. У 1847 р. збудовано перший міський театр.

У різні часи в Катеринославі побували О. С. Пушкін (1820), І. К. Айвазовський (1833), М. І. Пирогов, В. Г. Белінський (1846). Тут пройшли дитячі і юнацькі роки однієї з перших російських письменниць О. А. Ган (1814—1842), народився публіцист М. Н. Стопановський, співробітник російського демократичного сатиричного журналу «Искра»⁵. На гастролі до Катеринослава приїжджали майстри російської і української сцени М. С. Щепкін, М. К. Садовський, В. І. Немирович-Данченко, М. Л. Кропивницький, М. К. Заньковецька, Ф. І. Шаляпін, В. Ф. Комісаржевська та ін.

80-і роки в історії міста стали переломними. У травні 1884 р. завершилось будівництво двоярусного залізничного моста через р. Дніпро, з відкриттям якого Донецький вугільний басейн сполучався з Криворізькими залізничними запасами. З провінціального містечка Катеринослав швидко переріс у великий металургійний центр півдня Росії.

З розвитком промисловості зростав робітничий клас. Наприкінці XIX ст. на 175 підприємствах Катеринослава працювало 13 793 робітники, з них на Брянському заводі — 7362 чол.⁶ Більшість з них були вихідці з Орловської, Смоленської, Тверської, Калузької та Вітебської губерній. Політичне безправ'я і нещадна експлуатація викликали гнівний протест робітників. Наприкінці 80-х — початку 90-х років стихійні спалахи протесту проти хазяїв набувають форми організованої боротьби. Катеринослав стає одним з центрів формування перших марксистських гуртків і груп на Україні. Активними організаторами їх були вислані із столиці й інших міст професіонали-революціонери П. В. Точиський, О. М. Винокуров, Л. М. Сталь (Заславська), Г. Д. Лейтейзен (Ліндова), К. А. Дубовець-Дубовик та ін. В середині 1895 р. в Катеринославі діяла вже єдина соціал-демократична організація, побудована на ленінських принципах централізму. В її складі налічувалося понад 50 членів. Однак у середині 1895 р. більшість їх було заарештовано.

Активну революційну діяльність останні роки XIX і на початку XX ст. серед робітників промислових підприємств міста проводили зіслані сюди в різний час учні В. І. Леніна — І. В. Бабушкін, І. Х. Лалаєв, М. Г. Цхакая. З їхньої ініціативи всі гуртки і групи, які діяли в місті, в грудні 1897 р. були об'єднані в Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», перейменований згодом на Катеринославський комітет РСДРП. У січні 1900 р. вийшов перший номер його друкованого органа — нелегальної газети «Южный рабочий».

Про величезний вплив Комітету на розвиток революційного руху в місті говорилося в донесенні начальника губернського жандармського управління губернатору від 31 серпня 1900 р.: «Діяльність названої організації за весь час її існування вражає своєю інтенсивністю. Так, вона займається поставленням в робітничі гуртки інтелігентів-пропагандистів, постачанням цих гуртків революційними виданнями, з її ініціативи влаштовуються страйки робітників і вуличні демонстрації. Нарешті, Комітет організував кілька власних друкарень, які, незважаючи на те, що вони неодноразово зазнавали катастроф, швидко відновлюють-

⁴ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, вып. 6, Екатеринослав. 1910, стор. 4—5.

⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область, стор. 66.

⁶ Памятная книга и адрес-календарь на 1901, Екатеринослав, 1900, стор. 176.

ся і до липня цього року продовжували наводнювати Катеринослав своїми злочинними виданнями»⁷.

Під керівництвом Комітету в грудні 1901 р. у місті відбулася перша політична демонстрація, в якій брали участь ремісники, робітники і студенти вищого гірничого училища. Вона проходила під лозунгами: «Хай живе політична свобода!» і «Геть самодержавство!». 15 січня 1902 р. ленінська «Искра» писала: «...Катеринославські робітники в особі демонстрантів заявили про свою політичну зрілість, свою політичну свідомість». Велика політична демонстрація робітників пройшла також 17 лютого 1902 р. Звертаючись до робітників із закликом згуртувати ряди в боротьбі проти експлуататорів, Катеринославський комітет РСДРП писав у листівці: «...Пам'ятайте, товариші, що в єднанні наша сила і що тільки боротьбою ми можемо добитися кращої долі!»⁸. Політична боротьба в місті не припинялася, час від часу вона виливалась у могутні страйки і демонстрації, які розхитували самодержавство.

Напередодні II з'їзду РСДРП Катеринославський комітет був надійною ланкою російської соціал-демократії. 15 травня 1903 р. в газеті «Искра» він опублікував свою заяву про підтримку скликання з'їзду і про повне визнання ленінської «Искры» и «Зари» керівними органами партії. Катеринославську організацію РСДРП на з'їзді представляли Л. С. Віленський і Л. Д. Махлін.

Бурхливі події сталися в Катеринославі в період наростання першої російської революції. Масові страйки робітників, в яких взяли участь понад 20 тис. чол., відбулися в січні 1905 р. Увага катеринославців в цей час була прикута до революційної боротьби пролетарів Петербурга. У листівці Катеринославського комітету РСДРП говорилося: «...Ми вітаємо вас, петербурзькі робітники, і приєднуємо наш голос до вашого могутнього заклик: «Хай живе народна революція!...» Будьте певні, що вся робітнича Росія підтримає вас у нашій спільній великій боротьбі!...»⁹

У березні 1905 р. з допомогою революціонерів-професіоналів І. І. Шварца, П. М. Лепешинського, І. К. Михайлова та інших, посланих у Катеринослав за вказівкою В. І. Леніна, більшовики міста оформили самостійну організацію, яка очолила революційну боротьбу пролетаріату. 5 травня Катеринославський комітет більшості РСДРП заявив про підтримку більшовиків у їхній боротьбі проти розкольніцької політики меншовиків і за скликання III з'їзду РСДРП¹⁰.

Аналізуючи роботу катеринославських робітників у справі підготовки збройного повстання, В. І. Ленін у серпні 1905 р. писав: «Приклад катеринославських і борисоглебських товаришів повинні наслідувати й дедалі ширше наслідуватимуть товариші соціал-демократи по всій Росії»¹¹.

Нестримне наростання революційного руху в Росії перетворилося восени 1905 р. у всеросійський страйк. На заклик більшовиків у Катеринославі 10 жовтня припинили роботу всі підприємства, у навчальних закладах не проводилися заняття, почалися барикадні бої на Чечелівці*. Страйк переростав у відкрите збройне повстання, яким керувала

⁷ Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 2, оп. 1, спр. 357, арк. 1—2.

⁸ ДОДА, ф. 29, оп. 7, арк. 35.

⁹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 462, арк. 35—36; «Вперед», 14 лютого 1905 р.

¹⁰ Третий съезд РСДРП. Сборник документов и материалов, М., 1955, стор. 216—217.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 181.

* Робітнича околиця Катеринослава.

створена 17 жовтня Рада робітничих депутатів. Секретарем Ради було обрано Г. І. Петровського. З 10 по 28 грудня фактичними господарями міста були революційні органи влади — Рада робітничих депутатів і її бойовий страйковий комітет. 18 днів над Чечелівкою та Амур-Нижньодніпровським гордо майорів червоний прапор революції. Характеризуючи цей період революційної боротьби катеринославських робітників, редагована В. І. Леніним «Рабочая газета» у кореспонденції від 12 листопада 1910 р. зауважувала, «що Катеринослав за силою і революційністю робітничого руху був одним з відомих міст не тільки півдня, але й всієї Росії»¹².

Промислове піднесення 1910—1914 рр. у Росії викликало швидке зростання числа підприємств і в Катеринославі. У 1913 р. у місті їх налічувалося вже 358. Дві третини продукції давали металургійна і металообробна промисловість. Стрибок у розвитку промисловості міста викликав збільшення населення. В 1912 р. у Катеринославі проживало 218 578 чол.¹³ За кількістю жителів він став четвертим містом на Україні після Одеси, Києва і Харкова. На підприємствах Катеринослава тоді працювало близько 50 тис. робітників. Найважливіші галузі промисловості були в руках іноземців, які особливо жорстоко експлуатували робітників. Нова хвиля революційних подій в місті почалася влітку 1910 р.

З весни 1911 р. посилювався страйковий рух. В період 1912—1914 рр. у Катеринославі проведено 75 страйків і виступів, в яких взяло участь понад 50 тис. чоловік. Страйкова боротьба не припинялась до 1917 р.

2 березня 1917 р. в Катеринослав надійшло повідомлення про повалення самодержавства. В місті було створено Ради робітничих депутатів, які в середині травня злилися з Радами солдатських депутатів. Проте з 350 мандатів першого складу Рад більшовики мали лише 40, інші належали представникам дрібнобуржуазних партій. Керівництво Радой захопили меншовики та есери. Вони проводили політику угодовства з буржуазією.

Велику організаторську і політичну роботу по завоюванню на свій бік народних мас проводили більшовики. Перша їх легальна конференція відбулась 5 березня у приміщенні Брянської школи. Катеринославська партійна організація в цей час була найбільшою на Україні і налічувала 350 чол.¹⁴ 6 квітня загальні збори більшовиків Катеринослава, на яких були присутні 654 чол., надіслали вітальну телеграму В. І. Леніну, який повернувся з-за кордону.

З приходом до влади контрреволюціонерів Тимчасового уряду боротьба в країні ще більше загострилась. VI з'їзд партії більшовиків, в роботі якого брали участь і делегати від Катеринославської організації, прийняв рішення про збройне повстання.

Звістка про перемогу збройного повстання в Петрограді прийшла в Катеринослав в той самий день. Катеринославський комітет більшовиків відразу ж звернувся до робітників і солдатів із закликом, який закінчувався так: «Всі як один на підтримку героїчного революційного пролетаріату Петрограда! Вимагайте переходу влади в руки Рад»¹⁵.

Проголошення Радянської влади в Катеринославі 27 жовтня на пленумі міської Ради робітничих і солдатських депутатів було зірвано українськими соціал-демократами, які протягли в резолюцію пункт про визнання Центральної ради вищою владою на Україні. В той час в міс-

¹² «Рабочая газета», 12 листопада 1910 р.

¹³ Вся Екатеринославская губерния. 1913 г., Екатеринослав, 1913, стор. 113.

¹⁴ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, К., 1967, стор. 154.

¹⁵ «Звезда, 27 жовтня 1917 р.

то було стягнуто близько трьох полків «вільного козацтва». Більшовики готувались до рішучої боротьби за владу. За вказівкою В. І. Леніна, тульські робітники надіслали катеринославцям 10 тис. гвинтівок, кулемети, патрони.

Наприкінці листопада 1917 р. в результаті перевиборів Рада робітничих і солдатських депутатів стала більшовицькою. Головою виконкому Ради було обрано Й. О. Петровського, головою військово-революційного комітету — В. К. Аверіна. Особливу увагу Рада приділяла організації і озброєнню Червоної гвардії. Збройне повстання почалось 27 грудня 1917 р. Розгром гайдамаків було прискорено завдяки допомозі московських і петроградських червоногвардійців, які пробились сюди на бронепоезді з Харкова. В ніч з 28 на 29 грудня в місті була встановлена Радянська влада. Рада робітничих і солдатських депутатів почала роботу по наведенню революційного порядку. Проте контрреволюційні сили не дали можливості молодій Радянській державі приступити до творчої праці.

У місті, як і скрізь на Україні, формувались робітничі загони. Діяльність по їх створенню посилилась після вторгнення на Україну австро-німецьких окупантів. 5 березня 1918 р. міський комітет РСДРП(б) і партійний актив прийняли рішення про мобілізацію всіх комуністів в Червону Армію.

Велику роль в організації боротьби трудящих України з загарбниками і українськими буржуазними націоналістами відіграв II Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся в Катеринославі 17—19 березня. 23 березня було створено надзвичайний штаб по обороні міста, який очолив В. К. Аверін. Штаб доклав багато зусиль до організації оборони Катеринослава від окупантів, які наприкінці березня підійшли до нього впритул. 4 квітня 1918 р., після запеклих боїв, місто захопили німецько-австрійські війська. В умовах жорстокого терору та репресій робітники Катеринослава не склали зброї. На кінець квітня було створено партійний комітет, до складу якого ввійшли І. К. Амосов, Г. С. Биченко, Н. Й. Варлен, А. М. Колтун та ін. Не припинила роботу й Рада робітничих депутатів. З 6 квітня почала виходити підпільна більшовицька газета «Молот». 1 травня була організована масова демонстрація трудящих. Боротьба з інтервентами на Україні посилилась після I з'їзду КП(б)У, який відбувся 5—12 липня у Москві. В його роботі брали участь 29 делегатів від партійної організації Катеринослава¹⁶.

29 грудня 1919 р. організовані губпарткомом і військово-революційним комітетом, бойові дружини робітників зайняли вокзал, а 30 грудня в місто вступили частини Червоної Армії. В Катеринославі остаточно встановилася Радянська влада. Під керівництвом партійної організації, яка налічувала на початок 1920 р. 709 комуністів, розпочалася відбудова промисловості і міського господарства. 7 лютого 1920 р. в Катеринославі відбувся перший комуністичний суботник, який став початком масового трудового героїзму городян. Швидкими темпами йшли відбудовні роботи. Восени місту загрожувала нова окупація. На цей раз врангельськими ордами, що рухались з Криму. Губком КП(б)У мобілізував катеринославців на допомогу фронту. 29 серпня 1920 р. на боротьбу з Врангелем відправився перший загін добровольців, а 18 вересня місто проводжало на фронт комсомольський загін. На підприємствах навчалися військової справи і готувались до підпільної роботи. У відбудованих цехах був організований ремонт бронеавтомобілів, ку-

¹⁶ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр., т. 1, стор. 382; Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область, стор. 27—28.

леметів, гвинтівок, жителі провели «тиждень допомоги фронту» і передали Червоній Армії велику кількість одягу, взуття тощо.

Після розгрому Врангеля відбудова Катеринослава, як дуже зруйнованого міста, була оголошена Раднаркомом України загальнодержавною справою¹⁷. Величезну роль у його дальшому розвитку відіграли рішення X з'їзду РКП(б), наступні постанови ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У.

Поступово ставали до ладу заводи і фабрики. 25 жовтня 1923 р. учасники урочистих зборів робітників і службовців заводів ім. Петровського і ім. В. І. Леніна надіслали телеграму вождю, в якій повідомляли: «Сьогодні пустили другу домну, загальна виплавка чавуну в колишньому Брянському заводі досягає 900 тис. пудів на місяць...»¹⁸ З відбудовою промисловості зростав вплив комуністів на маси, партійні організації поповнювалися передовими виробничниками. Тисячі робітників Катеринослава вступили в партію за ленінським призовом.

25 лютого 1925 р. колектив Петровки рапортував ЦК КП(б)У, що має відбутися пуск на той час найпотужнішої в СРСР доменної печі. 22 березня на цьому ж заводі став до ладу перший в країні бессемерівський цех. На кінець 1925 р. промисловість була майже повністю відбудована. На повну довоєнну потужність працювали заводи ім. Петровського, ім. Леніна і ім. Комінтерну. Всього в місті налічувалося 92 великих підприємства з 32 638 робітниками і 649 дрібних і кустарних. Набагато поліпшився добробут робітничого класу. Розвивались далі медичне обслуговування, народна освіта, культура.

20 червня 1926 р. президія ЦВК СРСР перейменувала Катеринослав у Дніпропетровськ на честь видатного більшовика Г. І. Петровського, революційна діяльність якого почалась і пройшла в місті на Дніпрі.

Виконуючи рішення XIV з'їзду ВКП(б) щодо індустріалізації країни, колективи заводів ім. В. І. Леніна, ім. К. Лібкнехта, ім. Артема, ім. Комінтерну, «Красный Профинтерн» та інші розгорнули реконструкцію. Завдяки героїчним трудовим зусиллям робітників і службовців підприємств міста рівень довоєнного виробництва в 1928—1929 рр. був набагато перевищений. Важливим етапом у житті Дніпропетровська став перший п'ятирічний план 1928—1932 рр. Саме тоді народилось соціалістичне змагання під девізом «П'ятирічку за чотири роки». Основним змістом роботи партійних і комсомольських організацій у боротьбі за виконання накреслених завдань був розвиток соціалістичного змагання і ударництва.

1 жовтня 1929 р. з Дніпропетровська у Москву вийшов ешелон з надплановим металом, який металурги заводу ім. Петровського вирішили послати на честь 12 роковин Жовтневої революції. Делегацію дніпропетровців, що супроводжували ешелон, запросили у Кремль, де її приймали М. І. Калінін, А. І. Мікоян, Г. К. Орджонікідзе.

Про завдання міської партійної організації в дальшому розвитку промисловості та поданні допомоги селу йшлося на I міській партійній конференції, що відбулась 12 вересня 1930 р. У складі партійної організації тоді налічувалося 22 500 членів і кандидатів у члени партії.

Відрадними були підсумки п'ятирічки для дніпропетровців: споруджений коксохімічний цех на заводі ім. Петровського (нині коксохімічний завод ім. Калініна), споруджено 2 домни на заводі металургійного устаткування, став до ладу найбільший тоді в Європі цех су-

¹⁷ «К труд», 20 травня 1921 р.

¹⁸ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 430, арк. 20.

цільнокатальних коліс на заводі ім. Карла Лібкнехта, освоєно виробництво різнокаліберних труб для автомобільної й нафтової промисловості на заводі ім. В. І. Леніна, збудований ще один залізничний міст через Дніпро. У 1932 р. Дніпропетровськ дав країні п'яту частину чавуну, близько чверті всієї сталі й прокату, вироблених на Україні, 1/8 всього чавуну й сталі і 1/7 прокату, вироблених у СРСР¹⁹.

У центрі уваги діяльності міської партійної організації в роки другої п'ятирічки був дальший розвиток чорної металургії. Велику роль у цьому відіграла постанова ЦК ВКП(б) від 7 травня 1933 р. «Про роботу партійної організації металургійного заводу ім. Петровського»²⁰.

Великого поширення на підприємствах Дніпропетровська набув стахановський рух. Уже на початку січня 1936 р. в мартенівському цеху заводу ім. Комінтерну 34 комуністи з 49 були стахановцями. Вони виконували норми на 200 і більше процентів²¹. Другий п'ятирічний план промисловості міста виконала за 4 роки і 3 місяці. Обсяг продукції промислових підприємств у порівнянні з початком п'ятирічки зріс більш як удвоє. Значно змінилось технічне оснащення заводів і фабрик.

За роки довоєнних п'ятирічок одним з найбільших трубних заводів країни став завод ім. В. І. Леніна. У березні 1939 р. його нагороджено орденом Леніна. Невпізнаними стали заводи ім. Петровського, ім. Карла Лібкнехта та ін.

Дніпропетровськ перетворився у великий промисловий, науковий і культурний центр Радянської України. У 1939 р. в місті було 10 вузів, 19 середніх і середніх спеціальних навчальних закладів, 17 науково-дослідних інститутів і станцій, 97 загальноосвітніх шкіл, 11 неповних середніх і середніх шкіл для дорослих.

Місто по праву пишається іменами вчених, які працювали тут: академіків АН СРСР О. М. Терпигорева, Л. В. Писаржевського і П. П. Ширшова, академіка АН УРСР Г. М. Савіна та інших. Свій шлях у науку починали з легендарної Петровки академіки АН УРСР К. Ф. Стародубов, В. М. Свечников, О. П. Чекмарьов.

Бурхливо розвивалось театральне життя. У передвоєнні роки в Дніпропетровську працювали драматичні театри ім. Шевченка, ім. Горького, театри опери й балету, юного глядача. Велику роль у становленні творчого колективу театру ім. Т. Г. Шевченка відіграли О. П. Довженко, П. Г. Тичина, І. О. Мар'яненко, Г. І. Борисоглібська, Н. М. Ужвій та ін.

У місті видавалось 29 газет загальним тиражем 203,6 тис. примірників, а радіотрансляційна мережа налічувала 50 тис. радіоабонентів, посідаючи перше місце на Україні²². Велику творчу роботу проводили обласні відділення Спілки письменників і Спілки художників України. Трудящі міста, як і весь радянський народ, під керівництвом Комуністичної партії впевнено втілювали в життя задуми В. І. Леніна.

Віроломний напад фашистської Німеччини на нашу країну перервав мирну працю радянських людей, змусив знову взятися за зброю. З перших днів війни промисловість міста перейшла на випуск воєнної продукції. Чоловіків, що пішли на фронт, на підприємствах замінили жінки й підлітки. Мобілізацію сил на боротьбу з ворогом почала міська Рада депутатів трудящих, головою виконкому якої на той час був М. О. Щолоков, нині міністр внутрішніх справ СРСР. Створювалось

¹⁹ Там же, ф. 18, оп. 1, спр. 1526, арк. 98, 100.

²⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область, стор. 89

²¹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1 спр. 3356, арк. 65, 66.

²² «Днепровская правда». 16 березня 1940 р.

народне ополчення. Трудящі міста передавали у фонд оборони країни грошові заощадження, цінні речі, частину заробітної плати.

З 10 липня почались нальоти фашистських бомбардувальників на місто. Незважаючи на це, на заводах і фабриках не припинялась напружена праця й евакуація устаткування, матеріальних і культурних цінностей. За 16 діб було евакуйовано завод ім. Петровського. Протягом 30 діб у Магнітогорську на базі його устаткування було пущено новотокарний цех²³. За такий же короткий термін демонтувалися і відправлялися на схід інші заводи міста. Організацією оборони міста й евакуацією керували Дніпропетровський обком КП(б)У і його секретарі Л. І. Брежнев, С. Б. Задіонченко, К. С. Грушовий, М. М. Кучмій.

Бої на підступах до міста розгорнулись 20 серпня. Воїни 255-ї, 275-ї стрілецьких і 12-ї танкової дивізій 12-ї армії стійко відбивали атаки ворога. Особливо відзначились танкісти полковника Ю. Г. Пушкіна, які розгромили мотоколонну противника з 50 танків і 200 автомашин з піхотою. За оборону Дніпропетровська в 1941 р. командир дивізії Ю. Г. Пушкін був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Стійко, до останньої краплі крові захищали місто курсанти Дніпропетровського артилерійського училища, створеного в кінці червня 1941 р. в основному з студентів міста. За мужність і відвагу, виявлені при обороні Дніпропетровська, аргументовано нагороджено орденом Червоного Прапора, а 16 його вихованцям присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Подвиг капітана М. Гастелло повторив на Дніпрі екіпаж пікіруючого бомбардувальника 81-го авіаційного полку, направивши палаючу машину на понтонний міст ворога. Лютчикові І. Т. Вдовенку і штурманові М. В. Гомоненку посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Радист В. П. Карпов і повітряний стрілок Мірза Пулатов нагороджені орденами Радянського Союзу.

Захопивши Дніпропетровськ, фашисти по-звірячому знущались над жителями, грабували й убивали їх. У лютому 1942 р. підпільний міський обком КП(б)У звернувся до населення міста з відозвою, в якій говорилося: «Лише в місті Дніпропетровську, за час перебування в ньому, фашисти розстріляли більш як 25 тисяч мирних жителів»²⁴. 31 липня 1942 р. Радінформбюро повідомило про розстріл у Дніпропетровську 150 робітників паровозних майстерень за відмову поїхати на роботу до Німеччини.

Але ні розстріли, ні звірства не залякали радянських людей, що піднялися на боротьбу з фашистами. У травні 1942 р., після арешту більшості членів підпільної організації, відновив свою діяльність підпільний міський обком КП(б)У. Його очолив політрук Г. П. Савченко, який утік з фашистського полону. Міська підпільна організація на цей час налічувала близько 200 чол. у своїх лавах. Підпільники проводили політичну агітацію й пропаганду серед населення, здійснювали диверсійні акти проти окупантів, визволяли військовополонених з таборів. Більшість месників, у тому числі Г. П. Савченко, були схоплені фашистами й розстріляні. На початку 1943 р. в катівнях гітлерівського гестапо був по-звірячому замучений секретар підпільного обкому М. І. Сташков. Але діяльність підпілля не припинялась до повного вигнання фашистів з міста.

Визволення Дніпропетровська розпочалося у вересні 1943 р. військами Південно-Західного фронту під командуванням генерала ар-

²³ «Вопросы истории», 1961, № 6, стор. 72.

²⁴ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 8, спр. 47, арк. 99.

мії Р. Я. Малиновського. Безприкладну мужність, відвагу і стійкість під час форсування Дніпра виявили десантники на чолі із старшим лейтенантом С. А. Платоновим 13-го батальйону 120-го гвардійського полку 39-ї гвардійської стрілецької дивізії. Вони в ніч з 23 на 24 жовтня захопили плацдарм на правому березі і утримували його до переправи головних сил. На кінець бою з 22-х чол. у десантній групі живими залишилось 7, причому 3 тяжкопоранених.

25 жовтня 1943 р. місто було визволено. Чотирьом дивізіям, чотирьом полкам і двом понтонно-мостовим бригадам було присвоєно найменування «Дніпропетровських»²⁵.

Героїчно воювали на фронтах Великої Вітчизняної війни наші земляки. Безсмертними є подвиги Олександра Матросова і «сталінградського Данко» Михайла Панікахо. Високе звання Героя Радянського Союзу присвоєно 26 дніпропетровцям, а славетний партизанський командир О. Ф. Федоров і льотчик А. Я. Брандис удостоєні цього звання двічі.

26 жовтня 1943 р. розпочали свою роботу Дніпропетровський міський комуністичний райком і районні Ради депутатів трудящих. Їх першочерговим завданням була організація якнайшвидшої відбудови підприємств чорної металургії, продукція яких мала велике значення для фронту.

Відбудовні роботи доводилося здійснювати у надзвичайно важких умовах. Окупанти знищили 29 500 жителів міста, закатували 30 тис. військовополонених бійців і командирів Червоної Армії. Десятки тисяч молоді були вивезені в Німеччину. Після визволення у Дніпропетровську налічувалось лише 79 тис. чол., серед них велика кількість сиріт і калік. Були спалені і висаджені в повітря корпуси заводів і фабрик, домни, мартени, прокатні стани, житлові будинки, навчальні й культурно-освітні заклади, бібліотеки, пограбовані театри і музеї, повністю зруйновані два залізничні мости. Шкода, завдана фашистами тільки заводам чорної металургії, становила 736 млн. 441 тис. 776 крб.²⁶

У місті розгорнулось соціалістичне змагання за дострокову відбудову підприємств, транспорту, закладів. Уже на 5 листопада працювали дрібні підприємства. 6 листопада відбулись збори партійного активу Дніпропетровська, який накреслив завдання партійної організації по відбудові народного господарства.

На 1 липня 1944 р. відновили роботу 147 промислових підприємств з 174, які діяли до війни. Тривала відбудова заводів ім. Петровського, ім. Леніна, ім. Карла Лібкнехта, ім. Комінтерну. 125 підприємств успішно виконали піврічний план²⁷.

У відродженні підприємств Дніпропетровська велику матеріально-технічну допомогу подавали всі братні союзні республіки. На 1 жовтня 1945 р., незважаючи на перебої в роботі, пов'язані з нестачею палива і електроенергії, заводи міста за 11 місяців випустили валової продукції на суму 52 234 900 крб., виконавши план на 122%²⁸. Уже в 1946 р. в Дніпропетровську була завершена післявоєнна відбудова народного господарства.

Перша післявоєнна п'ятирічка у Дніпропетровську пов'язана з діяльністю Генерального секретаря Центрального Комітету нашої пар-

²⁵ Дніпропетровська область у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ, 1962, стор. 175—177.

²⁶ ДОДА, ф. 2427, оп. 1, спр. 237, арк. 11—12; спр. 240, арк. 2 зв.; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 18, оп. 3, спр. 73, арк. 45—46.

²⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 18, оп. 3, спр. 40, арк. 1.

²⁸ Там же, спр. 73, арк. 45—46.

тії Л. І. Брежнева, який працював тоді першим секретарем Дніпропетровського обкому і міськкому КП(б)У. На підприємствах міста з особливою силою розгорнулось соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань 4-ї п'ятирічки, яке очолили комуністи. Міська партійна організація на 1 січня 1948 р. становила 19 тис. 823 членів і кандидатів у члени партії²⁹. Народилось багато новаторських починань й ініціатив. Комуніст заводу ім. Бабушкіна Ф. К. Петриченко, розробивши новий метод розмітки конструкцій, виконав за роки п'ятирічки 17 річних завдань. За 9 місяців 1946 р. 76 швидкісних плавок видав сталевар заводу ім. Петровського комуніст І. М. Невчас. Ініціатор швидкісного сталеваріння був нагороджений орденом Леніна.

Виступаючи із звітною доповіддю про роботу міськкому КП(б)У з січня 1945 р. до лютого 1948 р. на IX Дніпропетровській міській партійній конференції, Л. І. Брежнев підкреслив: «За звітний період була проведена велика організаційно-партійна і партійно-політична робота, мета якої була в тому, щоб зміцнити організаційно первинні парторганізації і підвищити їх боєздатність, забезпечити даліше піднесення активності комуністів і мобілізації їх на успішне виконання політичних і господарських завдань»³⁰.

Внаслідок героїчних трудових зусиль комуністів і всіх трудящих міста завдання 4-ї п'ятирічки були успішно виконані. За ці роки виросли автомобільна промисловість, промисловість засобів зв'язку, гірнично-рудних машин та ін. У порівнянні з 1945 р. загальний валовий випуск продукції промисловими підприємствами на кінець п'ятирічки збільшився в 7,1 рази³¹.

Темпи, взяті трудящими Дніпропетровська у першій післявоєнній п'ятирічці, не слабшали. Завдяки дальшому розвитку соціалістичного змагання розв'язувалися найскладніші завдання розвитку народного господарства. 27 лютого 1952 р. міськком КП(б)У схвалив почин сталевара заводу ім. Петровського Д. Ф. Нестерова про комплексне змагання за краще використання сировини і матеріалів, випуск високоякісної продукції. За почином колективів підприємств міста Москви і Московської області розгорнулось соціалістичне змагання за даліше підвищення продуктивності праці. Високих трудових показників досягли в 5-й п'ятирічці колективи багатьох підприємств міста. Мартенівський цех заводу ім. Петровського в 1955 р. на тих же виробничих потужностях збільшив виробництво сталі порівняно з 1950 р. у 1,5 раза. За цей час виробництво чавуну в місті зросло в 2,1 раза, сталі і прокату — в 1,7, коксу — в 1,3 раза³². Машинобудівна промисловість збільшила випуск продукції в 1,3 раза.

У місті збудовано близько 50 тис. кв. м житлової площі, здано в експлуатацію 9 шкіл, 7 лікувальних і дитячих установ, корпуси транспортно і металургійного інститутів. На початку 1956 р. в обласному центрі функціонувало 35 клубів і палаців культури, 3 театри та обласна філармонія, 78 кіноустановок, 356 бібліотек, 3 музеї, 12 парків³³.

Велику допомогу в організації господарського і культурного будівництва в місті подавав член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС А. П. Кириленко, який у 1950—1955 рр. був першим секретарем Дніпропетровського обкому Компартії України. У 1954—1957 та в 1963—1965 рр. у нашому місті працював нині член Політбюро ЦК

²⁹ Там же, спр. 536, арк. 7.

³⁰ Там же, ф. 19, оп. 7, спр. 188, арк. 10—16, 17, 38, 39.

³¹ ДОДА, ф. 4464, оп. 1, спр. 6, арк. 1—4, 7, 9, 9—11.

³² Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 18, оп. 12, спр. 34, арк. 14, 15; оп. 10, спр. 2, арк. 29, 43, 155; оп. 21, спр. 1, арк. 9.

³³ ДОДА, ф. 4464, оп. 1, спр. 169, арк. 1—5, 40, 57, 84.

КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, який також багато уваги приділяв розвитку культурного і господарського життя Дніпропетровська.

1956—1958 рр. для Дніпропетровська, як й інших міст країни, знаменні розвитком руху за право називатися колективом комуністичної праці. Першою у місті завоювала це право бригада заслуженого металурга УРСР Г. А. Ситала (трубоелектрозварювальний цех заводу ім. Леніна), а завод «Світлофор» став першим підприємством комуністичної праці. У 1958 р. 238 металургів і будівельників Дніпропетровська були нагороджені орденами і медалями СРСР, з них 21 — орденами Леніна, дев'яти присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці.

За роки восьмої п'ятирічки у розвиток народного господарства нашого обласного центру вкладено 890,5 млн. крб. — на 67% більше, ніж за попередні 5 років. До ладу стали 38 промислових комплексів, цехів і виробництв. Всього введено в дію основних фондів на 648 млн. крб. На січень 1971 р. житловий фонд міста збільшився з початку п'ятирічки на 2 млн. 177 тис. кв. м і становив 10 млн. 680 тис. кв. м площі.

Те, чого не зміг зробити за півтора століття царський уряд, зроблено радянським народом за півтора десятиріччя. Дніпропетровськ давно став центром великої багатогалузевої промисловості, передової науки і високої культури. Зараз у місті 141 промислове підприємство, у тому числі 11 — чорної і кольорової металургії, 18 — машинобудування, 41 — металообробки, 5 — хімічної та нафтохімічної промисловості, 18 — легкої, 19 — промисловості будівельних матеріалів, 12 підприємств інших галузей. Промислова продукція підприємств Дніпропетровська експортується в 50 зарубіжних країн.

Визначних успіхів добились колективи заводів і фабрик міста в 9-й п'ятирічці. План по обсягу реалізації продукції виконано достроково — 8 грудня 1975 р. Обсяг виробництва зріс на 28,3%, продуктивність праці — на 25%. Понад 91% приросту промислової продукції одержано за рахунок підвищення продуктивності праці. Додатково реалізовано продукції на 237,6 млн. крб. при соціалістичних зобов'язаннях на п'ятирічку — 190. Понад план вироблено: 56 тис. т коксу, 98,6 тис. т чавуну, 165 тис. т сталі, 134 тис. т прокату, 124,8 тис. т труб, 1128 тракторів, 319 бурякозбиральних комбайнів, 31 тис. холодильників, 37 тис. телевізорів та багато іншої продукції. На 25,3% зросло виробництво товарів народного споживання. Собівартість продукції знижена проти плану на 33,8 млн. крб. Освоєно 920 зразків нових виробів, 108 видам товарів широкого споживання присвоєно державний Знак якості. За роки п'ятирічки збудовано 2,2 млн. кв. м житла, 55 шкіл і дитячих дошкільних установ, понад 200 нових магазинів, їдалень, підприємств побутового обслуговування.

У 54 науково-дослідних і проектно-конструкторських інститутах міста сконцентровано великі сили наукових працівників. Їх розробки та проектно-конструкторська документація широко застосовуються в усій країні. За технічною документацією, виконаною з участю дніпропетровських учених та проєктувальників, збудовано й споруджуються металургійні заводи і окремі агрегати в Індії, Пакистані, КНДР, Алжирі, Югославії. Творча праця багатьох учених і спеціалістів міста відзначена Ленінськими і Державними преміями.

Дніпропетровськ — місто студентів. У 1913 р. тут працював лише гірничий інститут, а зараз у восьми вищих учбових закладах навчається 54 тис. студентів. Серед викладачів вузів — 232 доктори і понад 1900 кандидатів наук. Тільки в 9 п'ятирічці захищено 107 докторських і 1028 кандидатських дисертацій.

У 1912 р. в усій Катеринославській губернії було лише 120 бібліотек³⁴. Нині тільки в Дніпропетровську їх є понад 470 з книжковим фондом 18 млн. книг. До 1917 р. на Катеринославщині не було постійних театральних колективів, зараз лише в нашому місті працює 5 театрів, філармонія, 56 палаців культури і клубів, 16 кінотеатрів, 19 музичних шкіл.

За останні 5 років дніпропетровські письменники видали майже 60 різних за жанрами книг: романи, повісті, збірки віршів та оповідань. Здобули загальне визнання праці наших митців, серед яких скульптура Жирадкових «Металурги», картина Боровського «Робітник», серії графічних праць М. Родзіна «Індустріальна Дніпропетровщина» та ін.

Дедалі ширшого розвитку набуває на Дніпропетровщині фізкультура і спорт. У спортивних секціях, клубах, групах здоров'я займаються майже 20 тис. трудящих. 230 спортсменів обласного центру брали участь в VI спартакіаді УРСР, 20 з них виступали у фінальних змаганнях спартакіади народів СРСР у складі збірної команди республіки.

З почуттям твердої впевненості у своїх силах дніпропетровчани вступили в десяте п'ятиріччя. Вони готові з честю виконати грандіозні завдання, поставлені XXV з'їздом КПРС.

³⁴ Приложение к всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1914 год, Екатеринослав, 1915, стор. 25.

В. Г. Бойко

ДНЕПРОПЕТРОВСКУ — 200 ЛЕТ

Резюме

В статье освещаются вопросы основания, социально-экономического и демографического развития города, его расцвета в годы первых и последующих пятилеток. Большое внимание уделено показу Днепропетровска как одного из современных высокоразвитых промышленных центров нашей страны.

V. G. Boyko

DNIEPROPETROVSK IS 200 YEARS OLD

Summary

The article deals with the problems of foundation, social-economical and demographic development of the city, its flourishing in the years of the first and subsequent five-year plans. Great attention is paid to show Dniepropetrovsk as one of the modern highly developed industrial centres of our country.

Методологія і методика історичних досліджень

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Соціальна структура суспільства в СРСР, змінюючись у ході свого розвитку, досягла на сучасному етапі розвинутого соціалізму значного ступеня зрілості. Істотно змінилося кількісне співвідношення соціальних груп, їх якісні характеристики та відносини між ними. За роки соціалістичного будівництва в нашій країні склалася нова історична спільність людей — радянський народ. Її виникнення розглядається «як свого роду узагальнений підсумок тих економічних і соціально-політичних змін, які за півстоліття відбулись у нашій країні»¹.

В умовах зрілого соціалізму все помітніше відбувається процес зближення робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції за їх відношенням до засобів виробництва, характером праці у напрямі дальшого зміцнення соціальної єдності суспільства при збереженні керівної ролі робітничого класу, на основі марксистсько-ленінської методології, яка виражає соціалістичні інтереси і комуністичні ідеали робітничого класу — вирішальної сили побудови нового суспільства.

Досягнутий рівень соціальної однорідності населення виявляється в одних і тих же рисах радянського способу життя робітників, селян, інтелігенції. Це означає, говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви 14 червня 1974 р., що дедалі помітнішими стають спільні, незалежні від соціальних і національних відмінностей, риси поведінки, характеру, світогляду радянських людей. Це означає, що союз робітничого класу і селянства, який завжди становив основу соціалістичного ладу, дістав свій розвиток у непорушній політичній та ідейній єдності цих класів з інтелігенцією, яка давно і твердо стоїть на позиціях соціалізму. І сьогодні, наголосив тов. Л. І. Брежнев, про міцний союз усіх трудящих, працівників фізичної і розумової праці, союз робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції ми вправі говорити як про реальний факт нашої дійсності. Цей союз, у якому провідна роль належить робітничому класові, — міцний і непорушний².

В соціально-економічній основі політичної, ідеологічної, моральної, культурної єдності суспільства лежить спільність корінних інтересів усіх трудящих, хоч єдність суспільства на етапі розвинутого соціалізму не може означати абсолютного співпадання інтересів різних соціальних груп. Саме з цього виходить Комуністична партія, вважаючи, що її політика на сучасному етапі «дає потрібні результати тоді, коли

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 59.

² Див.: Л. І. Брежнев. Все для блага народа, во имя советского человека, М., 1974, стор. 12—13.

вона точно враховує як інтереси всього народу, так і інтереси класів і соціальних груп, з яких він складається, спрямовує їх в одно спільне русло»³.

Вивчення соціальних змін, міжкласових і внутрікласових відносин, принципів та основних напрямів функціонування тієї чи іншої соціальної групи на сучасному етапі має велике практичне значення. Воно дає змогу визначити ступінь розвитку у напрямі до соціальної однорідності радянських людей, є необхідною умовою наукового керівництва партії прогресом суспільства, озброює різнобічними знаннями про об'єкт управління, створює теоретичні передумови та надає конкретний матеріал для складання планів економічного і культурного розвитку країни.

Ще в 1911 р. В. І. Ленін писав, що соціальна структура суспільства і влади характеризується змінами, не усвідомивши яких не можна зробити й кроку в будь-якій галузі громадської діяльності. Обгрунтовуючи суспільну значимість цих змін, Володимир Ілліч вказував, що від їх усвідомлення залежить питання про перспективи, розуміючи під цим, звичайно, не пусті гадання відносно того, чого не відає ніхто, а основні тенденції економічного і політичного розвитку, — ті тенденції, рівнодіюча яких визначає найближче майбутнє країни, ті тенденції, які визначають завдання, напрям і характер діяльності всякого свідомого громадського діяча⁴.

Для розв'язання цього завдання дуже важливим є ґрунтовне висвітлення питань про місце і роль інтелігенції у розвитку суспільства. Спираючись як на методологічну основу на ленінські праці та документи Комуністичної партії, зокрема, на рішення XXIV і XXV з'їздів КПРС, виступи партійних і державних діячів, автор даної статті робить короткий огляд основних наукових праць — колективних та індивідуальних монографій про інтелігенцію, опублікованих протягом 60-х — першої половини 70-х років, визначає стан, головні напрями та завдання, пов'язані з дослідженням цієї проблеми. При аналізі вказаних питань ми виходили з того, що інтелігенцію не слід абсолютизувати як особливу соціальну групу, одночасно вважаємо, що не існує підстав забігати вперед у висновках про соціальні процеси, які мають ще бути забезпечені тривалою й упортою роботою.

Радянська народна інтелігенція є однією із швидко зростаючих соціальних груп населення Радянського Союзу. Її формування і розвиток переконливо свідчить про успішне здійснення в нашій країні важливої складової частини культурної революції, а також про досягнення в соціалістичному будівництві у цілому. Місце інтелігенції в суспільстві визначається тим вкладом, який вона разом з робітничим класом та колгоспним селянством під керівництвом Комуністичної партії робить у розвиток народного господарства, науки, культури, у прискорення науково-технічного прогресу та перетворення у сфері духовного життя народу.

Правильно зрозуміти походження, природу і закономірність розвитку інтелігенції можна лише на основі наукових критеріїв, вироблених марксистсько-ленінською теорією. Значення працівників розумової праці в суспільстві глибоко розкрили К. Маркс і Ф. Енгельс. Творчо розвиваючи їхнє вчення, В. І. Ленін залишив нам різнобічну характеристику інтелігенції, цільну й струнку систему поглядів, які розкривають її соціальну природу та функції.

³ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1972, стор. 92.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 176.

Аналізуючи розстановку класових сил у процесі побудови соціалізму, основоположники марксизму-ленінізму відводили для людей розумової праці важливу роль. Ф. Енгельс, наприклад, зазначав, що для визволення робітничого класу будуть потрібні інженери, хіміки, агрономи, лікарі, адвокати та інші спеціалісти, бо для того, щоб узяти в свої руки керівництво політичною машиною, всім суспільним виробництвом, потрібні солідні знання⁵. На неможливість побудувати соціалізм без інтелігенції, без керівництва спеціалістів різних галузей знань і техніки неодноразово вказував В. І. Ленін⁶.

І сьогодні Комуністична партія, керуючись марксистсько-ленінським вченням, високо оцінює той вклад, який разом з робітничим класом і колгоспним селянством робить радянська інтелігенція у соціальний, науково-технічний і культурний прогрес нашого суспільства. Як зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, «наша радянська інтелігенція бачить своє покликання в тому, щоб віддавати творчу енергію справі народу, справі побудови комуністичного суспільства»⁷.

Складовою і невід'ємною частиною всієї інтелігенції нашої Вітчизни є інтелігенція Радянської України. Як зазначалося на квітневому (1973 р.) Пленумі ЦК Компартії України, вона багато робить для розв'язання господарсько-політичних завдань, навчання і виховання молоді, всіх радянських людей у дусі відданості нашій партії, ідеалам комунізму⁸. У промові з приводу вручення Українській РСР ордена Дружби народів Л. І. Брежнев говорив, що інтелігенції України не можна не віддати належного. Вона йде в ногу з життям і його вимогами, успішно справляється із складними завданнями, що стоять перед нею, разом з усією інтелігенцією країни пліч-о-пліч з робітниками і селянством плідотно працює на всіх фронтах нашого комуністичного будівництва⁹.

Методологічні проблеми вивчення інтелігенції, закономірності формування і розвитку нових кадрів розумової праці детально викладено і проаналізовано у монографічному дослідженні П. П. Амеліна¹⁰. Вчення В. І. Леніна про суть і соціальну природу соціалістичної інтелігенції розглянуто у праці В. І. Астахової¹¹.

Однією з важливих проблем, що порушуються в опублікованих працях суспільствознавців та їх виступах на наукових конференціях і сесіях, є визначення самого поняття «радянська інтелігенція». Це цілком зрозуміло, адже не можна здійснювати дослідження, не окресливши чітко його об'єкт.

В нашій науковій літературі єдиного загальноприйнятого визначення радянської інтелігенції чи близького до цього поняття — інтелігенції соціалістичного суспільства немає*. До того ж вони містять лише ті критерії (і то не завжди всі), які застосовуються для визначення поняття інтелігенції взагалі, хоч відомо, що радянська інтелігенція — зовсім нова за своїм характером і змістом соціальна група, вона докорінно відрізняється від буржуазної інтелігенції. В цьому зв'язку привертає увагу точка зору С. Л. Сенявського. Соціалістична інтелігенція,

⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 410.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 168; т. 37, стор. 213.

⁷ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1, стор. 94.

⁸ «Радянська Україна», 20 квітня 1973 р.

⁹ Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 4, стор. 209.

¹⁰ П. П. Амелін. Интеллигенция и социализм, Л., 1970.

¹¹ В. И. Астахова. В. И. Ленин о сущности и социальной природе социалистической интеллигенции. Харьков, 1970.

* До речі, у світовій літературі існує понад 60 визначень інтелігенції.

правильно пояснює він, є тією освіченою частиною працівників розумової праці, які поставили свої знання і діяльність на службу ідеям та історичним цілям робітничого класу, що нині поділяються всім суспільством¹². Отже, С. Л. Сенявський вводить у визначення соціалістичної інтелігенції фактори, які вказують на якісні її відмінності від інтелігенції буржуазного суспільства.

На нашу думку, що ми її висловлювали ще в 60-ті роки, основою для дальшого удосконалення може бути таке визначення: радянська інтелігенція — велика, дедалі зростаюча міжкласова соціальна група людей, яка поповнюється насамперед з числа робітників та селян і яка, виконуючи волю робітничого класу, створює матеріальні чи духовні цінності в інтересах усього суспільства, професійно займаючись переважно розумовою працею, що потребує високої кваліфікації і, як правило, вищої або середньої спеціальної освіти.

Нааявність освітнього критерію у визначенні поняття «радянська інтелігенція» дає можливість більш-менш точно назвати її чисельність, яка в основному відповідає кількості спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. Ряд дослідників цілком слушно вважає спеціалістів різних галузей народного господарства інтелігенцією у прямому розумінні цього слова. Такі висновки ґрунтуються на тому, що поняття «спеціаліст» і «інтелігент» В. І. Ленін вживав поряд або як синоніми¹³. Справжнім інтелігентом назвав радянського спеціаліста Л. І. Брежнев, виступаючи на Всесоюзному зльоті студентів у жовтні 1971 р. в Москві¹⁴. Як близькі за змістом терміни «інтелігенція» і «спеціалісти» вживаються також у Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великого Жовтня¹⁵ та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна¹⁶.

Радянська народна інтелігенція — це дітище Великого Жовтня, нашого соціалістичного ладу. Вона пройшла складний шлях становлення, удосконалення й розвитку. Саме ці проблеми і привернули основну увагу дослідників. Найбільша кількість праць, присвячених радянській інтелігенції, стосується процесів і шляхів її формування в перші роки Радянської влади та підготовки через вищі і середні спеціальні навчальні заклади у наступні періоди соціалістичного будівництва.

Узагальнюючу картину формування й дальшого розвитку інтелігенції подано у ґрунтовній колективній монографії «Советская интеллигенция. История формирования и роста. 1917—1965 гг.» (М., 1968) — підсумку багаторічної дослідницької роботи авторського колективу з кафедри історії радянського суспільства Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Першу широку апробацію вона пройшла у збірнику статей «Из истории советской интеллигенции» (М., 1966), де висвітлено лише окремі аспекти формування цієї соціальної групи радянського суспільства. Значний внесок у розробку названих проблем* зроблено М. П. Кімом, який був головним редактором обох цих книг.

Матеріали названих та інших досліджень переконливо засвідчують геніальну прозорливість В. І. Леніна, Комуністичної партії, які визначили форми, методи і шляхи розв'язання одного з найскладніших і найважливіших завдань соціалістичної революції — створення кадрів но-

¹² С. Л. Сенявский. Изменения в социальной структуре советского общества. 1938—1970 гг., М., 1973, стор. 131—132.

¹³ Див., наприклад: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 195.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 408.

¹⁵ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 36.

¹⁶ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 28.

* Як і багатьох інших з тематики культурної революції в СРСР.

вої, народної інтелігенції. Досвід розв'язання цього завдання практично довів також неспроможність опортуністичної теорії, прихильники якої твердили про неможливість перемоги пролетарської революції без «необхідного рівня культурності мас».

Розробка питання про один із шляхів створення нових кадрів розумової праці — залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва й оборони країни, її перевиховання — здійснена як на сторінках названих праць, так і в спеціальних дослідженнях С. О. Федюкіна¹⁷. В ряді видань досить докладно показано використання Радянською владою й такого небаченого в минулому засобу поповнення кадрів інтелігенції, як висуванство, суть якого полягала в безпосередньому висуванні передових робітників і селян на керівну та організаторську роботу, що є притаманним лише соціалістичному ладові.

Та основним і вирішальним шляхом формування й дальшого збільшення кадрів нової інтелігенції була підготовка спеціалістів у навчальних закладах, що й зумовило найбільшу кількість праць з цієї проблеми (порівняно з висвітленням інших шляхів підготовки кадрів інтелігенції і загалом інших питань, пов'язаних з функціонуванням цієї соціальної групи радянського суспільства).

Узагальнюючу картину діяльності вищих та середніх спеціальних навчальних закладів країни щодо підготовки висококваліфікованих спеціалістів подано в ювілейній праці «Высшая школа СССР за 50 лет» (М., 1967). Велику увагу цій проблемі, при значно докладнішому аналізові процесу створення інтелігенції в окремих районах країни, союзних та автономних республіках (поряд з розкриттям теоретичних основ марксистсько-ленінського вчення про культурну революцію, її історію, узагальненням багатого досвіду нашої партії в галузі культурного будівництва), приділено в колективній монографії «КПСС во главе культурной революции» (М., 1972) та збірнику «Культурная революция в СССР» (М., 1967). В основу останнього покладено виступи учасників та інші матеріали Всесоюзної сесії Наукової ради з історії соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР (Москва, 1965 р.).

Загальні закономірності формування інтелігенції, її кількісного і якісного зростання, насамперед шляхом підготовки через вищу і середню спеціальну школу країни; роль Комуністичної партії у цьому процесі; узагальнення досвіду підготовки окремих загонів інтелігенції та інші питання, пов'язані з культурною революцією в СРСР, знайшли своє висвітлення у працях М. П. Кіма, В. П. Єлютіна, В. В. Українцева, С. В. Чуткерашвілі, В. А. Ульяновської, І. П. Барміна, Н. М. Катунцевої, В. І. Бессонової, А. І. Лутченка, М. Ю. Главацького та ін.¹⁸

¹⁷ С. А. Федюкин. Советская власть и буржуазные специалисты, М., 1965; його ж. Великий Октябрь и интеллигенция, М., 1972.

¹⁸ М. П. Ким. Коммунизм и культура, М., 1961; його ж. Великий Октябрь и культурная революция в СССР, М., 1967; його ж. История и коммунизм, М., 1968; В. П. Елютин. Развитие высшей школы в СССР (1966—1970), М., 1971; В. В. Украинцев. КПСС — организатор революционного преобразования высшей школы, М., 1963; його ж. КПСС — организатор культурного строительства в период развитого социализма, М., 1975; Е. В. Чуткерашвили. Развитие высшего образования в СССР, М., 1961; його ж. Кадры для науки, М., 1968; В. А. Ульяновская. Формирование научной интеллигенции в СССР (1917—1937 гг.), М., 1966; И. П. Бармин. Из опыта работы КПСС и Советского государства по созданию кадров интеллигенции, М., 1963; Н. М. Катунцева. Роль рабочих факультетов в формировании кадров народной интеллигенции в СССР, М., 1966; В. И. Бессонова. Создание и развитие рабочих факультетов в 1919—1921 гг. — Из истории Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957; М. Власов. Рождение советской интеллигенции, М., 1968; А. И. Лутченко. Советская интеллигенция, М., 1962; М. Е. Главацкий. КПСС и формирование технической интеллигенции на Урале (1926—1937 гг.), Свердловск, 1974.

Згадані питання тією чи іншою мірою розробляються й по союзних та автономних республіках нашої країни, в тому числі і в Українській РСР. Процес здійснення й результати культурної революції на Україні, зокрема й підготовку кадрів інтелігенції, показано у таких колективних працях, як «Розвиток української культури за роки Радянської влади» (К., 1967), «Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні» (К., 1970), п'ятитомному виданні «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму» (том «Розквіт культури», К., 1967); «Духовний розквіт українського народу» (К., 1972).

Піввіковий шлях, пройдений вищими навчальними закладами нашої республіки протягом 1917—1967 рр., висвітлено у колективній праці «Вища школа Української РСР за 50 років» (ч. I, К., 1967; ч. II, К., 1968). Здобутки і перспективи вищої школи республіки ґрунтовно проаналізовано у праці В. Ю. Маланчука, В. М. Попова і А. Н. Новомінського¹⁹.

Процеси, які відбувались у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах Української РСР — основній ланці поповнення кадрів інтелігенції, — були предметом дослідження й інших науковців республіки — Г. М. Шевчука, С. К. Гутяньського, І. Д. Золотоверхого, В. І. Пітова, Л. А. Шевченко, автора даної статті²⁰.

Через усі праці червоною ниткою проходить думка про вирішальну роль Комуністичної партії і Радянської держави у формуванні нової, радянської інтелігенції, яке завершилося наприкінці другої п'ятирічки, а також у дальшій підготовці кадрів спеціалістів відповідно до потреб того чи іншого періоду комуністичного будівництва.

Завдяки величезній увазі, яку партія одразу ж після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції стала приділяти основній ланці підготовки кадрів інтелігенції, вже в перші роки Радянської влади випуски фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою перевершили відповідні дореволюційні показники. При цьому зростання кількості випускників протягом усіх десятиріч, за винятком років Великої Вітчизняної війни, було величиною постійною. Так, у 1914 р. вищі і середні спеціальні навчальні заклади царської Росії випустили 19,6 тис. чол., а протягом 1918—1928 рр. у Країні Рад в середньому за рік випускалося 48,9 тис. фахівців; напередодні Великої Вітчизняної війни щорічний їх випуск досяг 335,3 тис., у 1970 р. було випущено вже близько 1,7 млн., а в 1975 р. — 1,9 млн. чол.²¹ Отже, порівняно з 1914 р. випуск фахівців зріс у 100 разів, хоч чисельність населення за цей же період збільшилася тільки у 1,6 раза²². Такі ж процеси характерні й для Української РСР.

¹⁹ В. Ю. Маланчук, В. М. Попов, А. Н. Новомінський. Вища школа УРСР. Здобутки і перспективи (1966—1970), К., 1971.

²⁰ Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр., К., 1963; С. К. Гутяньський. В. І. Ленін і українська радянська культура, К., 1963; його ж. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965; його ж. Комунізм і культура, К., 1968; І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.), К., 1963; його ж. Історія радянської культури. Короткий нарис, К., 1966; В. Пітов. Высшая школа в период перестройки, К., 1962; В. И. Питов, В. Н. Попов. Общетеchnические и общенаучные факультеты на Украине (Новое в заочном образовании), Харьков, 1964; В. И. Питов, В. Н. Попов. Учиться коммунизму (Из опыта воспитательной работы в вузах Украинской ССР), К., 1965; Л. А. Шевченко. Развитие украинской советской культуры в 1959—1965 гг., К., 1967; Ю. О. Курносков, А. Г. Бондар. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР, К., 1964.

²¹ Народное хозяйство СССР в 1959 году. Статистический ежегодник, М., 1960, стор. 747; «Радянська Україна», 1 лютого 1976 р.

²² Там же. (Підрахунки автора).

Одночасно відбувалися докорінні якісні зміни у підготовці спеціалістів, що видно з аналізу соціальної структури інтелігенції. Використання названого вище способу для визначення кількості інтелігенції дає можливість вивчати структурні зміни у її складі, що також є предметом досить активної дослідницької роботи науковців.

Плідно вивчають соціальну структуру радянського суспільства і, зокрема, інтелігенції М. М. Руткевич, В. С. Семенов, М. П. Кім, С. Л. Сенявський, С. А. Кугель, Л. С. Бляхман, О. І. Шкаратан та ін. Наслідки їх наукових розвідок вміщено в колективних працях²³ та численних статтях, опублікованих у наукових і партійних виданнях, брошурах і друківаних випусках різних наукових конференцій і сесій.

В радянській історіографії першою великою працею, присвяченою розробці однієї з найважливіших історико-соціологічних проблем, є монографічне дослідження С. Л. Сенявського «Изменения в социальной структуре советского общества. 1938—1970». Свое завдання як історика автор при вивченні названої проблеми правильно вбачав у чіткому окресленні хронологічних рубежів дослідження, у співставленні змін, які відбувалися у структурі суспільства в різні періоди, що дає можливість виявляти не тільки загальні закономірності, а й специфічні особливості процесу цих змін на різних етапах розвитку суспільства. Багато місця в праці відведено аналізу змін у кількісному складі інтелігенції. Автор наголошує, що збільшення її чисельності веде до зростання частки працівників розумової праці в усіх галузях народного господарства країни, помітно впливає на піднесення культури народу.

Ряд спроб дослідити динаміку соціальної структури інтелігенції здійснили й науковці нашої республіки²⁴.

Основними напрямками у вивченні динаміки соціальної структури інтелігенції є зміни її кількісного складу та питомої ваги, у професійно-галузевій та професійно-кваліфікаційній структурі, за статтю, місцем проживання (у містах чи в селах), партійністю тощо.

Характерною особливістю змін у соціальній структурі радянського суспільства є випереджаючі темпи кількісного зростання інтелігенції порівняно з будь-якою іншою соціальною групою. Так, чисельність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих нині у народному господарстві країни, зросла проти 1940 р. майже в десять разів, а кількість робітників за цей же час збільшилася тільки втричі. В результаті помітнішою стала питома вага інтелігенції серед усього населення. Якщо в 1940 р. вона становила 1,2%, то в останні роки перевищила 8%²⁵. Отже, в країні і цим шляхом досить швидко нагромаджується інтелектуальний потенціал. Це є ще одним підтвердженням зробленого на XXIV з'їзді КПРС висновку про закономірність швидкого зростання чисельності інтелігенції в сучасних умовах, що є результатом політики партії, спрямованої на всемірне прискорення на-

²³ Изменения классовой структуры общества в процессе строительства социализма и коммунизма, М., 1961; От социализма к коммунизму, М., 1962; Марксистская и буржуазная социология сегодня, М., 1964; Социология в СССР, т. 1, М., 1966; т. 2, М., 1966; Строительство коммунизма и развитие общественных отношений, М., 1966; Классы, социальные слои и группы в СССР, М., 1968; Проблемы изменения социальной структуры советского общества, М., 1968; Человек—Наука—Техника, М., 1973; Научно-техническая революция и общество, М., 1973; та ін.

²⁴ В. И. Астахова. Назв. праця; Ю. І. Ширяев. Про структуру радянської інтелігенції. — Соціологія на Україні, К., 1968; Ю. О. Курносів. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959—1970 рр.), К., 1975; його ж. Вклад интеллигенции Украины в коммунистическое строительство (1959—1970 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, К., 1973.

²⁵ Народное хозяйство СССР в 1973 г. Статистический ежегодник, М., 1974, стор. 7, 591 (Підрахунки автора).

уково-технічного прогресу, дальше підвищення культури й освіченості народу²⁶.

У безпосередньому зв'язку із внутрішньоструктурними змінами галузевого характеру в складі інтелігенції відбувалися зрушення в її професійних категоріях, тобто у поділі за спеціальністю. Напередодні Великої Вітчизняної війни серед дипломованих спеціалістів найбільшою була питома вага педагогів, бібліотечних і культосвітніх працівників. В останні роки вони поступилися своїм місцем інженерам і технікам, збільшення підготовки яких зумовлювалося потребами науково-технічного прогресу. Адже докорінні зміни у засобах праці і технології виробництва немислимі без активної участі в них інженерно-технічної інтелігенції. Швидкі темпи її кількісного зростання яскраво відбивають дедалі прогресуюче впровадження науки і техніки у виробництво. Необхідність господарювати на основі науково обґрунтованих розрахунків зумовила ще швидше, порівняно з інженерно-технічною інтелігенцією, зростання планово-економічних працівників.

За кваліфікаційним принципом, тобто за відмінностями у характері праці, інтелігенцію можна поділити на чотири групи: науковців із високими ступенями і високими званнями; спеціалістів з вищою освітою; фахівців із середньою спеціальною освітою; спеціалістів-практиків.

З усіх названих кваліфікаційних категорій найшвидше зростають лави наукової інтелігенції, передусім ті її верстви, які безпосередньо зв'язані з прогресом техніки і виробництва. Це пояснюється тим, що комуністичне будівництво, яке здійснюється свідомо, цілеспрямовано й планомірно, вимагає наукового підходу до розв'язання усіх його завдань. Тому наука набуває особливого значення у піднесенні продуктивних сил країни, стає важливим фактором науково-технічного прогресу, що й зумовлює високу суспільну роль наукової інтелігенції, а отже, й швидкі темпи її зростання.

Високу оцінку радянській науці і діяльності вчених країни дав Л. І. Брежнев у своєму виступі з нагоди 250-річчя Академії наук СРСР. Наука, сказав він, при жодному суспільному ладі досі не займала такого визначального становища в економічному і суспільному розвитку, як при соціалізмі — і тим більше при будованому комунізмі. Животворне джерело техніко-економічного і соціального прогресу, зростання духовної культури народу і його добробуту — ось що таке для нас наука сьогодні. У наш час радянські вчені діяльно і в різних формах беруть участь у розв'язанні історичного завдання побудови комуністичного суспільства в Радянському Союзі, в нашій спільній боротьбі за зміцнення миру на землі²⁷.

Аналіз інтелігенції за статтю показує, що в її складі значно зросла кількість жінок. Це переконливо свідчить про великі політичні і соціальні зрушення, досягнуті в нашій країні за роки Радянської влади. Якщо в 1940 р. частка жінок серед спеціалістів становила 36%, то нині вона досягає 60%²⁸.

Досить помітною є питома вага інтелігенції у складі КПРС. Зокрема, її частка у Компартії України становила на початок 1976 р. 51,2% проти 36,5% у 1966 р.²⁹

Таким чином, основними напрямками у дослідженні історії радянської інтелігенції є питання, пов'язані з підготовкою її кадрів та змі-

²⁶ Див.: XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, Стенографічний звіт, т. 1, стор. 94.

²⁷ «Радянська Україна», 8 жовтня 1975 р.

²⁸ Народное хозяйство СССР в 1973 г. Статистический ежегодник, стор. 591.

²⁹ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, К., 1976, стор. 28.

нами в її соціальній структурі. Що ж до такої важливої проблеми, як здійснення різними загонами інтелігенції своїх професійних та суспільних функцій, то їй з боку науковців, насамперед істориків, приділяється найменше уваги. Це є помітною прогалиною у дослідженні проблем розвинутого соціалізму, особливо зважаючи на те, що роль інтелігенції у радянському суспільстві помітно зростає, вагомість її внеску у прискорення науково-технічного та соціального прогресу високо оцінюється в багатьох партійних документах попередніх років, зокрема в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великого Жовтня³⁰.

Дальше широкі і детальні обґрунтування місця різних загонів інтелігенції в комуністичному будівництві, оцінка результатів їх практичної участі у процесі розвитку суспільства зроблено в матеріалах XXV з'їзду партії, передусім у Звітній доповіді ЦК КПРС, з якою виступив Л. І. Брежнєв. У Звіті ЦК КПРС міститься і загальна оцінка ролі інтелігенції як соціальної групи, і наголошено на значенні окремих її загонів у побудові комунізму. Роль, яку відіграє радянська інтелігенція у здійсненні науково-технічної революції, піднесенні культури народу, розв'язанні всіх завдань комуністичного будівництва, визначена як дуже велика. Такими ж є й результати діяльності кожної професійно-кваліфікаційної групи інтелігенції, що докладно проаналізовано на XXV з'їзді партії. Виконання Директив XXIV з'їзду КПРС по зростанню обсягу промислового виробництва охарактеризовано в доповіді Л. І. Брежнєва як видатний успіх і робітничого класу, і науково-технічної інтелігенції, і командирів виробництва³¹.

Як відповідальна визначена у Звітній доповіді ЦК Компартії України XXV з'їздові Компартії України роль інженерно-технічних та економічних служб, усіх спеціалістів народного господарства у вирішенні завдань, пов'язаних з підвищенням ефективності виробництва. Виходячи з цього, з'їзд поставив перед партійними організаціями республіки завдання активніше розвивати ініціативу інженерно-технічної інтелігенції, підтримувати її починання, творчий пошук³².

На XXV з'їзді КПРС високу оцінку дістала діяльність учених у прискоренні науково-технічного прогресу, у впровадженні в практику нових наукових ідей, що є не менш важливим завданням, ніж їх розробка, і що також повинно постійно перебувати в центрі уваги партії і уряду, міністерств і відомств, партійних організацій, радянських і господарських органів. Чимало теплих слів було сказано на з'їзді на адресу головного штабу великої науки — Академії наук СРСР, де зосереджено цвіт науки — умудрені досвідом засновники наукових шкіл і напрямів і найбільш талановиті молоді вчені, які прокладають нові шляхи до вершин знань³³. У служінні своєму народові, справі ленінської партії, ідеалам комунізму, говорив на XXV з'їзді Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, — найвища мета натхненної творчої праці нашої наукової інтелігенції³⁴.

Характерною для минулих років, зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, була активізація діяльності творчої

³⁰ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 36.

³¹ Л. І. Брежнєв. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь XXV з'їздові КПРС 24 лютого 1976 року, К., 1976, стор. 42.

³² Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 32.

³³ Л. І. Брежнєв. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, стор. 57.

³⁴ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 38.

інтелігенції, яка вносить дедалі вагоміший вклад у загальнопартійну, загальнонародну справу будівництва комуністичного суспільства. Радянські письменники, художники, композитори, працівники театру, кіно, телебачення — всі, чий талант і професійне вміння служать народові, справі комунізму, заслуговують глибокої вдячності³⁵. І, безперечно, того, щоб учені-суспільствознавці, досліджуючи проблеми розвинутого соціалізму, широко висвітлювали і їх діяльність, так само, як і трудові звершення інших загонів інтелігенції.

На жаль, перелік праць, автори яких безпосередньо торкаються участі різних загонів інтелігенції у розв'язанні завдань суспільного розвитку, поки що дуже обмежений. Серед них можна назвати брошури М. А. Процька, А. І. Сухарева, В. І. Кисельова³⁶. В республіці з питань участі інтелігенції у комуністичному будівництві опубліковано тільки окремі монографічні дослідження³⁷.

Отже, далше вивчення питань, що стосуються вкладу інтелігенції разом з робітничим класом і колгоспним селянством у побудову комунізму, і на цій основі широке висвітлення процесів подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом, утвердження соціальної однорідності радянського суспільства, дослідження питань, пов'язаних із створенням нової історичної спільності людей — радянського народу, — важливий напрям діяльності суспільствознавців на сучасному етапі. Розробка цих проблем буде практичним вкладом вчених у прискорення суспільного розвитку країни, у розв'язання тих серйозних і важливих, актуальних як для сучасності, так і для майбутнього завдань, які ставить перед ними партія.

³⁵ Л. І. Брежнев. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, стор. 96.

³⁶ М. А. Процько. Роль интеллигенции в строительстве коммунистического общества, М., 1962; А. И. Сухарев. Сельская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма, М., 1963; В. И. Киселев. Участие интеллигенции села в воспитательной работе, М., 1967.

³⁷ Ю. О. Курносов. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959—1965), К., 1968; його ж. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959—1970 рр.), К., 1975.

Ю. А. Курносов

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ РОЛИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Резюме

В статье на основе изучения монографических исследований, посвященных социальной группе интеллигенции, дается анализ состояния ее исследования, а также идет речь о перспективах изучения функционирования интеллигенции в плане основных закономерностей развития социальной структуры советского общества.

Yu. A. Kurnosov

STATE AND PROSPECTS OF STUDYING THE ROLE OF INTELLIGENTSIA IN THE SOVIET SOCIETY

Summary

On the basis of studying the monograph researches devoted to the social group of intelligentsia the state of its studying is analysed in the article. The prospects of studying the intelligentsia functioning in view of the main regularities of the development of the social structure of the Soviet society are also dealt with.

Повідомлення

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

СТВОРЕННЯ ПАРТИЗАНСЬКИХ РЕЗЕРВІВ НА УКРАЇНІ

В. І. КУЧЕР (Київ)

Комуністична партія, очоливши боротьбу радянських людей у тилу німецько-фашистських загарбників, вживала енергійних і ефективних заходів для надання їй всенародного характеру. На тимчасово окупованій території діяли численні партизанські загони і бойові диверсійно-підривні групи. Однією з важливих умов успішної діяльності цих формувань народних месників було створення прихованих партизанських резервів. Тому ЦК КП(б)У і Український штаб партизанського руху (УШПР), ставлячи перед партизанами і підпільниками конкретні завдання щодо активізації їх боротьби, постійно наголошували на необхідності залучення до неї найширших верств населення, створення партизанських резервів, за рахунок яких поповнювати вже існуючі загони народних месників і організовувати нові. Зокрема, в плані бойової діяльності партизанських загонів на зимовий період 1942/43 р., розробленому УШПР восени 1942 р., перед усіма командирами ставилося завдання піднімати на «...партизанську боротьбу дедалі ширші верстви населення. Створювати з місцевого населення перевірені партизанські резерви, з яких черпати поповнення або формувати додатково нові загони»¹⁻³.

Водночас Комуністична партія роз'яснювала, що створення подібних резервів включало в себе цілий комплекс питань, від успішного розв'язання яких залежала дальша доля партизанського і підпільного руху, всієї народної боротьби в тилу ворожих військ. Насамперед, необхідно було вжити заходів щодо згуртування радянських людей, які прагнули зі зброєю в руках громити фашистів, організовувати загони і групи, що поступово переростали б у численні боєздатні партизанські формування⁴.

Виконуючи вказівки партії та уряду, у зоні діяльності кожного загону і з'єднання їх командування і партійні організації вживали заходів для створення груп сприяння, члени яких подавали різноманітну допомогу партизанам і підпільникам, були їх надійними помічниками.

¹⁻³ Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны (Материалы научной конференции, состоявшейся 28—30 сентября 1959 г. в Киевском ордена Ленина государственном университете им. Т. Г. Шевченко), К., 1961, стор. 208.

⁴ «Правда», 14 листопада 1942 р.

Крім того, вони саботували всі економічні, політичні і воєнні заходи окупантів, чинили збройний опір загарбникам, збирали розвідувальні дані про дії та плани ворога і передавали їх партизанам, викривали шпигунів і провокаторів⁵.

Вірним помічником партійних організацій партизанських формувань і підпілля в розгортанні всенародної боротьби в тилу ворога була преса. Листівки і звернення, які друкували і розповсюджували партизани, закликали всіх, хто знемагав під ярмом німецько-фашистських окупантів, ставати активними помічниками партизанів і підпільників, роз'яснювали, що обов'язок кожної радянської людини знайти своє місце в лавах борців за визволення рідної землі. «Ми закликаємо увесь чесний народ району, — зазначалося в листівці Червоного підпільного райкому КП(б)У Сумської області, — знищувати німців та їх лакеїв — поліцейських і старост, знищувати всюди, де вони з'являться. Переходьте до партизанів, ідіть в ліси. Активно боріться з німецькими окупантами. Ми надіємось, що ви з честю і до кінця виконаєте свій обов'язок перед Батьківщиною»⁶. В грудні 1942 р. на Житомирщині була розповсюджена листівка, в якій, зокрема, підкреслювалося: «Від тебе Батьківщина чекає бойових подвигів. Іди в армію народних месників, берись за зброю, громи прокляту німчуру та їх холопів. Вичікування ганебніше смерті! За зброю — на розгром ворога, дорогий товаришу!»⁷ Подібних листівок і звернень до населення окупованої території видавалося дуже багато. Вони мали величезне значення для піднесення морального духу радянських людей, що опинилися на тимчасово окупованій ворогом території, для залучення їх до активної боротьби з фашистами.

З метою створення партизанських резервів і поповнення за їх рахунок існуючих загонів і груп партійні організації з'єднань, підпільні обкоми та райкоми партії посиляли в райони, де ще недостатньо активно розгорталася боротьба проти загарбників, особливо в південно-східні райони республіки, групи досвідчених організаторів. Вони чимало зробили для згуртування народних мас. Внаслідок цього, наприклад, навесні 1943 р. партизанський загін під командуванням М. М. Попудренка, що діяв на Чернігівщині, почав швидко поповнюватися людьми і невдовзі перетворився у велике з'єднання, яке складалося з 14 загонів⁸. З прихованих партизанських резервів лише у з'єднання під командуванням М. М. Попудренка (на початку липня 1943 р. М. М. Попудренко загинув і командиром з'єднання було призначено Ф. І. Короткова) з квітня по вересень 1943 р. влилося понад 2 тис. партизанів⁹⁻¹⁰. Крім того, з резервів створювалися загони, базою яких були організаторські групи, що прибували з радянського тилу. У радіограмі в УШПР про результати бойової діяльності з'єднання за період з 15 березня по 1 травня М. М. Попудренко зазначав: «Загін збільшився з 300 до 1200 чол. і озброївся. Організовано 10 загонів, що перебувають у складі з'єднання. Крім того, загін Рудича — 170 чол., Салая — 200 чол., Шкрябача — 50, Піскарьова — 50»¹¹. Загони М. А. Рудича,

⁵ З. А. Богатырь. В тылу врага, М., 1963, стор. 129, 242.

⁶ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1969, стор. 36.

⁷ Там же, стор. 64.

⁸ М. М. Попудренко. Щоденник, К., 1949, стор. 141; Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг., К., 1956, стор. 289.

⁹⁻¹⁰ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації, К., 1970, стор. 283.

¹¹ М. М. Попудренко. Назв. праця, стор. 141.

М. Г. Салая, Я. П. Шкрябача, В. І. Піскарьова виникли з організаторських груп, що прибули в тил ворога з «Великої землі». З допомогою партизанів з'єднання М. М. Попудренка члени цих загонів набули досвіду боротьби у ворожому тилу, який використали згодом на Правобережній Україні.

Перемоги, одержані Червоною Армією в 1942—1943 рр., викликали небажане піднесення політичної і бойової активності населення тимчасово окупованої території. Виникнення у тилу ворожих військ великих територій, контрольованих партизанами, сприяло масовому вступу трудящих до загонів і з'єднань, організації прихованих партизанських резервів. «Обстановка, що склалася в районах Житомирської області, — повідомляли у ЦК КП(б)У уповноважені ЦК по Житомирщині С. Ф. Маликов та Л. Г. Бугаєнко, — дає змогу зробити висновки, що ...можна сміливо підняти 4—6 тис. чоловік призовного віку, навіть не проводячи будь-якої мобілізації, а за рахунок підготовлених баз прихованого резерву»¹².

Часто на перешкоді зростанню існуючих формувань народних месників і створенню прихованих резервів партизанського руху були об'єктивні причини: не вистачало досвідчених організаторів, необхідної кількості зброї тощо. Командування Сумського партизанського з'єднання С. А. Ковпака у відповідній записці в ЦК КП(б)У повідомляло, що в районах, по яких вони проходили, можна було б створити десятки партизанських дивізій, проте відсутність достатньої кількості озброєння стримувала цей процес¹³. «В кожному селі, — згадував командир загону, що діяв на Київщині, Ф. В. Головач, — завжди збиралося 100—150 чол., які бажали влитися до партизанських загонів, але через відсутність зброї ми тримали їх у резерві»¹⁴. Цей загін мав резерв чисельністю понад 500 чол. У кожному населеному пункті партизани призначали уповноваженого, через якого підтримували постійний зв'язок з резервістами¹⁵.

Комуністична партія вживала рішучих заходів для подолання цих труднощів, подавала партизанським формуванням всіляку допомогу у нарощуванні їх сил. За лінію фронту прибували групи уповноважених ЦК КП(б)У, організатори підпілля, партизанського руху, партійні працівники. У розташування партизанських загонів і з'єднань літаками доставлялось озброєння, вибухівка, медикаменти тощо.

Особливо важливу роль у створенні партизанських резервів відіграла нарада командно-політичного складу дев'яти найбільших з'єднань народних месників за участю нелегального ЦК КП(б)У на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д. С. Коротченком, що відбулася на території партизанського краю українського і білоруського Полісся наприкінці травня 1943 р. В її рішенні вказувалося на необхідність якнайширшого залучення до боротьби тієї частини населення, яку фашисти намагалися вивести на каторжну працю до Німеччини. Тому перед партизанами ставилося завдання «поряд з повсякденною агітаційно-масовою роботою серед населення, у разі масового угону радянських людей в Німеччину, виводити все здатне носити зброю чоловіче населення, створювати з нього місцеві партизанські загони і групи резерву»¹⁶. Щодо-

¹² Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, К., 1969, стор. 104—105.

¹³ І. І. Слїнько. Джерела сили партизанського руху. — «УІЖ», 1962, № 3, стор. 43.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 2, спр. 1, арк. 21.

¹⁵ Там же, арк. 31.

¹⁶ Цит. за кн. К. Дубина. В годы тяжелых испытаний, К., 1962, стор. 204.

до створення прихованих партизанських резервів нарада рекомендувала використовувати досвід з'єднань під командуванням О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова та інших¹⁷. Під час неодноразових зустрічей, нарад і бесід з командирами та політпрацівниками окремих з'єднань Д. С. Коротченко і Т. А. Строкач також акцентували їх увагу на створенні резервів¹⁸. Рішення наради, вказівки керівників партії і уряду набирали в цей період особливої ваги. Адже, готуючись до літньої кампанії 1943 р., німецьке командування вирішило шляхом каральних операцій знищити всі партизанські загони і з'єднання, позбавити їх народної підтримки. З цією метою каральні експедиції спалювали населені пункти, вбивали сотні ні в чому невинних людей, а тисячі їх вивозили на каторжні роботи.

Виконуючи завдання, поставлені Комуністичною партією і Радянським урядом, загони і з'єднання народних месників значно активізували роботу серед населення, організовували нові бойові загони і групи, створювали партизанські резерви. Так, у з'єднання А. З. Одухи, що дислокувалося в Славутських лісах Кам'янець-Подільської (нині — Хмельницької) області, лише протягом січня 1944 р. вступило 1345 чол.¹⁹, а всього в ньому налічувалося більше 4 тис. бійців²⁰. Крім того, близько тисячі чоловік становили прихований резерв партизанських загонів.

З'єднання А. М. Грабчака, розганяючи німецькі мобілізаційні команди і визволяючи жителів навколишніх населених пунктів від вигнання до Німеччини, створило значні резерви в районах Житомирської, Кам'янець-Подільської та інших областей²¹.

Велику роль у піднесенні партизанського руху, залученні населення до боротьби відіграло виділення із з'єднань окремих великих загонів або поділ їх на самостійні формування. «Формою зростання партизанських сил і залучення до боротьби населення, що виправдала себе, — писав колишній начальник ЦШПР П. К. Пономаренко, — був поділ бригад і загонів, що зарекомендували себе міцними бойовими організаціями, на дві, а іноді і на три бригади або загони»²². Як правило, такі загони і з'єднання виходили у недостатньо охоплені партизанським рухом райони, швидко поповнювалися за рахунок резервів. Так, Ровенський підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху на базі окремих загонів почали створювати партизанські бригади. Зокрема, наказом по штабу від 21 грудня 1943 р. з двох загонів, виділених із з'єднання під командуванням В. А. Бегми, та партизанських резервів сіл Колки, Карасин, Шахи, Велюнь, Березув була створена бригада під командуванням І. В. Нирка, яка розгорнула свою діяльність у північно-східних районах області, недостатньо охоплених партизанським рухом. У північно-західних районах діяла бригада під командуванням Г. М. Карпукіна.

На початку січня 1944 р. з двох загонів з'єднання А. П. Бринського обласний штаб створив польську партизанську бригаду під коман-

¹⁷ В. Клоков, І. Кулик, І. Слин'ко. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957, стор. 163; І. І. Слин'ко. Партійна нарада в тилу ворога.— «УІЖ», 1963, № 3, стор. 107.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 67, оп. 1, спр. 1, арк. 53.

¹⁹ І. І. Слин'ко. Підпілля і партизанський рух на Україні. На завершальному етапі визволення. 1944 р., К., 1970, стор. 29.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 116, оп. 2, спр. 60.

²¹ Там же, ф. 88, оп. 1, спр. 1, арк. 25—27, 142, 192.

²² Цит. за: П. К. Пономаренко. Некоторые вопросы организации руководства партизанским движением. — Вторая мировая война. Движение Сопротивления в Европе, кн. 3, М., 1966, стор. 61—62.

дуванням Ю. М. Собесяка, яка громила загарбників на території західних районів Ровенської області²³. Завдяки невтомній діяльності партизанських агітаторів та підпільників на Ровенщині було підготовлено понад 7 тис. чол. резерву²⁴.

Створенню партизанських резервів сприяли й рейди загонів та з'єднань народних месників як місцевого значення (на території однієї області або району їх діяльності), так і в межах кількох областей. Сам факт появи народних месників у районах, недостатньо охоплених партизанським рухом, підносив моральний дух радянських людей. У постанові Вінницького підпільного обкому від 27 лютого 1944 р., прийнятій після здійснення рейду з'єднання Я. І. Мельника, вказувалося, що в зв'язку з наявністю дрібних груп і загонів, а також величезної кількості радянських патріотів, які прагнули зі зброєю в руках боротися з ворогом, необхідно було вжити заходів для їх об'єднання у партизанські формування і виділити для них певну кількість зброї та боеприпасів²⁵. І вже в березні 1944 р. на території області діяло кілька партизанських з'єднань, які складалися з 18 загонів. Крім того, майже в кожному населеному пункті існували партизанські резерви²⁶.

У ході рейдів командування і партійні організації з'єднань за завданням директивних органів з'ясовували ступінь розвитку народної боротьби в нових районах, виявляли сили, здатні очолити її. На підставі їх донесень ЦК КП(б)У та УШПР розробляли заходи щодо піднесення партизанського руху, активізації діяльності партійного підпілля. Так, перед з'єднанням під командуванням М. І. Наумова, яке передислокувалося в південно-західні райони республіки, було поставлено завдання виявляти приховані партизанські резерви і активізувати їх діяльність²⁷. Під час рейду у багатьох населених пунктах було створено бойові підпільні групи, невеликі партизанські загони, яким виділено певну кількість зброї, агітаційної літератури та військового спорядження^{28–29}.

Активну керівну і організаторську діяльність у справі підготовки партизанських резервів розгорнули численні підпільні групи і організації. «Розповідаючи народові про дійсний стан на фронтах, — згадував двічі Герой Радянського Союзу, колишній секретар підпільного обкому партії О. Ф. Федоров, — систематично розповсюджуючи зведення Радінформбюро, викриваючи тактичні маневри ворога: їхні земельні закони, гру в «друзів вільної України», їхню націоналістичну пропаганду й інші викрутаси, підпільники підносили дух народу і сприяли створенню партизанських резервів»³⁰.

Підпільники озброювали членів бойових загонів і груп, виділяли їм одяг, продукти харчування, медикаменти і переправляли їх у партизанські загони. Наприклад, підпільна організація, що існувала в м. Холмах на Чернігівщині, вже у вересні 1941 р. намітила програму дій, в якій підготовці партизанських резервів було відведено значне місце. В одному з протоколів, що відноситься до організаційного періоду, читаємо: «а) Проводити агітаційно-масову роботу серед населен-

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 1, арк. 14–15.

²⁴ Радянська Ровенщина 1939–1959. Документи і матеріали, Львів, 1962, стор. 163.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 3, арк. 80–81.

²⁶ І. І. Слин'ко. Підпілля і партизанський рух на Україні, стор. 16–17.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 75, оп. 1, спр. 1, арк. 21.

^{28–29} Н. І. Супруненко. Назв. праця, стор. 287–288; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 75, оп. 1, спр. 1, арк. 23.

³⁰ О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1964, стор. 283.

ня; б) мобілізувати народ на боротьбу з ворогом, організувати зрив заходів, запроваджуваних окупантами; в) організувати резерви для партизанських загонів; г) збирати серед населення і діставати зброю та патрони для партизанських загонів»³¹. Про створення прихованих партизанських резервів дбали й інші підпільні партійні і комсомольські організації, що діяли на території області. Внаслідок цього обласний загін, в якому спочатку налічувалося 180 чол., на кінець листопада 1942 р. перетворився у велике з'єднання (понад 1 тис. бійців). У різний час Чернігівське партизанське з'єднання мало від 2 до 5 тис. чол. озброєного і неозброєного резерву³².

Багато зробили для підготовки партизанських резервів підпільники Житомирщини. Так, Ємільчинська підпільна організація переправила в партизанські загони 243 чол., передала їм 6 ручних і 1 станковий кулемет, 37 гвинтівок, 2 автомати, 300 гранат, більше 20 тис. патротів, велику кількість різних медикаментів, друкарського шрифту, паперу та більше трьох з половиною тонн продуктів³³.

З метою організаційного зміцнення партизанських загонів, що діяли на території району, керівник Коростишівської підпільної партійної організації І. П. Музика розробив спеціальну інструкцію і присягу, які затвердив підпільний обком партії. Кожен, хто бажав зі зброєю в руках боротися проти окупантів, мав ознайомитися з інструкцією, прийняти присягу і лише після цього його зараховували до партизанського загону³⁴. Підпільники Коростишева підготували для партизанських загонів 870 чол., 15 з яких згодом були призначені командирами і комісарами. Для партизанів було зібрано також велику кількість різної зброї і боеприпасів, продуктів харчування, одягу, взуття, медикаментів³⁵. За неповними даними, партійні і комсомольські підпільні організації області направили в партизанські загони 4580 чол.³⁶

Про створення партизанських резервів постійно дбали підпільники м. Києва та багатьох районів Київської області. Вже в жовтні 1941 р. при підпільному міськкомі КП(б)У було створено штаб для підготовки бойових резервів партизанських загонів, очолюваний В. І. Кудряшовим і С. А. Пашенком³⁷. Він займався доббором і підготовкою людей, збиранням озброєння і створенням бойових груп. Подібне завдання підпільний міськком поставив і перед кожним підпільним райкомом. Особливо успішною була діяльність підпільників м. Києва в цьому напрямі на початку 1942 р. За завданням міськкому група колишніх військовополонених, очолювана К. М. Дивоніним, була направлена на територію Житомирської області. Восени 1942 р. в бойових групах, які діяли в селах Житомирщини, налічувалося 180 чол. Згодом ці групи були об'єднані з групами С. П. Маленка, створеними раніше. Вони поширили свій вплив на 19 районів Київської, Житомирської і Чернігівської областей³⁸. На їх базі створено штаб партизанського руху,

³¹ Там же, стор. 267.

³² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1, К., 1975, стор. 497.

³³ Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941—1944 рр. Збірник документів, Житомир, 1948, стор. 165.

³⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 1, стор. 498.

³⁵ Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками, стор. 166—167.

³⁶ Г. П. Міщенко, М. М. Матвійчук. Виховані партією, К., 1960, стор. 136.

³⁷ Киевщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов, К., 1963, стор. 275—276.

³⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 1, стор. 498.

який займався організацією партизанських загонів. Так виникли Макарівський і два Розважівських партизанських загони в житомирських і київських лісах, які стали основою Київського партизанського з'єднання, створеного в травні 1943 р.³⁹

Підпільні організації міста встановили і підтримували зв'язки з партизанськими з'єднаннями С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, М. М. Таранущенко та багатьма іншими. Вони надсилали народним месникам зброю, медикаменти, передавали розвідувальні дані⁴⁰. Протягом усього періоду своєї діяльності київські підпільники підготували й направили до партизанських загонів понад 4 тис. чол., з них — багато командирів і політпрацівників Червоної Армії⁴¹. Поповнення загонів людьми, які пройшли школу партійного підпілля, загартувалися в боротьбі з ворогом, відіграло велику роль в активізації діяльності численних партизанських формувань. Крім того, народним месникам було передано більше 1000 гвинтівок, 575 автоматів і кулеметів, 714 пістолетів, 133 тис. патронів, 2532 гранати, 500 кг вибухових речовин, на сотні тисяч карбованців медикаментів, перев'язувальних матеріалів, теплої одягу, взуття. Завдяки цьому до літа 1943 р. на території області активну бойову і політико-масову роботу проводили 54 партизанські загони і групи, в яких налічувалося близько 13 тис. бійців⁴².

Діяльність численних підпільних організацій по підготовці партизанських резервів була високо оцінена партією і урядом. У звітній доповіді ЦК КП(б)У XVI з'їздові вказувалося, що «вони піднімали партіотичний дух радянських людей і створювали умови для росту партизанського руху... Комуністи-підпільники з честю виправдали високе довір'я партії»⁴³.

Як правило, за рахунок прихованих партизанських резервів формувалися і поповнювалися загони та групи місцевої самооборони. Наприклад, з'єднання О. М. Сабурова в зоні своєї діяльності створило партизанські резерви чисельністю понад 2300 чол., які були об'єднані в загони місцевої самооборони 45 сіл Житомирської, Київської, Ровенської областей УРСР та Поліської і Пінської областей БРСР⁴⁴.

Загін Ямпільського району Сумської області «За Родину» постійно поповнювався за рахунок прихованих резервів. У першій половині 1942 р. партизанський резерв у селищі Свеса становив 46 чол., у селах Білиця — 14, Антонівка — 18, Ямполі — близько 40, на хуторі Воздвиженському — понад 70 чол.⁴⁵ Здобувши зброю, вони вступали до партизанського загону.

Загони місцевої самооборони в межах партизанського краю з'єднань чернігівських народних месників перешкоджали окупантам грабувати місцевих жителів, знущатися над ними. А мешканці с. Мурав'ї

³⁹ К. Дубина. Назв. праця, стор. 194; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 2, К., 1975, стор. 233; Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны, вып. 1, М., 1965, стор. 377.

⁴⁰ В. Клоков, І. Кулик, І. Слинко. Назв. праця, стор. 137; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 2, стор. 233.

⁴¹ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 463.

⁴² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 2, стор. 233; К. Дубина. Назв. праця, стор. 236.

⁴³ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Матеріали з'їзду, К., 1949, стор. 11.

⁴⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 142—143; З. А. Богатырь. Назв. праця, стор. 299.

⁴⁵ А. П. Хлякін. Про створення бойових резервів партизанських загонів.— «УІЖ», 1966, № 6, стор. 74.

Новгород-Сіверського району у травні 1942 р. навіть відновили Радянську владу, обрали голову сільради, виставили охорону і протягом трьох місяців чинили опір карателям. Лише при допомозі танків загарбники вдерлися в село. Його захисники відійшли в ліс і поповнили Грем'яцький партизанський загін⁴⁶. У зоні діяльності численних партизанських загонів і з'єднань Чернігівщини таких сіл налічувалося близько сорока з населенням понад 15 тис. чол.⁴⁷

Бійці загонів місцевої самооборони були надійними помічниками партизанів і підпільників у розгортанні і піднесенні народної боротьби в тилу ворожих військ. Від них підпільники одержували розвідувальні дані про розташування, передислокацію, кількість і озброєння окупантів, які передавались у партизанські загони, а звідти — на «Велику землю». Крім того, місцеві жителі розповсюджували газети, листівки, зведення Радінформбюро і цим самим зміцнювали контакти між партизанами і населенням, часто були ініціаторами організації допомоги народним месникам, переховували поранених і хворих бійців.

Таким чином, у результаті копіткої, повсякденної роботи партизанів і підпільників на окупованій території були створені значні партизанські резерви. У постанові ЦК КП(б)У від 15 липня 1943 р. зазначалося, що «...багато партизанських загонів, особливо загони Бегми, Маликова, Сабурова та ряд інших, останнім часом створили значні приховані резерви»⁴⁸. Багато прихованих партизанських резервів створено в партизанських краях і зонах. Так, лише на території чотирьох областей України — Чернігівської, Сумської, Житомирської і Ровенської, де було найбільше партизанських формувань і діяла широка мережа підпільних організацій, неозброєний партизанський резерв становив 200 тис. чол.⁴⁹ «Практично, — писав начальник ЦШПР П. К. Пономаренко, — не було жодного міста і населеного пункту на окупованій території, де б не існувало таких резервів, готових за першим сигналом включитися в партизанську боротьбу або виконувати на місці доручення партизанських загонів. Ці резерви мали велике значення для зміцнення зв'язків партизанів з населенням»⁵⁰. Завдяки наявності прихованих резервів партизанські загони і з'єднання поповнювались новими бійцями, що значно сприяло активізації їх бойової і агітаційно-масової діяльності в тилу німецько-фашистських загарбників. Так, влітку 1943 р. в середньому щомісяця чисельність загонів за рахунок резервів збільшувалася на 7 тис. чол.⁵¹ Постійне піклування радянських людей, їх матеріальна і духовна підтримка партизанів і підпільників дали змогу народним месникам виконати поставлені партією і урядом завдання — подати максимальну допомогу радянським військам у розгромі ворога.

⁴⁶ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації, К., 1970, стор. 267.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 2, стор. 237.

⁴⁹ Там же; Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, стор. 211.

⁵⁰ П. К. Пономаренко. Назв. праця, стор. 62.

⁵¹ В. С. Коваль. Міжнародний імперіалізм і Україна 1941—1945, К., 1966, стор. 91

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА У ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАННЯХ УКРАЇНИ (1941—1944 рр.)

П. О. САВЧУК (Дубно)

Велика Вітчизняна війна була найбільшим випробуванням для радянського суспільства, в тому числі для Комуністичної партії. Загартована у вогні Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, випробувана у роки мирного соціалістичного будівництва, партія в найскрутніший для радянського суспільства час — у період Великої Вітчизняної війни організувала народ на боротьбу проти ворога, в ім'я соціалізму, свободи і незалежності Батьківщини.

Успішно застосовувався в роки війни арсенал форм і методів організаційно-політичної і воєнно-мобілізаційної роботи партії в масах. Очоловані комуністами, самовіддано боролися проти фашистів на окупованій території населення, партизани і підпільники. Весь час народної боротьби в тилу ворога до неї була прикута увага Комуністичної партії, яка невинно і систематично зміцнювала зв'язки з населенням і, охоплюючи його своїм впливом, забезпечувала партійним керівництвом усі форми народної боротьби проти ворога. Безумовно, партійне керівництво збройною боротьбою у ворожому тилу взагалі, і партійна робота в партизанських формуваннях, зокрема, мали свої відмінності порівняно з організаційно-партійною роботою в звичайних умовах.

Поставивши метою простежити найхарактерніші, спільні для партійних організацій партизанських формувань прояви авангардної ролі комуністів, їхньої величезної воєнно-організаторської та політичної діяльності, автор усвідомлював, що у невеликому за обсягом повідомленні немає можливості докладно і з необхідною глибиною розкрити цю широку тему. Тому він зосереджує увагу головним чином на особливостях партійної роботи в ряді великих партизанських з'єднань Української РСР.

На Україні протягом усього періоду народної боротьби проти окупантів на її чолі стояли Центральний Комітет ВКП(б), а також ЦК КП(б)У, здійснюючи керівництво через парторгани підпілля і партизанських формувань, уповноважених, парторганізаторів, зв'язкових та ін. Переведення партійних організацій республіки на нелегальне становище і створення партизанських загонів розпочалося зразу ж після одержання ЦК КП(б)У відповідної директиви ЦК ВКП(б). У східні області були послані також відповідальні працівники ЦК КП(б)У для проведення інструктажу і подання допомоги партійним організаціям у створенні підпілля і партизанських формувань¹. Питання створення нелегальних партійних органів, як і партійне будівництво у партизанських формуваннях, постійно перебували в центрі уваги директивних органів. У жовтні 1942 р., як відомо, був створений нелегальний ЦК КП(б)У, який надавав велику практичну допомогу партизанським парторганам в їх зміцненні і роботі. Його діяльністю безпосередньо керувало Політбюро ЦК КП(б)У.

Згідно з настановами партії щодо структури нелегальних партійних органів в областях республіки організовувалися обласні підпільні комітети партії у складі 5 чоловік (перший секретар, 3 територіальних і один запасний). Міські і районні партійні комітети створювалися з трійок (перший секретар і два територіальних). На кожний

¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 70, арк. 100.

комітет залишався запасний секретар, який підпорядковувався обкому партії. Первинні парторганізації складались з 3—5 чоловік, а також залишалися комуністи-одиначки². Не всі підпільні органи мали однакову структуру та керівний склад. Прагненням у дуже складних умовах ворожого тилу охопити своїм впливом широкі маси населення пояснювалось те, що Ворошиловградський підпільний обком партії був затверджений з 17 чол., в тому числі 5 секретарів, Миколаївський — з 3 чол., Харківський — з 6 чол. і 44 зв'язкових³. Ряд підпільних парткомітетів був недоукомплектований через наближення фашистських військ, частина розгромлена окупантами. Постійно вживаючи заходів до зміцнення і розширення сітки парторганів, ЦК КП(б)У у ході партизанської війни створив Волинський, Вінницький, Кам'янець-Подільський, Ровенський підпільні обкоми партії, які мали у своєму складі по 3—6 досвідчених партійних працівників⁴.

Поряд з підпільними обласними, міськими, районними комітетами партії виникають такі нові форми керівництва народною боротьбою, як територіальні партійні центри, а також міжрайонні, окружні комітети і центри. Активно діяли Вінницький підпільний центр, 4 міжрайонних підпільних партійних комітети, Вознесенський на Одещині, Миколаївський підпільні центри, підпільний Проскурівський окружком, антифашистські підпільні організації «Народна гвардія» і «Визволення Вітчизни» у Львівській області та інші.

ЦК КП(б)У серйозну увагу приділяв зміцненню керівництва партизанською боротьбою. В ряді областей з успіхом виправдало себе об'єднане партійне і військове керівництво. Наприклад, секретарі Волинського і Житомирського підпільних обкомів партії О. Ф. Федоров і С. Ф. Маликов одночасно були командирами партизанських з'єднань. В Ровенській області В. А. Бегма був секретарем обкому партії, начальником обласного штабу партизанського руху (ОШПР) і командиром з'єднання. Після створення у квітні 1943 р. Чернігівського ОШПР керівництво ним очолили секретарі обкому партії М. М. Попудренко і С. М. Новиков⁵. У тих випадках, коли партійні керівники не очолювали формально штаби партизанського руху, а були їх членами, вони вміло забезпечували партійний вплив у цих органах. Так, хоча секретарі Кам'янець-Подільського і Сумського обкомів партії — С. А. Олексенко і П. Х. Куманьок лише входили до складу штабів, вони фактично керували партизанським рухом в цих областях.

В тилу окупантів важливу роль відіграв Інститут комісарів, які зосередили в своїх руках командно-адміністративні і партійно-політичні функції. Комісари, які збереглися в партизанських формуваннях, незважаючи на ліквідацію цього інституту в армії, нарівні з командирами відповідали за виконання бойових завдань, операцій, брали активну участь в їх плануванні та здійсненні. Своєрідність обстановки викликала необхідність концентрації і поєднання в одних руках командної, політичної і партійної роботи. Ряд командирів і комісарів партизанських загонів в Кам'янець-Подільській області одночасно були затверджені

² Там же, арк. 102.

³ Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов, Донецк, 1969, стор. 137, 161; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов, Симферополь, 1975, стор. 91; В боях за Харьковщину, Харьков, 1973, стор. 9.

⁴ Д. П. Григорович, В. М. Нем'ятій. Комуністична партія — організатор боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Радянської України.— «УІЖ», 1974, № 9, стор. 17—18.

⁵ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації, Одеса, 1972, стор. 228; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 94, оп. 1, спр. 1, арк. 9—10.

секретарями підпільних комітетів партії. Секретарями Славутського підпільного РК КП(б)У стали А. З. Одуха і Г. В. Кузовков, командир і комісар загону імені Михайлова, Ізяславського — К. П. Ямчук, Ляховецького — В. Ф. Черватюк, Полонського — П. П. Бочаров, Шепетівського міськкому — П. І. Борисенко⁶. В Ровенській області за рішенням підпільного обкому партії Висоцький райком КП(б)У очолив комісар загону ім. Ворошилова С. М. Плужников. Володимирецький — комісар загону ім. Кармелюка Н. О. Бельський, Морочнівський — спочатку Шишмарьов, згодом комісар загону ім. Б. Хмельницького К. Г. Шинкар, Дубровицький — комісар загону ім. Т. Шевченка Д. А. Пономарьов і т. д. Характерно, що секретарі підпільних райкомів партії як комісари знаходилися в партизанських загонах, а їх заступники перебували у підпільних організаціях за місцем проживання, підтримуючи контакти через зв'язкових⁷. Така форма поєднаного партійно-військового керівництва практикувалася в багатьох партизанських формуваннях республіки. Це сприяло посиленню зв'язку партизанів з підпільниками і масами трудящих, давало можливість проводити організаторську і партійно-політичну роботу більш оперативно і цілеспрямовано.

Тій же меті було підпорядковане і партійне будівництво у партизанських формуваннях. В перші місяці війни в партизанських загонах існували загальнозагонові первинні парторганізації. Структура організацій, в основному, відповідала статутним вимогам організацій комуністів. У Сумській і Чернігівській областях в 1941—1942 рр. первинними парторганізаціями кожного партизанського загону керували підпільні райкоми партії, підпорядковані обкому КП(б)У⁸. У з'єднанні О. М. Сабурова партійною організацією керувала парткомісія з 7 чоловік, яку очолили секретар і заступник; у з'єднанні О. Ф. Федорова — партбюро з 5 чоловік⁹ на чолі з секретарем і заступником. В з'єднанні О. Ф. Федорова були обрані партбюро загонів, а в ротах (та інших їм рівних підрозділах) — створені первинні парторганізації. Така сама організаційна структура була в інших формуваннях Чернігівської області.

У з'єднанні О. М. Сабурова будова парторганізацій більше наближалася до військових: партійні організації в 15 партизанських загонах вважались первинними. У 8 з них діяли партбюро, в 7 обрані секретарі парторганізацій. Крім того, в Лельчицькому партизанському загоні працював територіальний підпільний РК КП(б)У. У великих партизанських загонах у ротах і окремих спецпідрозділах створювались партгрупи на чолі з парторгом, які підпорядковувалися бюро або секретареві парторганізації загону¹⁰.

Своєрідністю відзначалася організаційна структура партроботи у з'єднанні С. А. Ковпака. Ще в грудні 1941 р. в Путивльському загоні наказом було призначено партбюро з 3 чоловік: Я. Г. Панін став секретарем, О. І. Корнев і І. О. Юхновець — членами. Після створення з'єднання партбюро Путивльського загону працювало на рівних

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 97, оп. 1, спр. 3, арк. 61—63, 274.

⁷ Л. Є. Кизя. Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині, Львів, 1960, стор. 88—89; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 8, арк. 24.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 124, арк. 113; ф. 68, оп. 1, спр. 1, арк. 171.

⁹ Там же, ф. 1, оп. 9, спр. 124, арк. 113—114. В інших архівних джерелах зазначається, що партбюро було обране з 9 чоловік і його очолили секретар і два заступники (ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—14, спр. 495, арк. 2).

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 191, арк. 3; оп. 9, спр. 124, арк. 113—114; оп. 1—14, спр. 495, арк. 1—4.

правах з партбюро інших загонів, але фактично керувало ними. Я. Г. Панін скликав наради та проводив інші заходи з секретарями партбюро загонів. Після приїзду у з'єднання секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка була упорядкована структура, обрана парткомісія. Всередині загонів працювали парторганізації на правах первинних, очолювані парторганами¹¹.

В удосконаленні структурних форм парторганів партизанських формувань велике значення мали заходи нелегального ЦК КП(б)У. Був ліквідований різнобій у структурі парторганів партизанських формувань, що існував раніше. Це в свою чергу сприяло зміцненню парторганізацій, підвищило їх боєздатність. З травня 1943 р. з'єднання партизанських загонів прирівнювалися до військових частин і мали свій військовий номер. Змінилася також їхня внутрішня стройова структура. Відповідно до парторганізацій Червоної Армії змінена була і будова парторганів. В ротах створювалися парторганізації, в загонах — партбюро, в з'єднаннях — парткомісії¹².

З другої половини 1943 р. у зв'язку з тим, що партизанська боротьба набула найбільшого розмаху, ЦК КП(б)У продовжував приділяти неослабну увагу вдосконаленню структури партійних організацій. Вона стала стабільнішою. Очолював партійну роботу комісар з'єднання, під керівництвом якого працював парткомітет, в загоні — комісар і партбюро, в ротах політрук і парторг. У первинних парторганізаціях в загонах при наявності 15 і більше комуністів обирались партбюро. В ротах при наявності 3 і більше комуністів створювались низові парторганізації. Якщо ж не було такої кількості комуністів, то створювались кандидатські групи, де парторганами призначались комісари загонів.

В партизанських загонах і з'єднаннях у підвищенні рівня партійної роботи велике значення надавалось інструктивним нарадам, семінарам з питань внутріпартійної і політичної діяльності. Вони проводились з різними категоріями партійно-політичних і комсомольських працівників — комісарами загонів і підрозділів, політруками, секретарями партійних і комсомольських організацій та іншими. В з'єднанні С. А. Олексенка було проведено 11 інструктивних нарад і занять з комісарами загонів і секретарями партійних і комсомольських організацій, на яких обговорено питання ведення партійно-політичної роботи в загонах, оформлення партійної і комсомольської документації, про роботу з низовими агітаторами, членами редколегій, кореспондентами газет і бойових листків, організацію культурного відпочинку партизанів, про прийняття присяги червоного партизана та ін.¹³ У з'єднаннях та загонах на семінарах і нарадах партійного активу виступали члени парткомісії, секретарі парторганізацій з досвідом роботи. Проводились інструктажі по підготовці і проведенню партзборів, обговорювались зміст і форми роботи парторганізацій по виконанню наказів Верховного Головнокомандуючого тощо. Поряд з навчанням партійно-політичного складу, була налагоджена система навчання військкорів стінних газет, членів редколегій і редакторів бойових листків. Так, у з'єднанні І. О. Артюхова з ними було проведено 38 занять і нарад з питань методів і форм роботи, а також 34 інструктажі для агітаторів і пропагандистів, 32 наради командного складу, зокрема командирів відділень, де розглядались питання ролі командира в зміцненні

¹¹ Там же, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 56—57; М. В. Старожилов. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака, Львів, 1966, стор. 75.

¹² ПЛ ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 189, спр. 49, арк. 27—28.

¹³ Там же, ф. 97, оп. 1, спр. 1, арк. 157.

боездатності, дисципліни, караульної служби, вивчення зброї, тактики і т. д.¹⁴. З метою підвищення політичних знань лекторів і доповідачів створювались постійно діючі семінари, на яких розбирались чергові теми лекцій, доповідей, бесід. В з'єднанні О. Ф. Федорова проведено 11 занять такого семінару¹⁵.

Ефективно використовували підпільні парткомітети і партійні органи партизанських формувань таку форму роботи, як обстеження партійно-політичної роботи на місцях, в загонах і підрозділах. Результати перевірок обговорювались на засіданнях парткомітетів і в первинних парторганізаціях. Систематично і по-діловому така робота проводилась в з'єднанні О. М. Сабурова, де було проведено обстеження у 8 загонах. Так, вивчення внутріпартійної і політичної роботи в загоні ім. 24-ї річниці Червоної Армії показало зростання авангардної ролі комуністів у бойовій і політичній роботі. Тут в бойових операціях брали участь 90% особового складу, а також всі комуністи. Загін виділив 30 партійців, найбільш досвідчених партизанів, для організації нових загонів: більшість з них залишилась командирами і комісарами у новостворених підрозділах. 36 комуністів і комсомольців, працюючи агітаторами, проводили велику виховну роботу серед партизанів і населення. Про організаційне зміцнення парторганізації свідчило те, що вона зросла з 5 до 93 комуністів. Це дало можливість створити низові організації комуністів у підрозділах¹⁶. Велика увага комуністами приділялась виявленню і усуненню недоліків та упущень. Такі питання систематично обговорювались на засіданнях парткомісій і парткомів у присутності партійного активу.

Підпільні партійні комітети, парторгани партизанських з'єднань постійно удосконалювали внутріпартійну і політичну роботу. Не роблячи ніяких знижок на особливо важкі умови ворожого тилу, вони прагнули провадити партійну роботу серед партизанів та населення у повному обсязі, на рівні найвищих вимог. Особливо це проявилось у підготовці і проведенні засідань партійних комітетів, бюро, зборів первинних організацій, в яких активну участь брали члени підпільних обкомів партії, парткомів, з'єднань, комісари, що давало можливість детальніше вивчити стиль і методи роботи парторганізацій, надати їм практичну допомогу на місці. У з'єднанні ім. Дзержинського члени парткому виступали на зборах комуністів з інформаціями про рішення вищестоящих парторганів і завдання парторганізацій¹⁷. В з'єднанні М. І. Наумова з участю членів парткомісії проходили відкриті збори в первинних організаціях по обговоренню доповіді Й. В. Сталіна, присвяченої 26-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, перемогам Червоної Армії на фронтах, міжнародному становищу СРСР¹⁸. Членами Вінницького підпільного обкому КП(б)У в партизанських загонах зроблено 48 доповідей на різні теми¹⁹.

Своєрідність партійно-політичної роботи на окупованій ворогом території республіки полягала і в тому, що підпільні парткомітети, парторгани партизанських формувань поширили свій вплив не тільки в районах, областях їх дислокації, а й далеко за межами. Волинський підпільний обком партії здійснював керівництво 18 партійними орга-

¹⁴ Там же, ф. 83, оп. 1, спр. 1, арк. 93, 94.

¹⁵ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 597, оп. 1, опр. 430, арк. 129.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 179—185.

¹⁷ Там же, ф. 1, оп. 9а, спр. 310, арк. 228, 290, 293.

¹⁸ Там же, спр. 1, арк. 15.

¹⁹ Там же, спр. 168, арк. 59.

нізаціями в інших областях²⁰. Патрбюро загону ім. Сталіна з'єднання О. Ф. Федорова прийняло рішення (і його затвердив підпільний обком партії) про створення первинної парторганізації в окремо діючому загоні під командуванням М. А. Прокопюка²¹.

Складовою частиною партійного будівництва на окупованій території була ідеологічна робота. Вона включала в себе дальший творчий розвиток засобів, видів, форм і методів пропаганди і агітації, шляхів підвищення їх дієвості, ідейно-політичного виховання комуністів і всіх трудящих, керівництва народною боротьбою. Одне з перших місць в роботі партійних організацій займало питання про ідейно-політичне загартування комуністів. Вони виступали головними провідниками політики партії серед партизанів і населення. В. І. Ленін підкреслював, що «в усякій війні перемога кінець кінцем зумовлюється станом духу тих мас, які на полі бою проливають свою кров»²². Тому систематично велась теоретична підготовка комуністів. Вона ґрунтувалась на ленінських ідейно-теоретичних положеннях, революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу. У більшості загонів і з'єднань практикувалося читання лекцій і бесід з ленінської тематики. У з'єднанні під командуванням С. Ф. Маликова завжди відзначалися пам'ятні дати, пов'язані з життям і діяльністю Володимира Ілліча. Цілеспрямовано виховна робота велась серед комуністів з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова. Тільки в 1943 р. в усіх загонах були прочитані доповіді «Дев'ятнадцять років без Леніна по ленінському шляху» та ін.²³. В загонах і з'єднаннях України організовувалося вивчення Програми і Статуту ВКП(б). Так, в з'єднанні М. В. Таратути для комуністів проводилися заняття по вивченню Статуту партії, авангардної ролі комуністів в роки Великої Вітчизняної війни. В з'єднанні І. О. Артюхова для кандидатів партії було організовано 10 спеціальних занять з Програми і Статуту ВКП(б). Крім того, спеціальні групи в загонах провели бесіди: «Ленін — організатор і керівник Комуністичної партії (більшовиків)», «Авангардна роль комуністів в бою»²⁴. Заняття з ленінської тематики проводилися в інших загонах і з'єднаннях.

Далеко від основної бази розташування загонів і з'єднань виходили партизанські диверсанти, розвідники, агітатори, партійні організатори. Поряд з бойовими операціями вони займалися організацією нових партизанських загонів, груп самооборони, згуртовували комуністів, провадили масово-політичну роботу серед населення. Комуністи, політпрацівники з'єднання І. О. Артюхова провели 9 зборів місцевого населення, де розповідали про героїчну боротьбу Червоної Армії, партизанів, викривали зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів. Агітатори, партизани з'єднання І. І. Шитова розповсюджували пропагандистську літературу на 300—500 км від основної бази. Їх читало населення Кам'янець-Подільської, Київської, Житомирської, Ровенської та інших областей. Тільки за період другого рейду з'єднання Я. І. Мельника, коли воно пройшло через 39 районів Житомирської і Вінницької областей, комуністи побували в 637 населених пунктах,

²⁰ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 597, оп. 1, спр. 430, арк. 135.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 179, арк. 165, 167, 213.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 113.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 67, оп. 1, спр. 88, арк. 14; ф. 1, оп. 1—14, спр. 506, арк. 9—11; оп. 9а, спр. 185, арк. 121—122, 282.

²⁴ Там же, ф. 83, оп. 1, спр. 1, арк. 96—97.

де провели 7200 бесід і доповідей²⁵. Активну організаторську й масово-політичну роботу серед населення республіки проводили партійні організації всіх загонів і з'єднань.

Незважаючи на певні особливості партійно-політичної роботи у воєнному тилу, вона проводилась відповідно до директив і постанов ЦК ВКП(б), а також ЦК КП(б)У щодо мобілізації комуністів, всіх трудящих на розгром ворога. В удосконаленні структурних форм партійних організацій партизанських з'єднань і загонів ЦК КП(б)У виходив з ленінських організаційних принципів і тому зміни у їх будові на різних етапах війни, що викликалися необхідністю наближення партійного керівництва до найширших мас населення, сприяли розгортанню народної боротьби проти ворога. Діяльність партійних комітетів, парторганізацій на окупованій території збагачувала форми організаційної будови партії, методів і засобів масово-політичної роботи.

²⁵ Там же. ф. 83, оп. 1, спр. 1, арк. 112—113; ф. 105, оп. 1, спр. 1, арк. 120, 129—130; ф. 75, оп. 1, спр. 4, арк. 129—130.

З ІСТОРІЇ ОБОРОННО-МАСОВОЇ РОБОТИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1940 р.— ЧЕРВЕНЬ 1941 р.)

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ)

Одним з найважливіших завдань Комуністичної партії і Радянського уряду у передвоєнний період було зміцнення обороноздатності країни, виховання радянського народу в дусі мобілізаційної готовності, революційної пильності щодо підступів імперіалістичних держав. В обставині зростаючої загрози з боку фашистських агресорів постала необхідність дальшої активізації оборонно-масової роботи. Оволодіння трудящими військовими спеціальностями, розвиток оборонних видів спорту були однією з важливих ділянок роботи партійних організацій. Важлива роль у цьому відводилась таким масово-оборонним організаціям, як Тсоавіахім, Червоний Хрест, а також фізкультурним організаціям і спортивним товариствам.

Відзначаючи успіхи, які були досягнуті в оборонно-масовій роботі на Україні, XV з'їзд КП(б)У вказав партійним організаціям на необхідність дальшого посилення військового виховання трудящих, зобов'язав партійні, комсомольські і профспілкові організації докорінно поліпшити і розгорнути фізкультурний рух, всемірно розвивати оборонні види спортивною підготовки, зміцнювати зв'язок з частинами Червоної Армії, подавати всіляку допомогу військовим частинам і військоматам¹.

Велике значення надавав з'їзд проведенню оборонно-масової роботи в західних областях України. Враховуючи, що там ще не до кінця були подолані експлуататорські та ворожі елементи, з'їзд нагадав «...всім більшовикам західних областей УРСР про необхідність безустанно підвищувати свою пильність до підступів ворогів народу — буржуазних націоналістів, нещадно викриваючи їх»².

¹ Див. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. I, К., 1976, стор. 947—948.

² Там же, стор. 948.

Командуючий 6 армією П. І. Голіков у своєму виступі на з'їзді розповів про воєнно-політичну роботу у військах, розташованих на території західних областей УРСР, про зв'язки армії з місцевим населенням. «...Ми, працівники частин Червоної Армії, вважаємо своїм обов'язком і надалі активно допомагати нашим організаціям областей, міст і районів у справі здійснення рішень партії і уряду, спільними зусиллями разом перетворити західні області України у могутній форпост нашої Батьківщини»³,— запевнив П. І. Голіков делегатів партійного форуму.

При допомозі місцевих організацій Львівської, Тернопільської, Дрогобицької областей війська отримали там табірні дільниці і розпочали свою роботу. В свою чергу армійські частини подали допомогу місцевим організаціям названих областей у проведенні агітаційної роботи серед населення перед виборами. Там працювало 4 тис. чол. воїнів-агітаторів в 404 селах, на 88 підприємствах, 157 міських виборчих дільницях. Вони провели 6500 бесід, 1500 зборів і організували 6500 гуртків⁴.

Виконуючи рішення XV з'їзду КП(б)У, командири і бійці частин Червоної Армії, які дислокувалися в західних областях України, допомагали партійним і радянським органам у проведенні оборонно-масових заходів. Партія розуміла, що територія західних областей України має величезне воєнно-політичне значення у майбутньому воєнному зіткненні з імперіалізмом, і приділяла значну увагу вихованню західноукраїнських трудящих в дусі комуністичної ідеології, вироблення у них свідомості про необхідність захисту соціалістичної Вітчизни. Тому партійно-політичну роботу, воєнно-патріотичне виховання трудящих партійні організації західних областей України розглядали як своє найважливіше завдання. Необхідно було у найкоротші строки подолати економічну і культурну відсталість західних областей України. Поряд з заходами, які здійснювали партія і уряд по відродженню тут промисловості і сільського господарства, велася значна робота по комуністичному вихованню трудящих.

З метою посиленого розгортання оборонно-масової роботи в західних областях України Центральна Рада Тсоавіахіму і ЦК Червоного Хреста до 1-го березня 1940 р. мали організувати в західних областях УРСР оргбюро ЦК Тсоавіахіму і оргкомітети ЦК Червоного Хреста, розгорнути роботу серед трудящих по залученню їх у масово-оборонні організації⁵.

На початку березня почали діяти обласні комітети Червоного Хреста і обласні Ради Тсоавіахіму у Волинській, Дрогобицькій, Ровенській, Станіславській, Львівській, Тернопільській областях. Ці організації проводили значну роботу по залученню в свої ряди найширших мас трудящих. Так, у 1940 р. в західних областях України кількісний склад членів товариства Червоного Хреста становив 172 552 чол., з них 40% — жінки. Агітаційно-масова робота цього товариства спрямовувалася на проведення санітарно-оборонної роботи серед населення, організацію тематичних вечорів, виставок, гуртків, випуск стінгазет, радіопередач, читання лекцій і доповідей, проведення бесід та ін. Так, Львівський обком Червоного Хреста провів 1940 р. 34 санооборонних вечори, організував 4 виставки та ін.⁶.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 602, арк. 123.

⁴ Там же.

⁵ Там же, оп. 145, спр. 193, арк. 59.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, т. І, спр. 286, арк. 4.

Однією з ділянок оборонно-масової роботи було розгортання масового фізкультурного руху серед трудящих. На кінець 1940 р. в шести західних областях України (без Закарпатської і Чернівецької) діяло 1445 колективів фізичної культури, які об'єднували близько 71 тис. чол. Справу становлення і розгортання фізкультурного руху, комуністичного виховання трудящих в цих областях очолювали 337 комуністів і близько 5,5 тис. комсомольців⁷. Лише в фізкультурних організаціях Львівщини працювало 112 комуністів і 1136 комсомольців⁸.

Комуністи і комсомольці виступали ініціаторами, організаторами патріотичного виховання молоді, її підготовки до праці і оборони Батьківщини. Через фізкультурний комплекс ГПО, спортивні організації залучали юнаків і дівчат до суспільно-політичного життя. Питання фізичного загартування молоді були в центрі уваги партійних та радянських органів. Зокрема, Тернопільський обком КП(б)У спільно з президією обвиконкому Ради депутатів трудящих 5 лютого 1940 р. обговорили роботу обласного Комітету по фізичній культурі і спорту. В прийнятій постанові вказувалося на посилення систематичної політвиховної роботи серед широких мас трудящих. З метою пожвавлення діяльності спортивних колективів рекомендували організовувати агітаційні лижні пробіги, естафети, спортивні змагання, поліпшити роботу по пропаганді нового комплексу ГПО⁹.

Розвиток фізкультурного руху в західних областях розгортався під гаслом соціалістичного змагання на кращу постановку фізкультурно-оборонної, патріотичної роботи в колективах фізкультури на основі комплексу ГПО, ініціатором якого виступили фізкультурники м. Баку. Бакинці звернулися 14 січня 1940 р. через газету «Красный спорт» з закликом широко пропагувати через пресу, радіо новий комплекс ГПО, організовувати курси і семінари по підготовці і перепідготовці інструкторів фізкультури і викладачів.

Патріотичний почин бакинців знайшов гарячу підтримку і серед фізкультурної громадськості західних областей. Так, Львівський міський комітет фізкультури та спорту ухвалив обговорити звернення бакинських фізкультурників на комсомольських зборах. Виконуючи це рішення, усі комсомольські організації провели збори по обговоренню звернення бакинців, схвалили заходи. У травні 1940 р. у Львові відбулися перші заводські спартакиади по програмі нового комплексу ГПО¹⁰.

На Станіславщині, наприклад, працювали спеціальні комісії по підготовці спортивних баз для організованої здачі норм ГПО та ін. З 30 травня по 23 червня 1940 р. тут відбулися масові змагання по здачі норм ЮГПО¹¹.

Авангардну роль у військово-спортивній підготовці молоді, її духовному і фізичному вихованні, залученні до здачі норм ГПО відіграв комсомол. Створювалися спеціальні комсомольські команди з ГПО. Так, в Буську на Львівщині райком комсомолу сформував 7 таких команд. При першій середній школі заняття з гімнастики серед

⁷ Б. С. Трофим'як. Развитие физической культуры и спорта в западных областях Украины за годы Советской власти (Автореферат кандидатской диссертации), Львов, 1973, стор. 14—15.

⁸ Архів Комітету по фізичній культурі і спорту при РМ УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

⁹ «Красный спорт», 10 лютого 1940 р.

¹⁰ «Красный спорт», 28 травня 1940 р.; Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. Р—150, оп. 1, спр. 9, арк. 4.

¹¹ ЛОДА, ф. Р—150, оп. 1, спр. 14, арк. 8, 15.

юнаків і дівчат очолювали комсомольці. Комсомольські команди подавали допомогу неспілковій молоді. Наприклад, 10 комсомольських команд Підкаміньського району цієї ж області шефствували над командами неспілкової молоді, провели дводенний семінар з керівниками груп ГПО. Кременецькі райкоми партії та комсомолу Тернопільської області залучали неспілкову молодь до спортивно-масової роботи. На кінець 1940 р. 336 учнів шкіл міста склали норми на значок ГПО¹².

Партійні, комсомольські організації Ровенщини проводили роботу по військово-патріотичному вихованню комсомольців і молоді, підготовці їх до захисту країни під гаслом «Готуйтеся серйозно, напружено, неухильно до захисту Соціалістичної Радянської Республіки!» Питання фізкультурно-спортивної роботи, діяльність оборонних гуртків, здача на значки ГПО, ІПХО, «Ворошиловський стрілець», комсомольсько-молодіжні кроси, навчання стрільби, підготовка молоді до призову в Червону Армію, бесіди і інформації про міжнародні події посідали одне з центральних місць в роботі комсомольських організацій західних областей. На початку 1940 р. в західних областях України було підготовлено 1976 значкістів ГПО I і II ступенів. До кінця 1940 р. тут було проведено 4,5 тис. спортивних заходів, у яких взяло участь 135 тис. чоловік¹³.

Питання оборонно-масової роботи серед комсомольців і молоді обговорювалося на першій обласній комсомольській конференції Ровенщини. «Весь світ зараз обливається кров'ю. Ця кров летить за тіла трудящих, — говорив делегат від військової частини Апанасенко, — комсомольці військової частини, враховуючи сучасну обстановку уперто працюють над поліпшенням своїх знань... Комсомольці і молодь нашої частини, які брали участь в боях в районі Халхин-Голу, на оз. Хасан, а також в боротьбі з білофінами показали героїзм. 29 наших комсомольців за участь в цих боях нагороджені... Комсомольці нашої частини до оборони країни підготовлені добре, на перевірку вони одержали відмінні оцінки»¹⁴.

Про посилення оборонно-масової роботи серед комсомольців і молоді області наголосив у своєму виступі секретар Ровенського обкому КП(б)У В. А. Бегма. Він звернув увагу делегатів на те, щоб організовано провести призов до Червоної Армії*, посилити фізкультурно-спортивну роботу»¹⁵.

Проведення масово-оборонної роботи серед населення, його політичне виховання сприяли зміцненню зв'язків армії з народом. Нерідко ці зв'язки допомагали воїнам краще виконувати свої обов'язки, а місцевому населенню краще знати Червону Армію, її благородні завдання.

Так, 90-й прикордонний загін у передвоєнні роки вів охорону західного кордону на ділянці Коритниця-Поружнице — Вулька на Волині. Комуністи-прикордонники за завданням міських комітетів партії міст Устилуг, Сокаль, Володимир-Волинський систематично виступали перед робітниками і колгоспниками з бесідами, доповідями і лекціями. У свою чергу передовики виробництва і сільського господарства Волині, керівники партійних і комсомольських організацій часто приїжджали у

¹² «Вільна Україна», 15 жовтня 1940 р., 5 квітня 1941 р.

¹³ Див.: Б. С. Трофим'як. Назв. праця, стор. 15.

¹⁴ Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 177, оп. 4, спр. 66, арк. 5—6.

* В усіх західних областях України влітку 1940 р. вперше було проведено призов молоді на службу до Червоної Армії.

¹⁵ «Червоний прапор», 29 квітня 1970 р.

прикордонні підрозділи і розповідали воїнам про досягнення трудящих області і районів. Місцеві жителі обрали кращих прикордонників своїми депутатами в Ради. У населених пунктах поблизу кордону створювалися добровільні бригади сприяння прикордонникам. Члени цих бригад чергували вночі, сповіщали на застави про появу невідомих і підозрілих осіб і брали активну участь у затриманні порушників кордону.

Число затриманих порушників кордону лише в першому кварталі 1941 р. збільшилося у 15—20 разів у порівнянні з тим же періодом 1940 р. Багато ворожих лазутчиків було затримано з допомогою місцевого населення. Так, місцеві жителі 8 травня 1940 р. затримали групу з 27 чол. порушників кордону в районі м. Сколе Дрогобицької області, 26 вересня того ж року в Карпатських лісах ліквідовано озброєну групу з 12 чол., яка намагалася прорватися через радянський кордон в Угорщину, 25 листопада така група з 15 чол. була ліквідована біля с. Надвірна на Станіславщині¹⁶.

Відзначаючи активну допомогу місцевого населення радянським воїнам у зміцненні прикордонних рубежів і затримці ворожих диверсантів, бюро Львівського обкому КП(б)У 13 вересня 1940 р. вказало, що «...партійні, радянські організації, обласне управління НКВС і прикордонні війська НКВС у прикордонній смузі Львівської області провели значну роботу по політичному і господарському зміцненню цих районів. В окремих районах за участю і при допомозі місцевого населення затримано значну кількість порушників кордону»¹⁷.

Активна політична і оборонно-масова робота в західних областях України у передвоєнні роки сприяла масовій участі трудящих у проведенні партійними організаціями і армійськими частинами заходів по зміцненню оборонних рубежів на західних кордонах СРСР. Разом з воїнами Червоної Армії населення будувало шляхи, укріплені райони в прикордонній смузі, готувало територію для дислокації військ.

26 червня 1940 р. наркомом оборони були дані директиви Київському і Білоруському особливим округам про оборонне будівництво на новому західному кордоні¹⁸. Київському особливому військовому округу, наприклад, наказувалося, поряд з спорудженими раніше Київським, Коростеньським, Летичівським, Могилів-Подільським, Остропольським, Новоград-Волинським, Шепетівським і Ізяславським укріпрайонами у 1940 р., розпочати будівництво нових Володимир-Волинського, Струмилівського, Рава-Руського, Перемишльського і Чернівецького укріпрайонів. У 1941 р. передбачалося будівництво ще 306 бойових споруд в нових укріпрайонах з об'ємом залізобетону 104 512 м³. З них 69 споруд мало бути побудовано у Чернівецькому УРі. Тільки для будівництва цих об'єктів необхідно було 2 тис. возів, 105 тис. чол. місцевого населення¹⁹. У розв'язанні цих завдань допомагали обласні комітети партії і облвиконкоми Волинської, Львівської і Дрогобицької областей, мобілізуючи на будівництво місцеве населення і транспорт.

На оборонне будівництво на західних кордонах уряд виділив значні кошти. На оборонне будівництво лише на 1941 р. було відпущено

¹⁶ Пограничные войска СССР. 1939—июнь 1941. Сборник документов и материалов. М., 1970, стор. 17, 307, 346.

¹⁷ Там же, стор. 462.

¹⁸ В. Н. Анфилов. Бессмертный подвиг (Исследование кануна и первого этапа Великой Отечественной войны), М., 1971, стор. 162.

¹⁹ Киевский Краснознаменный (Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа. 1919—1969), К., 1969, стор. 168; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 2—3.

у 1,5 раза більше коштів, ніж у 1940 р. Будівництво йшло прискореним темпом. Щоденно на оборонних об'єктах працювало близько 140 тис. чол., а на будівництві укріпрайонів лише західних кордонів республіки — понад 43 тис. чол.²⁰

Коли було встановлено зосередження військ ворога в безпосередній близькості від радянського кордону, уряд 13 березня 1941 р. виділив Київському військовому округу додаткові кошти, а нарком оборони видав директиву Військовій раді КОВО про посилення темпів будівництва і зведення ряду додаткових вузлів оборони. «Будівництво в Струмильському і Рава-Руському укріплених районах, — вказувалося в ній, — є для округу найважливішим урядовим завданням на 1941 р.»²¹.

Питання оборонного будівництва на західних кордонах не сходило з порядку денного в Центральному Комітеті партії і Уряді республіки. Обкоми, райкоми партії і комсомолу західних областей допомагали військовим будівельним організаціям у мобілізації людей, транспортних засобів на будівництво дотів, в обладнанні під'їзних шляхів. Понад 10 тис. комсомольців було відібрано для роботи на будівництво оборонного значення²².

У квітні 1941 р. уряд УРСР ухвалив рішення про відрядження на оборонні роботи 447 тис. чол., а також про виділення необхідної кількості бетону, лісоматеріалів, металоконструкцій²³.

Однак будівництво укріплених районів завершено не було. На Україні в найбільшій бойовій готовності у червні 1941 р. були Рава-Руський і Перемишльський райони, які в перші дні війни відіграли дуже важливу роль²⁴.

Великі соціально-економічні зміни в житті західноукраїнських трудящих, політико-виховна і оборонно-масова робота напередодні війни партійних і комсомольських організацій відіграли важливу роль у підготовці трудящих до захисту Вітчизни, у відсічі ворогу в роки Великої Вітчизняної війни.

²⁰ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1969, стор. 282.

²¹ В. А. Анфилов. Назв. праця, стор. 164.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 602, арк. 44.

²³ Киевский Краснознаменный, стор. 168.

²⁴ Див. Г. К. Жуков. Назв. праця, стор. 220.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА МІСІЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК У ВИЗВОЛЕННІ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

М. І. ФІРСОВ (Київ)

Ще на 1-ій конференції КПЧ Празької області, яка відбулася у вересні 1945 р., К. Готвальд підкреслював: «Ми вдячні Червоній Армії не тільки за те, що нас визволили взагалі, але водночас і за те, що наша країна і, зокрема, Чехія і Прага, в цілому не зазнали того страшного опустошення, яке гітлерівські вандали зробили в інших країнах. І кожний зрозуміє, яке велике значення має і буде мати цей факт під час відбудови нашої визволеної батьківщини, як багато труда і поту це ще збереже нам!»¹. Ця складова частина інтернаціональної місії

¹ Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы. М., 1972, стор. 31.

радянських військ у дні святкування 30-річчя розгрому нацистської Німеччини і визволення Чехословаччини ще не достатньо висвітлена у працях як чехословацьких, так і радянських істориків.

Після остаточного вигнання окупантів з території СРСР перед нашими військами постало нелегке завдання — визволити народи Європи від фашистської чуми, що, як зазначалося в наказі Верховного Головнокомандуючого Збройними Силами СРСР № 70 від 1 травня 1944 р., «значно ускладнює справу, ніж вигнання німецьких військ за межі Радянського Союзу»².

Після важких кровопролитних боїв радянські воїни у вересні 1944 р. вступили на землю дружньої Чехословаччини. Як представники першої у світі багатонаціональної держави, плоть від плоті свого народу, виховані на ідеях пролетарського інтернаціоналізму, вони протягом усього періоду свого тимчасового перебування на чехословацькій землі подавали визволеним народам країни найрізноманітнішу допомогу. З метою встановлення і підтримання в населених пунктах нормальної обстановки, а також охорони важливих об'єктів із особового складу підрозділів і частин, що наступали, виділялися групи бійців на чолі з офіцерами. Так, коли 22 січня 1945 р. у м. Гельниця першим увійшов батальйон майора Сотникова, негайно було виділено кілька бійців і одного офіцера для підтримання там порядку³.

Як відомо, міста і населені пункти Чехословаччини, що попадали в зону бойових дій наших військ, не зазнавали значних руйнувань. Існувала спеціальна вказівка Верховного Головнокомандуючого з рекомендаціями не зав'язувати бої за фабрики, заводи та інші промислові об'єкти з метою їх збереження. Від кожного червоноармійця вимагалось, щоб він, перебуваючи на території дружньої країни, ставився до чехів і словаків як до союзників і братів⁴.

Прагнучи запобігти жертвам серед мирного населення, командування радянськими військами проводило серед чехів та словаків визволених міст і сіл велику роз'яснювальну роботу про важливість, необхідність і своєчасність їх евакуації з прифронтової смуги на період боїв, надавало місцевим органам влади необхідний транспорт⁵. Високе почуття інтернаціонального обов'язку, героїзм наших солдатів і офіцерів допомогли врятувати від зруйнування міста, села, промислові підприємства, пам'ятники культури та інші національні цінності чеського і словацького народів.

Значну допомогу цивільному населенню на визволеній території подавала медична служба Радянської Армії. Фронтіві та армійські лікувальні заклади були максимально наближені до районів бойових дій військ⁶. А коли серед жителів східних (особливо гірських) районів Чехословаччини були виявлені осередки висипного і черевного тифу, а також інших інфекційних хвороб, епідемічна служба фронтів і армій обстежувала населені пункти, виявляла вогнища інфекційних захворювань і негайно їх обробляла. Крім того, для місцевої адміністрації і активу проводилися інструктивні наради, читалися лекції. Поранені та інфекційні хворі розміщувалися в госпіталі армійського і фронтового підпорядкування, а також у створені на місцях ізоляторів⁷.

² «Красная Звезда», 1 травня 1944 р.

³ Архів МО СРСР, ф. 371, оп. 6386, спр. 67, арк. 29.

⁴ Архів МО СРСР, ф. 292, оп. 6891, спр. 9, арк. 514.

⁵ Там же, спр. 69, арк. 13.

⁶ Архів МО СРСР, ф. 224, оп. 3017, спр. 32, арк. 151.

⁷ Там же, спр. 140, арк. 53.

Близько 50% військових медичних кадрів і санітарної техніки було направлено для боротьби проти інфекційних захворювань⁸, а також видано безкоштовно значну кількість необхідних медикаментів, перев'язних матеріалів, дезінфекційних засобів і бактеріальних препаратів⁹. Лише протягом січня — лютого 1945 р. санітарна служба 4-го Українського фронту госпіталізувала 922 чол., з них 50 чол. поранених, провела медичні консультації з 2293 чол., обробила 924 інфекційних вогнища, обстежила 1067 населених пунктів, організувала 32 ізолятори з 392 ліжками у них, прочитала 623 лекції, на яких були присутні 17,5 тис. чол.¹⁰.

Згідно з пропозицією начальника протиепідемічної служби 2-го Українського фронту у Братиславі було створено центральну протиепідемічну комісію на зразок радянських комісій¹¹.

Особливо велика заслуга радянських воїнів і військових медиків у врятуванні 8521 в'язня 35 національностей з концентраційного табору Терезінської малої фортеці у Чехословаччині¹². «З прибуттям фронтових госпіталів (їх 4) 20 травня 1945 р. і вжитих ними заходів,— писав у доповідній записці від 2 червня 1945 р. інспектор Управління тилу 1-го Українського фронту майор І. Очеретенко,— значно поліпшився загальний стан Терезінського табору..., підвищилася побутова дисципліна, відновлено облік населення, ліквідовані вогнища антисанітарії, значно зменшилися смертність і захворювання. У людей вже немає колишньої пригніченості, переляку; відбуваються організовані відправлення громадян у відповідні держави»¹³. Завдяки зусиллям лікарів Радянської Армії епідемію висипного і черевного тифу, яка поширилася з концентраційного табору безпосередньо на місто, було повністю ліквідовано.

Часті й швидкі переміщення військ з наявною при них значною кількістю тварин (коней, великої і дрібної рогатої худоби) створювали передумови для виникнення й швидкого поширення інфекційних та інших захворювань серед тварин. Так, згідно з даними ветеринарної служби армій 4-го Українського фронту про епізоотичний стан визволеної території (особливо Словаччини) наприкінці 1944 — початку 1945 рр. у ряді районів були виявлені вогнища різних захворювань тварин, у тому числі й інфекційних¹⁴. Подаючи місцевому населенню допомогу в проведенні профілактичних заходів, ветеринарна служба Радянської Армії тим самим допомогла чехам і словакам зберегти значну кількість коней, великої і дрібної рогатої худоби, а також інших тварин¹⁵.

Відступаючи на захід і намагаючись будь-що затримати стрімкий наступ наших військ, гітлерівці знищували мости, руйнували шляхи та інші комунікаційні споруди. Так, технічною розвідкою було встановлено, що на ділянці між станціями Стражеське і Пряшів залізничне полотно зруйноване на 50%, з 24 мостів з ладу виведено 10, з них 2 — великих, а також висаджено у повітря на 334 м тунель по всій

⁸ Там же, спр. 32, арк. 140—142.

⁹ Там же, спр. 128, арк. 126.

¹⁰ Там же, спр. 140, арк. 54.

¹¹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 346, арк. 93.

¹² Таня Кулишова. Малая Крепость Терезин. Документы. Серия издания Союза борцов-антифашистов. Выпуск № 114. Перевод с чешского, Прага, 1963, стор. 6, 61—63.

¹³ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2719, спр. 86, арк. 172.

¹⁴ Там же, ф. 244, оп. 3032, спр. 10, арк. 483—486; ф. 224, оп. 3077, спр. 128, арк. 215.

¹⁵ Там же, спр. 140, арк. 57; спр. 38, арк. 99.

його довжині¹⁶. У Словаччині фашистські окупанти знищили 110 залізничних мостів¹⁷ і мости через річки Ваг, Нітра і Грон.

У період з 1 листопада 1944 по 1 січня 1945 рр. радянські воїни відбудували 13 залізничних дільниць загальною довжиною в 370 км¹⁸. Протягом січня — лютого 1945 р. військові частини 4-го Українського фронту збудували 186 і відбудували 110 мостів, а також відремонтували 411 км шляхів¹⁹. Зокрема, для жителів Братіслави пам'яттю тих днів стало відбудування нашими бійцями на чолі з інженер-полковником В. О. Ключаревим зруйнованого гітлерівцями моста через Дунай²⁰.

У тісному співробітництві з командуванням Радянської Армії Міністерство шляхів сполучення і громадських робіт Словаччини займалося відбудовою пристаней на р. Дунай у Братіславі. У розпорядження чехословацької адміністрації були відряджені кваліфіковані спеціалісти й надані необхідні транспортні засоби. Так, у перших числах червня 1945 р. понав функціонувати порт у м. Комарно, вантажооборот якого становив 50 тис. т різних вантажів на місяць²¹. Воїни-залізничники допомагали своїм чехословацьким колегам у відбудові, ремонті залізниць, а також в організації управління залізничним рухом аж до остаточного виведення радянських військ з території Чехословаччини. Це мало особливо велике значення у період подолання значних труднощів, що виникли у зв'язку з транспортуванням промислової сировини для чехословацьких підприємств, зокрема 250 тис. т залізної та 20 тис. т марганцевої руд з Кривого Рога восени 1945 р.²²

Відразу ж після визволення Чехословаччини Радянською Армією перед адміністрацією, що створювалася на місцях, поставали складні організаційні завдання. Необхідно було якомога швидше відбудувати економіку країни, пустити в дію промислові підприємства, забезпечивши їх сировиною і паливом, визначити кількість, асортимент продукції, організувати її збут. Слід зазначити, що за період окупації країни гітлерівці закрили багато заводів і фабрик, вивізли значну частину з них до Німеччини. Деякі підприємства й окремі цехи були переведені ними на виробництво військової продукції. Нова чехословацька адміністрація не мала точних і повних даних про стан промисловості країни, оскільки нацисти частину документів знищили, а решту вивезли під час відступу. Тому організацію обліку треба було починати з самого початку.

У вирішенні цього складного і важливого завдання значну допомогу чехам і словакам подало наше командування. Зокрема, при Військових Радах фронтів були створені економічні бюро, які допомагали чехословацькій адміністрації в організації обліку кількості і якості промислового устаткування, забезпеченні підприємств сировиною, паливом та всім необхідним для їх пуску і нормального функціонування, наданні сім'яного фонду і добрив селянським господарствам та реалізації сільськогосподарської продукції селянами через заготівельні органи радянських військ, сприяли якнайскорішому встанов-

¹⁶ Там же, ф. 224, оп. 3017, спр. 101, арк. 159.

¹⁷ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 346, арк. 86—88.

¹⁸ Там же, ф. 224, оп. 3017, спр. 128, арк. 135—136.

¹⁹ Там же, спр. 140, арк. 45.

²⁰ Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы 1944—1945 гг., М., 1970, стор. 560.

²¹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 346, арк. 86—88.

²² Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы, стор. 37—38.

ленню, розвитку економічних і культурних зв'язків між народами СРСР і ЧСР²³.

Безпосередню допомогу підприємствам на місцях у їх відновленні, пускові, плануванні випуску готової продукції подавали тилові органи фронтів і армій²⁴. Так, наприклад, до 9 червня 1945 р. війська 40-ї армії допомогли чехам і словакам пустити в дію антимонієвий завод, шахти по видобуванню залізної руди і електростанцію у районі м. Рожнява, а також 16 з 26 промислових підприємств м. Римавська Сobotа, у тому числі шкіряну і текстильну фабрики. У м. Філяково через 9 днів після вступу туди наших частин почав функціонувати металургійний завод²⁵. Чеський національний комітет м. Усті разом з бійцями 5-ої гвардійської армії відновили роботу залізниці, трамвайного депо, здали в експлуатацію електростанцію, всі шахти і ряд заводів, організували безперебійне постачання населення продуктами харчування. У місті почали функціонувати радіостанція і 7 лікарень²⁶.

Проте існували ще певні труднощі з працевлаштуванням населення та забезпеченням його продовольством. Особливо гостро це відчувалося у невеликих містах і на дрібних підприємствах. Так, 6 червня 1945 р. у м. Бистриця (район Нове Місто на Мораві) склалося важке становище із зайнятістю робітників і постачанням для них необхідної кількості продуктів харчування. Існуюча тут карткова система з низькими нормами не забезпечувала прожиткового мінімуму. Тому радянське командування розподілило всі замовлення для потреб своїх військових частин у місцевих авторемонтних, швейних і шевських майстернях²⁷. Крім того, замовлення виконувалися й на підприємствах інших чехословацьких міст. Зокрема, у містах Банська Бистриця та Філяково виготовлялися запасні частини для автомобілів, у Зволені — автомобільні камери і покришки²⁸. Розміщення замовлень проводилося на договірних началах з національними комітетами міст і власниками підприємств. Населенню сільськогосподарських районів надавалася можливість реалізовувати сільгосппродукти через заготівельні органи Радянської Армії тільки по нарядах і з дозволу уряду країни²⁹. Закупівля лісоматеріалів, палива, запасних частин та інших предметів фабрично-заводського виготовлення проводилася радянськими представниками безпосередньо на місцях і за цінами, встановленими місцевою адміністрацією³⁰.

31 березня 1945 р. між урядами СРСР і Чехословаччини було укладено Угоду про порядок використання військових трофеїв Радянської Армії на території ЧСР³¹. Виступаючи 2 листопада 1945 р. на зборах партійного активу празьких заводських організацій, К. Готвальд відзначав: «...згідно з Угодою Радянський Союз міг вивести як військові трофеї все те, що німці привезли в наші області у період окупації і все, що вони тут збудували. Проте Радянський Союз, за деяким винятком, відмовився від величезних цінностей, на які він мав право...»³² Чехословацькому міністерству промисловості було повернуто близько 50 трофейних підприємств, у тому числі заво-

²³ Архів МО СРСР, ф. 224, оп. 3017, спр. 64, арк. 267—272.

²⁴ Там же, ф. 240, оп. 2824, спр. 171, арк. 26—42.

²⁵ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 346, арк. 51.

²⁶ Там же, арк. 7—8.

²⁷ Там же, арк. 27—29.

²⁸ Там же, оп. 2719, спр. 77, арк. 625—628.

²⁹ Там же, спр. 81, арк. 89—90.

³⁰ Архів МО СРСР, ф. 292, оп. 6891, спр. 47, арк. 1.

³¹ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы, М., 1960, стор. 237.

³² «Rude právo», 3 листопада 1945 р.

ди: металургійний у Кладно, електротехнічного і водопровідного устаткування у Празі та синтетичного бензину у Мості³³. Крім того, на прохання уряду Чехословаччини радянське командування в серпні 1945 р. передало місцевим властям трофейну фабрику «Фаула», з якої гітлерівці під час окупації вивезли все текстильне устаткування і переобладнали її для військових потреб (точна механіка). Це мало велике значення для налагодження випуску продукції на експорт, і, крім того, забезпечило зайнятість робітників Літомишльської області³⁴.

У вересні 1945 р. наші військові органи виявили на території Німеччини архіви чехословацької метеорологічної служби. Головне управління гідрометеорологічної служби Радянської Армії передало їх своїм колегам з Чехословаччини, що сприяло проведенню дальших наукових досліджень в галузі метеорології і народного господарства цієї країни³⁵.

Значний вклад у вирішення інтернаціональних завдань на визволеній території внесли воїни наших саперних частин і підрозділів. Ризикуючи життям, солдати і офіцери розмінювали шляхи, мости, будинки і споруди, виявляли вибухонебезпечні предмети, які гітлерівці кидали під час відступу. Лише протягом листопада — грудня 1944 р. воїнами-саперами 4-го Українського фронту було зібрано з полів битв 68 468 артилерійських снарядів, 14 977 протитанкових і протипіхотних мін³⁶, що врятувало життя тисячам чехословацьких громадян, а також зберегло сотні важливих економічних, адміністративних і культурних об'єктів і споруд.

Відступаючи під ударами радянських військ з території Чехословаччини, фашисти спалювали будинки, забирали у чехів і словаків продовольство, одягу, взуття, худобу. У донесеннях багатьох військових з'єднань вказувалося на незабезпеченість чехословацького населення хлібом до нового врожаю, відсутність посівного фонду тощо³⁷. У зв'язку з цим наше командування прийняло рішення подати чехам і словакам безплатну допомогу. «Хлібна мука, — зазначалося у телеграмі начальника тилу 1-го Українського фронту начальникові тилу Радянської Армії, — в кількості 500 тонн... доставлена генералові Свободі для роздачі чехословацькому населенню визволеної території»³⁸. В листопаді — грудні 1944 р. командування 4-го Українського фронту виділило жителям міст і гірських районів Чехословаччини 250 тис. пудів хліба³⁹. Крім того, радянські воїни добровільно віддавали голодаючим чехам і словакам і, насамперед, дітям з власних пайків м'ясо, цукор, жири⁴⁰.

Під час заключних операцій по розгрому гітлерівських полчищ перед тилом Радянської Армії постали нові завдання. У зв'язку з вичерпанням запасів продовольства, дезорганізацією транспорту і торгівлі у визволених країнах Європи і самій Німеччині населення великих міст опинилося на межі голоду. Згідно з рішенням уряду нашої країни жителі Берліна, Відня, Будапешта, Белграда, Праги, а також

³³ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 346, арк. 36; *Ї. A mort. SSSR a osvobození Československa*, Praha, 1970, стор. 244.

³⁴ Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы, стор. 22—23, 30.

³⁵ Там же, стор. 35—36.

³⁶ Архів МО СРСР, ф. 224, оп. 3017, спр. 109, арк. 76.

³⁷ Там же, спр. 64, арк. 380—381; ф. 292, оп. 6891, спр. 39, арк. 934; ф. 371, оп. 6386, спр. 62, арк. 120.

³⁸ «Коммунист», 1975, № 4, стор. 70.

³⁹ Архів МО СРСР, ф. 224, оп. 3017, спр. 64, арк. 380—381.

⁴⁰ *Ї. A mort*. Назв. праця, стор. 143.

близько 1 млн. репатрійованих громадян союзних держав і СРСР були забезпечені необхідним продовольством⁴¹.

Постановою від 26 травня 1945 р. ДКО СРСР зобов'язав Військову раду 2-го Українського фронту передати урядові Чехословаччини для забезпечення жителів Праги 8800 т зерна і 600 т солі, а Військову раду 1-го Українського фронту — виділити необхідний транспорт і пальне для підвезення цього зерна і солі до магазинів і складів⁴². Водночас було подано допомогу й іншим чехословацьким містам. Зокрема, населення Моравської Острави одержало 3600 т зерна, 325 т цукру і 125 т солі, а Брно, відповідно, 4400 т зерна, 375 т цукру і 150 т солі⁴³. Продовольство надійшло також і до столиці Словаччини Братислави (2300 т зерна, 210 т цукру і 100 т солі)⁴⁴.

Крім матеріальної допомоги, командування, політоргани і всі категорії військовослужбовців Радянської Армії з дозволу уряду Чехословаччини проводили велику роз'яснювальну і культурно-освітню роботу серед чехів і словаків, розповідали їм про завдання Збройних Сил СРСР у війні, політику Комуністичної партії тощо. Крім того, для чехословацького населення демонструвалися радянські кінофільми, організовувалися концерти, виступи фронтових бригад артистів та інших творчих колективів нашої країни.

У зв'язку з усім вищезгаданим може виникнути питання: а як же віднеслися чехи і словаки до вступу Радянської Армії на їх територію та заходів, що проводилися нею?

Тепло і сердечно зустрічали визволителів — солдатів і офіцерів Збройних Сил СРСР чехословацькі народи на своїй землі. «Я мимоволі згадую переможну весну 1945 року, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, який у складі військ 18-ї армії визволяв Чехословаччину, — коли на вулицях Праги та інших міст ми, радянські воїни, по-братерському обіймалися з чехами і словаками, разом святкували перемогу над фашизмом»⁴⁵. Жителі чехословацьких міст і сіл зустрічали наших солдатів і офіцерів з квітами, пропонували їжу, піклувалися про їх відпочинок, були провідниками. Так, наприклад, у листопаді 1944 р. до м. Міхаловце, де був розміщений радянський військовий госпіталь, прибули жінки з подарунками для поранених. «Ці бійці і офіцери, — заявили вони, — віддавали своє життя за чеський і словацький народи і ми з своїх рук хочемо передати їм наші подарунки»⁴⁶. «У цивільних лікувальних закладах Праги та інших міст Чехословаччини, — підкреслювалося у наказі командуючого військами 1-го Українського фронту від 25 травня 1945 р. — перебуває на лікуванні велика кількість поранених і хворих військовослужбовців Радянської Армії. Згідно з даними на 15 травня 1945 р. лише у Виноградську лікарню м. Прага поступило 75 поранених і хворих бійців і офіцерів»⁴⁷. Відвідуючи поранених і хворих, доглядаючи за ними, чехи і словаки прагнули висловити цим свою любов, повагу і сердечну подяку за своє визволення.

Відзначаючи заслуги Радянської Армії перед народами Чехословаччини в роки війни та значення Збройних Сил СРСР у справі збе-

⁴¹ Тыл Советской Армии, М., 1968, стор. 241.

⁴² Див. «Коммунист», 1975, № 4, стор. 69—70.

⁴³ Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы, стор. 24.

⁴⁴ Там же, стор. 27.

⁴⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 108.

⁴⁶ Архів МО СРСР, ф. 292, оп. 6891, спр. 9, арк. 514.

⁴⁷ Там же, ф. 236, оп. 2719, спр. 83, арк. 33.

реження миру в наші дні, Генеральний секретар ЦК КПЧ Г. Гусак підкреслював: «З нашої пам'яті ніколи не зітруться роки другої світової війни, героїчної боротьби Радянської Армії, яка принесла нам свободу... Славна Радянська Армія — надійний щит миру і соціалізму, свободи і безпеки народів»⁴⁸.

⁴⁸ «Правда», 24 лютого 1973 р.

* * *

ПІДГОТОВКА РЕЗЕРВІВ НАЧАЛЬНИЦЬКОГО СКЛАДУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В 1929—1941 рр.

Д. Д. ПИХА (Київ)

В умовах складної міжнародної обстановки та загрози війни, яка в 30-х роках дедалі зростала, Комуністична партія і Радянський уряд приділяли неослабну увагу зміцненню воєнної могутності СРСР. «Наша партія,— говорив у доповіді, присвяченій 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції Л. І. Брежнев,— передбачала можливість воєнної сутички з силами імперіалізму, готувала країну і народ до оборони»¹. Досягнення в галузі економіки та в соціально-політичному розвитку радянського суспільства створювали сприятливі передумови для успішного розв'язання цього завдання.

На основі народженої волею партії і трудовою енергією радянських людей важкої індустрії, а також завдяки невтомній праці наших учених і конструкторів в країні була створена оборонна промисловість, здатна виробляти необхідну для Збройних Сил бойову техніку і зброю. Це дало змогу здійснити докорінне технічне переозброєння армії, авіації і флоту. Організаційна структура всіх видів і родів військ та органів військового управління була перебудована відповідно до тогочасного рівня розвитку військової справи та вимог війни. Особовий склад Червоної Армії у зв'язку з перемогою соціалізму в СРСР став більш однорідним у класовому відношенні, що сприяло підвищенню морально-політичної стійкості РСЧА.

Важливим заходом партії у справі зміцнення обороноздатності країни було різке збільшення чисельності Червоної Армії. Якщо в 1933 р. в ній налічувалося 885 тис. чол., а на 1 січня 1938 р. — 1 513 400 чол., то на 1 січня 1941 р. — 4 207 000 чол.².

Швидке зростання кількості військовослужбовців, особливо у бронетанкових військах, авіації та артилерії, формування багатьох нових частин і з'єднань викликали гостру потребу в командно-начальницькому складі. 5 червня 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про командний і політичний склад РСЧА», в якій, зокрема, говорилося: «Військово-навчальні заклади — військові школи, курси удосконалення і академії повинні... забезпечити повністю потреби армії у висококваліфікованому і в військово-технічному і в політичному відношенні начскладі»³.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., 1971, стор. 86.

² 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 198, 234.

³ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза, М., 1969, стор. 270.

Дедалі розширювалася мережа військових навчальних закладів. У 1928 р., наприклад, командирів і начальників середньої ланки готували 48 військових шкіл, а наприкінці другої п'ятирічки — 75 військових училищ⁴. На 1941 р. кількість училищ зросла до 203, а число курсантів у них збільшилося, порівняно з 1937 р., у 5 разів і становило 238,9 тис. чол.⁵ Підготовку кадрів для вищого і старшого начальницького складу Червоної Армії здійснювали в 1932 р. 11 військових академій (раніше їх було 6), а в 1941 р. — 19 академій, 10 військових факультетів при цивільних вузах і 7 вищих військово-морських училищ, де загалом навчалось 37,1 тис. слухачів⁶. Значно розширилися й масштаби підготовки політпрацівників.

Однак успішна підготовка кадрового начальницького складу ще не вирішувала проблеми військових кадрів у цілому. Адже на випадок війни необхідно було розгорнути багатомільйонну армію, а для цього — заздалегідь створити надійні резерви командного, політичного, інженерно-технічного, медичного і господарського складу. Досвід першої світової війни показав, що чисельність цих резервів у багато разів повинна була переважати чисельність кадрового начальницького складу. В царській армії, наприклад, у 1914 р. налічувалося 50 тис. кадрових офіцерів, а за час війни їх кількість зросла до 300 тис. У Франції число офіцерів збільшилося з 33 тис. до 200 тис.⁷ Було очевидним, що майбутня війна вимагатиме ще більшої кількості командних кадрів.

Звичайно, певний резерв начальницького складу РСЧА в нашій країні був. Його становили кадри командирів, що перебували в запасі. Але, по-перше, в умовах зрослої технічної озброєності армії цей резерв міг відповідати поставленим перед ним вимогам лише за умови безперервного підвищення всіма резервістами своєї кваліфікації, а по-друге, він був дуже недостатній і поповнювався повільно. Повністю забезпечити перепідготовку начскладу запасу та прискорити зростання його резервів лише в системі військового відомства не було можливості. Тому до вирішення цих завдань партія залучила Тсоавіахім, цивільні вищі та середні навчальні заклади, які в тісному контакті і під безпосереднім керівництвом військових органів провели велику роботу, спрямовану на створення резервів начскладу. В даному повідомленні зроблено спробу показати, як проходила ця робота на Україні.

До 1929 р. підвищення кваліфікації командирів запасу в організаціях Тсоавіахіму здійснювалося на добровільних началах. «Командирам запасу, — говорив К. Є. Ворошилов, який був тоді Наркомвійськомором і головою Реввійськради, — не треба чекати поки ми їх призовем для перепідготовки на наші збори. Ні, в організаціях Тсоавіахіму вони повинні організувати самодіяльне вивчення наших бойових статутів, нашої військової літератури та останніх новин в галузі ведення сучасної війни»⁸. У відповідь на заклик наркома Тсоавіахім України почав організовувати в районних і окружних центрах групові заняття й військові ігри, влаштовувати в Будинках оборони та Будинках Червоної Армії теоретичні конференції, семінари, доповіді і лекції, залучати начсклад запасу до участі у військових маневрах.

⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. I, М., 1960, стор. 95.

⁵ 50 лет Вооруженных Сил СССР, стор. 241.

⁶ Там же; «Военно-исторический журнал», 1960, № 5, стор. 64.

⁷ К. Е. Ворошилов. Оборона СССР, М., 1937, стор. 104.

⁸ К. Е. Ворошилов. Статьи и речи, М., 1937, стор. 147.

Восени 1927 р. Центральна рада Тсоавіахіму затвердила «Положення про курси підготовки командного та командно-політичного складу запасу», керуючись яким Всеукраїнська рада товариства розробила «Положення про короткотермінові курси командного складу запасу при окррадах Тсоавіахіму на Україні». Незабаром курси, про які йшлося в цих положеннях, почали діяти у двадцяти округах республіки. Зокрема, вони були створені в Харкові, Києві, Одесі, Чернігові, Дніпропетровську, Луганську (нині — Ворошиловград), Коростені, Конотопі, Тульчині та інших містах. Програма курсів була розрахована на 100 годин. Заняття проводилися два рази на тиждень у неробочий час протягом трьох місяців. Головна увага приділялася вивченню тактики, топографії, стрілецької справи та військової адміністрації. Вже в 1928 р. ці курси закінчили 873 командири запасу⁹.

Діяльність Тсоавіахіму в цьому напрямі була високо оцінена керівними військовими органами країни. «Найважливішим у роботі товариства,— зазначалося в наказі Реввійськради СРСР від 28 лютого 1928 р.,— є те, що воно все більше й більше згуртовує навколо своїх організацій начальницький склад запасу, стаючи поступово школою його перепідготовки»¹⁰. Враховуючи набутий Тсоавіахімом досвід та виходячи з того, що ця робота була вкрай необхідною, РВР СРСР у серпні 1929 р. прийняла рішення про передачу йому справи перепідготовки начальницького складу запасу в обов'язковому порядку¹¹. У зв'язку з цим мережа курсів значно розширилася. Навчальний план був розрахований уже на 260 годин (160 на курсах і 100 самостійної роботи). На заняттях, які проводилися протягом шести з половиною місяців, слухачі підвищували рівень своєї тактичної та спеціальної технічної підготовки, вчилися швидко і правильно приймати рішення в бойовій обстановці, удосконалювали навички управління частинами і підрозділами у воєнний час¹². У 1929 р. лише в Чернігівському окрузі на курсах навчалось 113 командирів і політпрацівників запасу¹³.

Другою поширеною формою підвищення кваліфікації начальницького складу запасу було заочне навчання, до якого військкомати в обов'язковому порядку залучали тих, хто чомусь не міг відвідувати курси. Всі заочники мали виконувати контрольні завдання. Піхотним командирам, наприклад, пропонувалося розкрити в своїх роботах такі теми: ведення оборонного бою; наступ; розвиток успіху наступу та бій усередині оборонної смуги противника; похідний рух і зустрічний бій та ін.¹⁴ Керували заочним навчанням місцеві бюро, які створювалися при окружних радах Тсоавіахіму. Їх членами були представники військових частин, військкоматів, Будинків Червоної Армії. У 1930 р. на Україні діяли 17 бюро заочного навчання начскладу запасу. Кожне з них спрямовувало роботу 500 і більше заочників. При всіх бюро функціонували консультативні пункти. До рецензування виконаних заочниками робіт залучалися досвідчені спеціалісти. Найпоширенішим заочне навчання командного складу запасу було в Одеському, Бердичівському та Харківському округах¹⁵.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 1828, арк. 13.

¹⁰ Информационно-методический бюллетень президиума Союза Осоавиахима СССР и Осоавиахима РСФСР, 1928, № 5, стор. 1.

¹¹ «На страже», 23 серпня 1929 р.

¹² Программа курсов Осоавиахима по переподготовке среднего командного состава запаса, М., 1930, стор. 8.

¹³ Чернігівський обласний державний архів, ф. 2533, оп. 1, спр. 10, арк. 25; спр. 11, арк. 1.

¹⁴ Там же, спр. 10, арк. 15.

¹⁵ Там же, арк. 10—14; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 1828, арк. 13.

Оцінюючи стан підвищення кваліфікації начальницького складу запасу, ЦК ВКП(б) у згадуваній уже постанові від 5 червня 1931 р. відзначав, що, хоч військову перепідготовку стала проходити значно більша кількість командирів запасу, рівень цієї підготовки все ще відстає від сучасних вимог, і зажадав від Реввійськради СРСР рішучих заходів до виправлення становища. Партійним та профспілковим організаціям було запропоновано всіляко допомогти військовому відомству у цій важливій справі. Тсоавіахімові Центральний Комітет рекомендував всемірно розвивати позаармійську роботу з начальницьким складом¹⁶.

Виконуючи цю постанову, Реввійськрада СРСР розробила чітку систему перепідготовки командирів запасу. Передбачалося запровадження двох ступенів підготовки начскладу запасу: позавійськового та військового. Позавійськова підготовка здійснювалася Тсоавіахімом у формі командирського (раз на декаду по 3 години) та заочного (одне завдання на 3 місяці) навчання. Крім цього, спеціально створені товариством курси проводили перекваліфікацію начальницького складу запасу. Військова підготовка, головною метою якої було підвищення практичних навичок командирів запасу, передбачала організацію для них при частинах Червоної Армії періодичних (раз на два роки) зборів (навчальних, практичних, маневрів та польових поїздок) тривалістю від 15 до 60 днів. Запасники, приписані до військових частин, проходили перепідготовку в школах, на курсах удосконалення та в навчальних центрах, створених при цих частинах, а льотний склад — у частинах ВПС, планерних і льотних школах Тсоавіахіму та загонах цивільної авіації. Особи, які взяли участь у двох зборах та успішно завершили три річні цикли командирських або заочних занять, атестувалися і підвищувалися у військовій посаді¹⁷.

Відповідно до встановленого порядку перепідготовка начальницького складу на Україні набула надзвичайно широкого розмаху. В 1933 р. лише в Києві у 40 тсоавіахімівських групах командирського навчання удосконалювали свої військові знання 692 чол., а в районах області — 1747 чол. На Вінничині цього ж року навчалися 1069 командирів і політпрацівників, а на Дніпропетровщині 1934 р. — 1388 командирів і 135 політпрацівників¹⁸. Загалом по республіці у 1933 р. перепідготовку пройшло більш як 19 тис. чол., у першому кварталі 1934 р. нею було охоплено 16 518 чол., а в 1935 р. мали пройти ще 20 тис. чол.¹⁹

Велика увага приділялася й військовій перепідготовці начскладу запасу. Так, у 1937 р. командування Харківського військового округу (ХВО) організувало для цього спеціальні чотиримісячні курси у Харкові та Дніпропетровську (по 150 чол.) для командного складу запасу стрілецьких, артилерійських, інженерних та інших військ. Навчальні збори при військових частинах ХВО лише в четвертому кварталі 1938 р. пройшли 1750 чол.²⁰. Цього ж року з округу 150 представників вищого і старшого начскладу запасу було направлено на перепідготовку в академії ім. М. В. Фрунзе, Артилерійську, Військово-техніч-

¹⁶ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза, стор. 271.

¹⁷ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 1, спр. 17, арк. 4.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 66, арк. 156; Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 6, спр. 516, арк. 30; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 1291, арк. 81.

¹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1005, арк. 139; спр. 1192, арк. 198.

²⁰ ЦДАРА, ф. 25 900, оп. 6, спр. 686, арк. 123, 189.

ну, Військово-транспортну, а також Академію моторизації та механізації РСЧА. Крім того, на різних центральних курсах («Постріл», артилерійських, кавалерійських, хімічних та інших) підвищили свою військову кваліфікацію 1540 чол. з числа старшого і середнього начальницького складу запасу²¹.

В досліджуваний період було багато зроблено для поліпшення перепідготовки політпрацівників запасу. Про складність цієї роботи свідчить хоча б те, що в 1940 р., наприклад, лише в Дніпропетровській, Одеській, Кіровоградській, Миколаївській та Запорізькій областях на обліку у військкоматах їх перебувало 8480²². Перепідготовка цієї групи запасників здійснювалася на курсах при військово-політичних училищах. У 1939 р. такі курси діяли в Чернігові з контингентом 200 чол. та Харкові, де того року пройшли перепідготовку 620 чол.²³ Значна кількість представників старшого і вищого політскладу запасу підвищила свій ідейно-політичний рівень та вдосконалила військову кваліфікацію на курсах при Військово-політичній академії ім. В. І. Леніна та інших військових навчальних закладах. У 1939 р. з Харківського військового округу на ці курси був направлений 141 політпрацівник запасу, а в 1940 р. з Одеського — 259 чол.²⁴

Ефективною формою підготовки та перепідготовки політскладу запасу було також військове навчання партійного активу, яке розгорнулося за вказівкою ЦК ВКП(б) у 1940 р. В резолюції XV з'їзду КП(б)У (травень 1940 р.) з цього приводу зазначалося, що з'їзд вважає найважливішим і невідкладним завданням військову підготовку партійного активу, проходження ним систематичної і кваліфікованої військової перепідготовки з тим, щоб товариші з партійного активу в будь-який момент призову в РСЧА та ВМФ були здатні виконувати в Червоній Армії роботу на посадах, що відповідають їх кваліфікації та військовим знанням²⁵.

Програма занять для партійних активістів була розрахована на 270 годин (70 — на марксистсько-ленінську підготовку, 100 — на тактичну і 100 — на вогневу підготовку й топографію)²⁶. Статуту і настанови слухачі мали вивчати самостійно. Військовим навчанням було охоплено значну кількість партійних, комсомольських та радянських активістів. У Ворошиловградській області, наприклад, заняття відвідували 2000 чол., у Миколаївській — більше 1000, у Львівській — 420, Ровенській — 427 чол.²⁷

Навчання активістів перебувало під постійним контролем партійних комітетів, які дбали про забезпечення курсів викладацькими кадрами, навчальною літературою та засобами унаочнення, стежили за своєчасним і якісним виконанням навчальних програм. Так, Харківський обком КП(б)У у своїй постанові від 9 грудня 1940 р. вимагав: «Заняття проводити у строго визначені дні і години з повними вимога-

²¹ Там же, арк. 183—189 (підрахунки автора).

²² Там же, ф. 25 885, оп. 2, спр. 25, арк. 670—680 (підрахунки автора).

²³ Там же, ф. 28 880, оп. 74, спр. 71, арк. 547; ф. 25 900, оп. 6, спр. 258, арк. 51.

²⁴ Там же, ф. 25 900, оп. 6, спр. 258, арк. 51; ф. 25 885, оп. 2, спр. 25, арк. 79—92.

²⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 625—626.

²⁶ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 18, арк. 4.

²⁷ «Партполітробітник України», 1941, № 3, стор. 31; «Вісті», 5 лютого 1941 р.; «Комуніст», 14 лютого 1941 р.; «Советская Украина», 5 січня 1941 р.

ми відповідно до статутів і положень РСЧА»²⁸. Незадовго до початку війни, коли міжнародна обстановка ставала дедалі напруженішою, Вінницький обком партії наполегливо добивався своєчасного завершення військового навчання. Зокрема, 13 січня 1941 р. перед обкомом звітували з цього питання секретарі Жмеринського та Ольгопільського райкомів партії, яким було запропоновано форсувати військове навчання активістів з тим, щоб закінчити його до 1 травня. Через три місяці, заслухавши доповіді секретарів Вінницького та Шпиківського районних комітетів КП(б)У, обком зобов'язав їх закінчити військове навчання партактиву в червні. Все це дало змогу до моменту нападу на нашу країну фашистської Німеччини підготувати для Червоної Армії чимало потрібних їй кадрів²⁹.

Одночасно з військовим навчанням проводилася переатестація партпрацівників. Багатьом з них були присвоєні чергові військові звання, декому їх присвоїли вперше. Лише в Одеській області в 1940 р. було переатестовано 440 партійних працівників³⁰.

Дбаючи про підвищення кваліфікації командирів і політпрацівників запасу, Комуністична партія і Радянський уряд не випускали з поля зору і підготовку нових резервів начальницького складу. Це завдання покладалося на цивільні вищі та середні спеціальні навчальні заклади. До серпня 1930 р. студенти вузів і технікумів проходили вищу допризовну військову підготовку за місцем навчання (180 годин теоретичних занять і два одномісячні збори в таборах). Закінчивши навчання, вони служили 9 місяців у кадрових частинах і лише після цього складали екзамени на звання середнього командира запасу. 13 серпня 1930 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову «Про введення в дію закону про обов'язкову військову службу в новій редакції», відповідно до якої у більшості вузів і технікумів вища допризовна військова підготовка замінювалася вищою позавійськовою підготовкою (вона була для студентів дійсною військовою службою)³¹.

На теоретичний курс вищої позавійськової підготовки, залежно від профілю учбового закладу, відводилося від 430 до 580 годин, а навчальні збори при частинах Червоної Армії тривали 3—4 місяці. Студенти, які пройшли вищу позавійськову підготовку, після закінчення навчального закладу складали екзамени на звання середнього командира запасу РСЧА. Спеціалісти ж, які закінчували вузи і технікуми, де не було вищої позавійськової підготовки, а також робітфаки та середні школи, діставали право складати екзамени лише після того, як прослужать один рік у лавах Червоної Армії.

Все це давало змогу збільшити випуск середніх командирів і політпрацівників запасу без будь-якої шкоди для підготовки спеціалістів різних галузей народного господарства країни.

Спочатку навчання за програмою вищої позавійськової підготовки було запроваджено в 34 навчальних закладах Української РСР, кожному з яких визначався той чи інший профіль підготовки начскладу запасу. В 1937 р. 1293 випускники вузів лише трьох міст — Харко-

²⁸ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 390, арк. 210.

²⁹ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 3, спр. 390, арк. 33.

³⁰ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 6, спр. 114, арк. 87.

³¹ Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза ССР, М., 1930, № 40, стор. 751.

ва, Дніпропетровська і Донецька — одержали військове звання молодшого лейтенанта³².

Однак в організації позавійськової підготовки студентів траплялися й певні недоліки. Так, комісія Київського військового округу, яка перевіряла цю роботу у вузах Києва, змушена була констатувати, що навчально-матеріальна база, необхідна для успішного проведення позавійськової підготовки, ще недостатня; рівень викладання військових дисциплін не повністю відповідає вимогам часу; навчальний процес у кожному вузі будується по-різному³³.

Усуненню цих та деяких інших недоліків сприяло встановлення з січня 1938 р. чіткої системи вищої позавійськової підготовки³⁴. Як правило, вона мала розпочинатися з 3 курсу. Відповідальність за якість проведення вищої позавійськової підготовки у всіх вузах, розташованих на території військового округу, покладалася на його Військову раду, а в самому вузі — на ректора та начальника курсів підготовки командного складу запасу цього навчального закладу. Для того, щоб студенти мали змогу ближче знайомитися із службою і побутом червоноармійців, вузи і технікуми, де була організована вища позавійськова підготовка, прикріплювалися до частин відповідного роду військ. Установлювалося, що заняття проводитимуться протягом двох років: щороку по 50 навчальних днів (300 годин) у стінах учбового закладу і по два місяці навчальних зборів у військах. Наприкінці першого збору студенти мали приймати військовоу присягу, а наприкінці другого, після відповідного стажування — складати випускні екзамени з політичної, тактичної, фізичної та спеціальної підготовки. Тих, що складали їх успішно, представляли до присвоєння військових звань.

Встановлення чіткого порядку у здійсненні вищої позавійськової підготовки позитивно вплинуло як на організацію, так і на якість навчання. Велике значення мало й те, що цією справою стали більше займатися партійні та комсомольські комітети навчальних закладів. Так, у Донецькому індустріальному інституті хід позавійськової підготовки обговорювався на партійних і комсомольських зборах, висвітлювався у стінгазетах тощо³⁵.

Поліпшилася й практична підготовка студентів у військах. У 1938 р. студенти Українського бібліотечного інституту, наприклад, під час зборів набули міцних навичок управління взводом у всіх видах бою, на «добре» і «відмінно» виконали вправи з вогневої підготовки. Влітку того ж року вихованці Дніпропетровського та Харківського університетів дістали необхідний практичний досвід льотчиків-спостерігачів. Кожен з них налітав у середньому більше 17 годин³⁶. Тільки 12 вузів, що знаходилися в межах дії Харківського військового округу, випустили в 1938 р. 1030 молодших лейтенантів і молодших воєнтехніків³⁷.

Успішному оволодінню програмою вищої позавійськової підготовки сприяла активна участь студентів у роботі гуртків Тсоавіахіму, де вони одержували додаткові військові знання. Так, серед вихованців Київського державного університету в 1939 р. налічувалося близько 3 тис. значківців ПВХО, 1286 ворошиловських стрільців, 73 гранатоме-

³² ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 250, арк. 108; ф. 25 900, оп. 6, спр. 686, арк. 45—157 (підррахунки автора).

³³ Там же, ф. 25 880, оп. 74, спр. 37, арк. 143.

³⁴ Там же, ф. 25 900, оп. 6, спр. 686, арк. 82.

³⁵ Там же, спр. 684, арк. 196.

³⁶ Там же, арк. 168, 193.

³⁷ Там же, спр. 686, арк. 118, 192, 197 (підррахунки автора).

гальники та 85 кулеметників. У Харківському педінституті всі студенти були значківцями ПВХО, 1000 чол. мали значки «Ворошиловський стрілець»³⁸.

Система перепідготовки і підготовки резервів начальницького складу РСЧА, що встановилася в досліджуваний період, виправдала себе. Вона не тільки дала змогу значно збільшити кількість командирів запасу, а й допомогла їм набути необхідні знання та практичний досвід роботи відповідно до мобілізаційного призначення. На XVIII з'їзді партії (березень 1939 р.) нарком оборони СРСР К. Є. Ворошилов доповів його делегатам, що питання «поповнення армії воєнного часу командним і начальницьким складом ми вже вирішили»³⁹. Водночас рішення з'їзду про необхідність всемірно зміцнювати бойову могутність Червоної Армії та Військово-Морського Флоту⁴⁰ націлювало партійні організації на дальше поліпшення якості військової і політичної підготовки як кадрового командного складу, так і командного складу запасу.

Втілюючи в життя накреслення XVIII з'їзду ВКП(б), командування Червоної Армії в період, що безпосередньо передував напад на гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, безперервно вдосконалювало зміст програм підготовки резервів РСЧА. Вони розроблялися з урахуванням бойового досвіду, набутого нашою армією в боях з японськими самураями біля озера Хасан та в районі річки Халхін-Гол, у визвольних походах в Західну Україну та Західну Білорусію і, особливо, у війні з білофінами. Згідно з рішеннями березневого (1940 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), який обговорив підсумки війни у Фінляндії⁴¹, головна увага зверталася на вивчення тактики, оперативного мистецтва, питань організації взаємодії родів військ у бою, прищеплення командирам міцних навичок управління підрозділами, частинами і з'єднаннями, уміле застосування різноманітних видів зброї і техніки. Робилося, таким чином, усе для того, щоб, як заповідав В. І. Ленін, навчитися воювати⁴².

Усвідомлюючи свій патріотичний обов'язок перед Батьківщиною, начальницький склад запасу наполегливо удосконалював свою військову і політичну підготовку, готувався на випадок необхідності негайно стати на захист великих завоювань соціалізму.

³⁸ «Пролетарская правда», 14 квітня 1939 р.; «Красное знамя», 17 травня 1939 р.

³⁹ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет, М., 1939, стор. 198.

⁴⁰ Там же, стор. 15.

⁴¹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 5, М., 1971, стор. 426.

⁴² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 8.

ПРО РОЗВИТОК ВНУТРІПАРТІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ УКРАЇНИ (1926—1929 рр.)

А. Н. КОВАЛЬОВ (Київ)

Успішне розв'язання складних завдань будівництва нового суспільства залежить в першу чергу від послідовного дотримання Комуністичною партією ленінських норм партійного життя. Велике значення мала діяльність партії в умовах боротьби за соціалістичну ін-

дустріалізацію. Вивчення нагромадженого в ті роки всією партією, в тому числі її складовою частиною КП(б)У, досвіду в здійсненні норм внутріпартійної демократії привертало увагу істориків партії. Це питання широко висвітлено в історико-партійній літературі¹. В даному повідомленні зроблено спробу розкрити деякі питання здійснення ленінських норм внутріпартійної демократії в КП(б)У у 1926–1929 рр.

Комуністична партія у досліджуваний період послідовно здійснювала ленінські норми внутріпартійної демократії, керуючись ленінською вказівкою, що необхідно «до участі в усіх партійних справах залучати все більш і більш широкі маси...»². Вдосконалення форм і методів внутріпартійної демократії, підвищення ідейно-теоретичного рівня комуністів стало неодмінною умовою піднесення творчої активності, ініціативи їх у розв'язанні корінних завдань будівництва соціалізму. Для росту активності й посилення масових пролетарських та селянських організацій, всіх трудящих необхідно було, як підкреслював XIV з'їзд ВКП(б), «щоб і керівна сила цих організацій, тобто ВКП, стала в усіх своїх складових частинах на шлях послідовної партійної демократії», добиватися «піднесення активності широких партійних мас у справі обговорення і розв'язання найважливіших питань партійної політики»³. Конкретизуючи ленінські настанови, рішення з'їзду, ЦК ВКП(б) 1927 р. в «Положенні про роботу осередку ВКП(б)» вказував, що одним з основних завдань партійних осередків є діяльність комуністів на основі внутріпартійної демократії⁴.

Партійні організації України у досліджуваний період надавали важливого значення регулярності проведення партійних зборів, активності комуністів. З ускладненням завдань соціалістичного будівництва на партзборах чільне місце відводилося виробничим питанням. Так, на зборах парторганізації шахти № 6 Голубівського рудника Луганського округу в 1927 р. регулярно обговорювались питання раціоналізації виробництва, зниження собівартості продукції, режиму економії, підвищення продуктивності праці⁵.

В здійсненні генеральної лінії партії, у виконанні рішень її з'їздів особливу роль відігравали звітно-виборні кампанії партійних органів. ЦК КП(б)У надавав важливого значення підготовці і проведенню цієї кампанії. Проводилися наради секретарів окружкомів, надсилались листи, звернення до комуністів республіки, направляли на місця членів і кандидатів ЦК.

Згідно Статуту ВКП(б) проводилась звітність вищестоящих партійних органів перед нижчестоящими. Звіти керівних партійних органів відображали справжній стан справ, викривали недоліки, накреслювали заходи, спрямовані на розв'язання народногосподарських завдань.

Важливою умовою зростання політичної активності комуністів, проявом дієвості норм демократичного життя партії, вдосконалення стилю і методів партійного керівництва було створення на період звітно-виборних кампаній партійних органів комісій по перевірці роботи партійних бюро, підготовці звітних доповідей, резолюцій. В ході пере-

¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. перша, К., 1972. Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926–1929 рр., К., 1960; та ін.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 91.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 189.

⁴ «Известия ЦК ВКП(б)», 1927, № 20–21, стор. 2.

⁵ «Луганская правда», 26 травня 1927 р.

вірки члени комісії розкривали недоліки в діяльності осередків, членів бюро, давали об'єктивну оцінку їх роботи.

ЦК КП(б)У, партійні комітети приділяли значну увагу діяльності перевірних комісій. Так, в постанові про наслідки перевиборів парторганів 1928 р. Центральний Комітет КП(б)У відзначив, що діяльність цих комісій «розгорнуто далеко більше і вони себе виправдали»⁶. Створення перевірних комісій сприяло широкому залученню рядових комуністів до активної роботи парторганізацій за правильний розподіл партійних доручень.

На звітно-виборних зборах кінця 1926 — початку 1927 рр. в обговоренні доповідей взяло участь близько 25% комуністів, а в деяких осередках — до 60%⁷.

Високою політичною активністю, діловою критикою, збільшенням кількості внесених пропозицій комуністами з різних питань соціалістичного будівництва характеризувалася робота окружних партійних конференцій того періоду. Так, на окружних та районних партконференціях 1927 р. тільки по доповідям ЦК КП(б)У та окружкомів виступило більше 10 тис. чол.⁸. На XI Одеській окрпартконференції (січень 1927 р.) по доповідям ЦК КП(б)У записалось в дебатах 64 чол., виступило — 26, по доповіді окружкому — більше 50, виступило понад 20 чол. На XII Київській окружній партконференції (січень 1927 р.) по доповіді ЦК КП(б)У записалось в дебатах 40 чол., виступило 37. Учасники конференції критично підходили до оцінки діяльності керівних партійних органів, вносили пропозиції щодо поліпшення розвитку народного господарства⁹.

У досліджуваній період партія надавала великого значення здійсненню виборності партійних органів, яка, за словами В. І. Леніна, «забезпечує те, що кожний діяч опиняється кінець кінцем «на своїй полиці»...»¹⁰.

Висування кандидатів в члени бюро на партійних зборах сприяло зростанню ініціативи партійних мас, активній їх участі в обговоренні кандидатур, розширяло внутріпартійну демократію і тим самим сприяло правильному розв'язанню питань кадрової політики. Бюро Одеського окружкому КП(б)У в червні 1928 р., наприклад, відзначало, що перехід до висунення кандидатур в керівні органи безпосередньо на зборах підвищувало відповідальність членів партії за добір керівного ядра осередку¹¹. У досліджуваній період участь комуністів у звітно-виборних партзборах значно зростає. Так, в Одеському окрузі в 1927 р. на них було 76,8% комуністів, 1928 р. — 81%, виступило в середньому 27% з числа присутніх¹².

Партія надавала величезного значення дальшому розвитку критики і самокритики як методу перевірки і вдосконалення своєї політичної лінії, діяльності партійних, державних та громадських установ і організацій, як могутнього засобу боротьби за поліпшення роботи всіх сфер соціалістичного будівництва. Розглядаючи критику і самокритику як закон розвитку партії, як могутній засіб і критерій розвитку внутріпар-

⁶ «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 15, стор. 9.

⁷ «Комуніст», 10 березня 1927 р.

⁸ Х з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, Харків, 1928, стор. 534.

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 116, арк. 2—3; Г. П. Е р х о в. Ленинский принцип демократического централизма в развитии КПСС (1921—1929 гг.), Днепрпетровск, 1973, стор. 182; Стенографічний звіт XII Київської окружної конференції КП(б)У, 20—27 січня 1927 р., К., 1927, стор. 172.

¹⁰ В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 131.

¹¹ «Бюллетень Одесского окружного комитета КП(б)У», 1928, № 22, стор. 8.

¹² XVI съезд ВКП(б), Стенографический отчет, М.-Л., 1931, стор. 87.

тійної демократії, ЦК партії постійно піклувався про її наступальний характер та вдосконалення.

Компартія України проводила неухильно курс на дальший розвиток критики і самокритики, на мобілізацію комуністів по усуненню недоліків у всіх галузях партійної, радянської і господарської роботи. Питання про дальший розвиток критики і самокритики обговорювалося на пленумах партійних комітетів, зборах партійних активів, осередків.

Комітети КП(б)У спрямовували діяльність комуністів на творчий пошук, глибоке проникнення в суть і оперативне розв'язання питань соціалістичного будівництва. В серпні 1928 р. в Горлівці відбувся VI пленум Артемівського окружного партії. В ході його підготовки в пресі було опубліковано повідомлення про пленум і порядок денний (про роботу бюро окружного, окружного ЛКСМУ, Горлівського рудоуправління, про хлібозаготівлю та ін.)¹³. Газета «Кочегарка» в передовій статті «До пленуму будьте готові!» 15 серпня 1928 р. писала: «Партійний комітет, сповіщаючи про скликання пленуму, звернувся до всіх членів організації з проханням подати свої міркування, свої конкретні практичні пропозиції з тих питань, які будуть розглядатися на пленумі». Від імені бюро секретар окружного Р. Я. Терехов писав: «Скликаючи пленум в Горлівці, бюро окружного ставить своєю метою привернути увагу широких верств рядових членів партії до роботи пленуму, розбудити... ініціативу партійних мас, направити їх активність по шляху строгої, критичної оцінки всієї нашої діяльності»¹⁴.

В доповіді секретаря окружного на пленумі дано аналіз роботи окружного за 6 місяців по виконанню постанови Оргбюро ЦК ВКП(б) про роботу Артемівської парторганізації. В обговоренні її взяло участь більше 40 чол. Вони відзначили позитивні сторони в роботі партійного комітету, вказали на недоліки, внесли пропозиції щодо дальшого вдосконалення оргпартроботи в підвищенні продуктивності праці тощо¹⁵.

В результаті послідовного здійснення заходів, спрямованих на розгортання критики і самокритики, партійні збори стали проходити більше в атмосфері високої вимогливості, значно підвищилась активність і критична спрямованість виступів комуністів. Артемівський окружком КП(б)У, наприклад, відзначав, що під час звітів і виборів парторганів у 1928 р. рядові члени партії брали активну участь в обговоренні питань, 50% з числа виступаючих — робітники¹⁶.

У квітні 1929 р. ЦК КП(б)У обговорив питання про стан критики і самокритики в парторганізаціях республіки. В постанові Центрального Комітету вказано про деякі зрушення у цій справі і недоліки, накреслено заходи по їх усуненню¹⁷.

В матеріалах до звіту ЦК на XI з'їзді КП(б)У відзначалось, що Центральний Комітет приділяв значну увагу самокритиці в парторганізаціях, вживав рішучих заходів до подолання недоліків, притягував до відповідальності за будь-який зажим критики, за примиренське ставлення до хворобливих явищ¹⁸.

Одним з важливих показників творчого підходу партії до критики і самокритики було збирання і узагальнення критичних зауважень і

¹³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 523, арк. 2

¹⁴ «Кочегарка», 19 серпня, 1928.

¹⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 523 арк. 212; «Кочегарка», 24 серпня 1928 р.

¹⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 514 арк. 197; спр. 521, арк. 38.

¹⁷ «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 8, стор. 10—11.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 31, арк. 141.

пропозицій, висловлених комуністами на партійних зборах, конференціях. ЦК КП(б)У створив спеціальну комісію, а Секретаріат ЦК в березні 1926 р. затвердив інструкцію про її роботу, в якій, зокрема, вказувалось, що комісія ставить перед собою завдання сприяти здійсненню практичних пропозицій членів партії, які відносяться до поліпшення різних сторін партійної, господарської та суспільної роботи¹⁹. В листі від 29 липня 1929 р. про перевибори партійних органів ЦК КП(б)У писав: «Окрпарткомам і райпарткомам необхідно з самого початку перевиборів поставити облік ділових критичних зауважень і практичних пропозицій членів партії, контроль за їх виконанням і тим самим підвищити дієвість самокритики знизу»²⁰. Ці питання були в центрі уваги окружних комітетів партії. Дніпропетровський окружком в серпні 1928 р., наприклад, ухвалив, щоб усі партосередки враховували зауваження і пропозиції комуністів, висловлені на партійних зборах, і про наслідки реалізації їх регулярно звітували перед членами партії. Після перевиборів парторганів весною 1928 р. окружком створив спеціальну комісію, яка вивчила матеріали чотирьох міських конференцій і врахувала 115 конкретних пропозицій та зауважень, висловлених комуністами з різних питань. Бюро окружному заслухало питання про реалізацію цих пропозицій, запропонувало проаналізувати стенограми окружної партконференції та інших звітних партзборів²¹.

Дальшому розвитку внутріпартійної демократії сприяло також правильний розподіл партійних доручень серед комуністів. Київський окружком партії, наприклад, зобов'язав всі осередки кожні 6 місяців переглядати партдоручення, регулярно заслуховувати звіти членів і кандидатів партії на бюро, осередків в оргкомісіях, а в деяких випадках і на загальних зборах. Райпарткоми округу періодично перевіряли стан виконання партдоручень як шляхом обслідувань, так і заслуховування на оргнарадах і бюро райпарткому під час звітів партосередків²².

З ускладненням завдань соціалістичного будівництва партійні організації на основі практики виробили нові форми партдоручень. В 1927 р. партійні доручення мали більше 70 процентів членів ВКП(б)²³.

Важливою умовою зміцнення партійного керівництва, підвищення політичної свідомості, активності комуністів і разом з тим здійснення норм внутріпартійної демократії була добре поставлена партійна інформація.

Силу партії, її боєздатність, постійне зміцнення зв'язків з масами В. І. Ленін вбачав у всебічній поінформованості партійного центру про стан справ на місцях. В той же час вождь партії турбувався про те, щоб керівні партійні органи, починаючи з ЦК, своєчасно сповіщали всіх комуністів про внутріпартійне становище, міжнародне і внутрішнє життя країни. «Без гласності,— писав В. І. Ленін,— смішно було б говорити про демократизм...»²⁴.

Виходячи з вказівок В. І. Леніна, IX з'їзд КП(б)У записав у резолюції, що систематичне інформування партійними органами комуністів дасть «можливість брати активну участь в обговоренні питань, що

¹⁹ Там же, спр. 5, арк. 49, 53.

²⁰ «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 12, стор. 8.

²¹ «Спутник партработника», 1928, № 15, стор. 37; «Известия ЦК ВКП(б)», 1929, № 2—3, стор. 18.

²² «Бюлетень Київського окружного комітету КП(б)У», 1927, № 4, стор. 22.

²³ А. П. Финаров. Борьба партии за социалистическую индустриализацию и подготовку сплошной коллективизации сельского хозяйства (1926—1929 гг.), М., 1973, стор. 37.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 130.

висуваються державним і партійним життям»²⁵. Центральний Комітет націлював парторгани на чітку організацію двостороннього процесу інформації, вимагаючи від них глибоко вникати в суть роботи кожного осередку. В березні 1926 р. ЦК в листі окружкомам, райпарткомам та осередкам вказував на своєчасну і регулярну надсилку політлистів, секретарями — політзвітів і протоколів бюро, об'єктивне відображення в них стану справ²⁶.

Важливе значення в ідейно-політичному вихованні комуністів, в зміцненні зв'язків з партійними масами мали закриті листи ЦК, окружкомів. Так, з грудня 1925 р. по жовтень 1927 р. ЦК КП(б)У надіслав для обговорення в партосередки три закритих листи²⁷. Вінницький окружком партії з жовтня 1925 р. по жовтень 1926 р. розповсюдив 52 директивних листи, два закритих про стан роботи партійної організації, наслідки перевиборів Рад, правлінь кооперативів та ін. Обговорення листів сприяло зміцненню партійної дисципліни, поліпшенню партійної роботи²⁸.

Величезні завдання соціалістичного будівництва вимагали від партії посилення організаційно-політичної роботи в масах, що обумовлювало необхідність перебудови партійної інформації, наближення її до практичної роботи.

ЦК КП(б)У проводив значну роботу по поліпшенню інформації. На початку 1927 р. ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь інформвідділу ЦК, вказав на практичні завдання його роботи (інформування низових парторганізацій про внутріпартійне становище, політичне і господарське життя країни), запропонував поліпшити зміст матеріалів, скоротити звітність, зайнятися вивченням роботи по виконанню основних директив партії осередками і практичних пропозицій, які вносять комуністи²⁹.

Окружні партійні комітети стали більш ретельно ставитися до постановки інформаційної роботи.

Важливе значення в своєчасному інформуванні комуністів відігравали інформаційні бюлетені окружкомів. В період між IX і X з'їздами КП(б)У вони видавались 22 окружкомом, а Харківський, Київський, Дніпропетровський, Сталінський та Одеський окружкоми мали свої партійні журнали. З грудня 1925 р. по жовтень 1927 р. ЦК КП(б)У було видано 18 бюлетенів, 82 тематичних огляди і довідки, 8 розробок для окремих окружних парторганізацій³⁰.

Здійснення КП(б)У різноманітних форм двостороннього процесу інформації сприяло забезпеченню єдності дій комуністів по втіленню в життя колективно виробленої генеральної лінії партії.

У досліджуваній період ЦК КП(б)У проводив велику роботу по здійсненню ленінського принципу колективності керівництва. Систематично проводилися пленуми, засідання колегій: Політбюро, Оргбюро та Секретаріату. З 1926 по 1929 рр. відбувся 21 пленум ЦК КП(б)У³¹.

Партійні комітети КП(б)У при підготовці пленумів, бюро створювали спеціальні комісії для вивчення питань, які виносились на обговорення. До цієї справи залучали компетентних людей, які могли внести

²⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 297.

²⁶ «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 3, стор. 60.

²⁷ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 45.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 63, спр. 60, арк. 2—3.

²⁹ «Комуніст», 3 квітня 1927 р.

³⁰ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 45—46.

³¹ Підраховано за джерелом: ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 188, 202, 203, 211, 213, 240, 243, 250, 252, 254, 260, 264, 265, 270, 274, 282, 287, 306, 308, 315, 212.

конкретні пропозиції та зауваження. Підготовлені комісією матеріали обговорювались колегами партійних комітетів. Це створювало ділову атмосферу для колективного вироблення правильних рішень, для розвитку ініціативи.

Заслугує на увагу проведення розширених пленумів партійними комітетами, в роботі яких брали участь працівники партійних, радянських і господарських установ.

Зміцненню колективності партійного керівництва сприяла також діяльність при партійних комітетах постійних та тимчасових комісій, які вивчали стан справ партійного, радянського та господарського будівництва.

У досліджуваний період в КП(б)У йшов систематичний процес оновлення та розширення складу керівних партійних органів. Так, якщо до складу пленумів окружкомів 1925 р. входило 1200 чол., то в 1926 р. — 1872 чол., склад пленумів райпарткомів по 36 округах збільшився з 3485 чол. до 4386 ³².

Дотримання ленінських норм внутріпартійної демократії обумовило єдність партійних рядів, підвищення політичної активності комуністів і відповідальність їх за виконання завдань соціалістичного будівництва.

³² Отчет ЦК КП(б)У — НК РКІ УССР X съезду КП(б)У, Харьков, 1927, стор. 35.

Закінки

3. І. ЗАГРАЙ (Київ) СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ В СЛУЖБІ ПОБУТУ УРСР (1966—1970 рр.)

Турбота про постійне підвищення добробуту народу становить основу політики Комуністичної партії нашої країни. Складовою частиною діяльності КПРС по задоволенню матеріальних і духовних потреб населення є заходи, спрямовані на розвиток побутового обслуговування.

Побутове обслуговування на сучасному етапі — це велика галузь народного господарства, яка об'єднує підприємства й організації, що покликані задовольняти безпосередні потреби радянських людей, звільняючи їх від малопродуктивної домашньої праці. Насамперед, це потреби всілякого ремонту і відновлення виробів, житла, одягу, взуття, побутових речей, хімчистка, прання білизни, виготовлення на замовлення предметів особистого вжитку (одягу, взуття, меблів) і, нарешті, створення зручностей у побуті (прокат, бюро добрих послуг).

Проблема швидкого розвитку побутового обслуговування трудящих має велике соціально-політичне і народногосподарське значення. Вона пов'язана з розв'язанням питань найбільш доцільного використання вільного часу трудящих, а також тісно поєднаного з попереднім завданням ліквідації залишків соціальної нерівності жінок у побуті. В. І. Ленін, зокрема, вказував: «Справжнє **визволення жінки**, справжній комунізм почнеться тільки там і тоді, де й коли почнеться масова боротьба (керована пролетаріатом, який володіє державною владою) проти цього дрібного домашнього господарства, або, вірніше, **масова перебудова** його у велике соціалістичне господарство»¹.

Розвиток служби побуту сприяє розв'язанню актуальних завдань зближення життєвого рівня міського й сільського населення, економії суспільної праці та вивільненню значних матеріальних ресурсів для розвитку інших галузей народного господарства, а також забезпеченню раціональнішого використання трудових ресурсів.

Вміло організоване побутове обслуговування сприяє підвищенню громадської і виробничої активності радянських людей, зростанню їх культурно-технічного рівня, а також підвищенню продуктивності праці й ефективності суспільного виробництва.

Великі завдання в галузі розвитку служби побуту накреслив XXIII з'їзд КПРС. У Директивах з'їзду по п'ятирічному плану розвитку народного господарства країни на 1966—1970 рр. зазначалося: «Забезпечити **розвиток усіх видів побутового обслуговування населення**. Перетворити

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 23.

службу побуту у велику механізовану галузь народного господарства»². У здійсненні цих завдань велику роль відіграло соціалістичне змагання — цей випробуваний, дійовий засіб активізації творчих зусиль трудящих. Значна увага приділялася цьому питанню у постановках ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення»³ та ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 23 вересня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення в Українській РСР»⁴.

Виконуючи поставлене завдання, партійні організації розгорнули республіканське соціалістичне змагання управлінь побутового обслуговування населення, а також соціалістичне змагання підприємств і організацій по областях (містах) з щоквартальним підбиттям підсумків. Широкого розмаху набуло також змагання цехів, ательє, майстерень, бригад, індивідуальне змагання. Основним змістом усіх форм змагання було: підвищення ефективності виробництва; дальший науково-технічний прогрес; зростання продуктивності праці (збільшення виробітку на одного працюючого); економія сировини і матеріалів; поліпшення якості виконання замовлень і підвищення культури обслуговування.

Здійснюючи керівництво соціалістичним змаганням, партійні організації республіки провели велику і копітку роботу. Важливе місце в ній відводилося зміцненню партійних і комсомольських організацій. На побутових підприємствах, як правило, невеликі колективи, партійні та комсомольські організації тут малочисельні. Їх діяльність утруднювалася ще й тим, що комуністи часто були роззосереджені по дрібних «точках», а виробничі колективи тільки формувалися, оскільки служба побуту — молода галузь. Враховуючи ці особливості, партійні комітети, насамперед, дбали про збільшення в цих організаціях партійного й комсомольського прошарку. Незабаром це дало свої позитивні результати. Наприклад, у серпні 1969 р. кількість комуністів у системі Міністерства побутового обслуговування населення України становила 15 718 чол. (на 11,8% більше порівняно з 1967 р.), комсомольців — 27 233 чол. (на 47,1%)⁵. Серед комсомольців було багато юнаків і дівчат, які прийшли працювати в службу побуту за комсомольськими путівками. На ряді підприємств створювалися цехові й первинні партійні організації. Так, за рішенням бюро Ленінського райкому партії м. Києва від 18 березня 1966 р. почала функціонувати партійна організація фірми добрих послуг «Світанок»⁶. Рішенням бюро Хмельницького міського партії від 5 березня 1967 р. були створені цехові парторганізації в ательє №№ 1, 2, 3 на Хмельницькій фабриці індошиття одягу⁷ тощо. У більшості ательє, майстерень, цехів були створені партійні групи. Члени партії очолювали головні ділянки виробництва, подавали приклад добросовісного, свідомого ставлення до праці.

Велика увага приділялася навчанню партійного активу. Важливу роль у цьому відіграли семінари, організовані для секретарів первинних партійних організацій. Їх проводили обкоми, міськкоми і райкоми партії. На семінарах розглядалися питання організаційно-партійної і ма-

² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 245—246.

³ Забота партии и правительства о благе народа. Сборник документов. Октябрь 1964—1973, М., 1974, стор. 240.

⁴ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, № 9, К., 1967, стор. 54.

⁵ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 366, арк. 3.

⁶ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 792, оп. 19, спр. 228, арк. 21.

⁷ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 324, оп. 7, спр. 16, арк. 29.

сово-політичної роботи. Так, на семінарі, проведеному 16 грудня 1968 р. Київським обкомом партії, було заслухано доповіді секретаря партійної організації фірми «Світанок» Г. А. Очкура «Партійна організація і робота по впровадженню нових форм побутового обслуговування населення» та секретаря парторганізації Поліського побутокмбінату М. Ю. Жаровського «Про роботу партійної організації по ідейно-політичному вихованню трудящих»⁸.

Первинні партійні організації керували соціалістичним змаганням, аналізували хід виконання зобов'язань, поширювали досвід передовиків, виявляли причини, що заважали у роботі. Так, цінного досвіду в розвитку творчої ініціативи колективу набула партійна організація Київської фабрики індошиття та лагодження одягу № 2. Кожний працівник підприємства взяв особисте соціалістичне зобов'язання. Крім індивідуального змагання, широко розгорнулося бригадне змагання, а також рух за комуністичне ставлення до праці. В 1968 р., наприклад, за звання ударника комуністичної праці боролись 1270 чол., з них 370 завоювали це звання. В 1969 р. 42 бригади фабрики працювали в рахунок 1971—1972 рр. Партбюро підприємства особливу увагу звертало на хід змагання в цехах і ательє. Так, 15 вересня 1966 р. на закритих партійних зборах обговорювалося питання про стан соціалістичного змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня в цехах № 12, 24 та 34⁹.

Про виконання соціалістичних зобов'язань на честь ленінського ювілею цехами м/п № 1, ательє № 5 та № 57 йшлося на розширеному засіданні партбюро фабрики, що відбулося 17 вересня 1968 р.¹⁰. На робітничих зборах систематично підбивалися підсумки змагання між виробничими колективами. Передовим бригадам вручалися пам'ятні вимпели, а кращому цеху — перехідний Червоний прапор і грошова премія.

Важливим пунктом як особистих планів і зобов'язань, так і договорів між трудовими колективами фабрики була боротьба за високу якість виробів. Роботу в цьому напрямі очолювала партійна комісія по якості, яка організувала щомісячне проведення «днів якості», щоквартально — конференції по якості¹¹. Питання поліпшення якості замовлень постійно розглядалися на партзборах. Так, на відкритих партійних зборах 20 травня 1969 р. було ухвалено на кожній дільниці організувати показові ательє, систематично проводити семінари обміну досвідом роботи і перегляд кращих моделей, для всіх закрійників ввести особисті рахунки, до яких би заносилися зауваження замовників щодо якості їх обслуговування¹².

Хід змагання широко висвітлювався в бесідах агітаторів і політінформаторів, на сторінках фабричної і цехових стінгазет, засобами наочної агітації. Кожного дня на спеціальні дошки, встановлені у всіх ательє, заносилися показники виконання норм кожним робітником. Яскраво оформлені плакати і листки-«блискавки» оповіщали про тих, хто достроково виконав узяті зобов'язання.

Завдяки проведеній роботі на підприємстві виріс великий загін передовиків виробництва, серед них — ударники комуністичної праці член КПРС швачка О. Самборська, яка виконала п'ятирічний план за два з

⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 37, спр. 378, арк. 68.

⁹ Там же, ф. 2308, оп. 6, спр. 2, арк. 35.

¹⁰ Там же, спр. 6, арк. 45.

¹¹ Там же, арк. 41.

¹² Там же, спр. 7, арк. 43.

половиною роки, закрійниці М. Гордієнко, З. Амеліна, бригадири Т. Хоменко і В. Депутат та інші¹³.

Організація соціалістичного змагання значною мірою сприяла ритмічній роботі фабрики протягом усієї п'ятирічки. Колектив підприємства достроково (до 27 листопада) завершив п'ятирічку і виступив ініціатором республіканського соціалістичного змагання за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС.

Велику роботу, спрямовану на розвиток соціалістичного змагання, провела партійна організація Краснокутського райпобуткомбінату Харківської області. Особисті соціалістичні зобов'язання, які взяв кожний працівник, відзначалися конкретністю і реальністю. Важливим пунктом у договорах про змагання між трудовими колективами було технічне переоснащення виробництва. Правовфланговими тут виступали комуністи. Наприклад, механік ремонту побутових машин комуніст М. В. Білоусов підкріпив особисте соціалістичне зобов'язання на честь XXIV з'їзду КПРС складеним ним планом механізації праці. Він — автор багатьох цінних раціоналізаторських пропозицій. Технічне переоснащення виробництва вплинуло на підвищення продуктивності праці. Виріток кожного працівника за п'ятирічку збільшився вдвоє. За обсягом побутового обслуговування колектив комбінату п'ятирічний план виконав достроково¹⁴.

Відповідно до рішень центральних партійних органів у досліджуваній період регулярно проводилися республіканські наради працівників служби побуту, на яких розглядалися питання, пов'язані з організацією і розвитком соціалістичного змагання в галузі. В їх роботі брали участь відповідальні партійні, радянські, профспілкові, комсомольські й господарські працівники, передовики виробництва, секретарі первинних партійних і комсомольських організацій. Наради, узагальнюючи набутий в організації змагання досвід і спираючись на нього, накреслювали шляхи дальшого розвитку творчої активності трудящих. Так, на нараді, що відбулася в червні 1968 р. у Львові, було розглянуто хід виконання соціалістичних зобов'язань працівників галузі на 1968 р. і по достроковому виконанню рішень XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду Компартії України про перетворення служби побуту у велику механізовану галузь народного господарства¹⁵. На нараді у м. Одесі, що відбулася в квітні 1969 р., були накреслені заходи, спрямовані на виконання плану 1969 р. і взятих на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна соціалістичних зобов'язань. На ній, зокрема, відзначалося, що в ході соціалістичного змагання в галузі значно зросла армія передовиків і новаторів виробництва, для яких «спасибі» замовника стало найвищою оцінкою їх праці¹⁶.

Питання організації соціалістичного змагання постійно обговорювалися на пленумах, бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії, зборах партійно-господарського активу. Так, 12 квітня 1966 р. бюро Київського обкому партії розглянуло соціалістичні зобов'язання трудящих сфери обслуговування Переяслав-Хмельницького і Сквирського районів Київської області, взяті на честь 50-річчя Великого Жовтня і спрямовані на поліпшення побутового обслуговування населення. Бюро зобов'язало міськкоми і райкоми партії широко обговорити і підтримати цю ініціа-

¹³ «Служба быта», 1968, № 9, стор. 13; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 2308, оп. 6, спр. 5, арк. 70.

¹⁴ «Служба быта», 1971, № 2, стор. 1—2.

¹⁵ «Правда Украины», 8 червня 1968 р.; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 125, арк. 113.

¹⁶ «Правда Украины», 25 квітня 1969 р.

тиву¹⁷. 21 листопада 1966 р. бюро обкому партії схвалило почини Київського і Білоцерківського міськкомів партії та міськвиконкомів, ряду райкомів партії і райвиконкомів, обласних та міських побуторганізацій про обладнання і відкриття на честь 50-річчя Великого Жовтня зразкових підприємств побуту¹⁸. На дальший розвиток соціалістичного змагання в службі побуту націлювала постанова Київського обкому партії і облвиконкому від 30 листопада 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення області»¹⁹. Ці питання розглядалися на обласному партійно-господарському активі в березні 1968 р.²⁰. Завдяки організаторській роботі Київської обласної партійної організації соціалістичне змагання стало більш масовим і дійовим. Так, у 1968 р. за дострокове виконання плану побутового обслуговування населення, поліпшення якості і розширення видів послуг змагалися зміни, бригади і окремі робітники всіх 30 побуткомбінатів області. За станом на 1 липня 1968 р. у системі облпобутуправління в соціалістичне змагання включилися 192 бригади із загальною кількістю працюючих 1997 чол. Індивідуальним змаганням було охоплено 1465 чол. Звання бригади комуністичної праці було присвоєно 72 бригадам (868 чол.) і ударників комуністичної праці — 1064 чол.²¹. Трудові зусилля працівників служби побуту області дали змогу збільшити обсяги послуг вже за перші три з половиною роки восьмої п'ятирічки порівняно з 1965 р. у 2 рази, в тому числі в сільській місцевості в 2,6 рази²².

Велику увагу організації і розвитку соціалістичного змагання в службі побуту приділяв Донецький обком партії, вчасно підтримуючи і поширюючи цінні починання трудящих. В ході змагання в м. Краматорську група народних контролерів і робкорів вирішила провести громадський огляд роботи підприємств і установ побуту, стану виконання ними соціалістичних зобов'язань. Бюро обкому партії схвалило їх ініціативу і вирішило провести огляд з 15 жовтня по 15 листопада 1966 р. Партійні, радянські, профспілкові й комсомольські організації залучили до участі в огляді широкі маси громадськості, з метою забезпечення гласності використали пресу, радіо, телебачення²³. Огляд значно поліпшив роботу побутових підприємств області, показав свою велику дієвість.

Ця форма організації соціалістичного змагання широко використовувалася і надалі. Так, у першій половині 1967 р. з метою поліпшення побутових умов молоді, що проживала в гуртожитках, президія Донецької облпрофради спільно з обкомом комсомолу провели огляд і організували змагання за «кращий гуртожиток Донецької області»²⁴.

Широкого розмаху набуло також соціалістичне змагання трудящих області за кращу організацію культурно-побутового обслуговування населення. 23 квітня 1968 р. бюро обкому партії підбило підсумки цього змагання. Перше місце було присуджено трудящим міста Жданова, друге — Артемівська, третє — Шахтарська²⁵. В ході змагання яскраво проявилися ленінські принципи його організації — гласність, порівняність результатів, широке використання передового досвіду. У всіх міс-

¹⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 29, спр. 307, арк. 112.

¹⁸ Там же, спр. 353, арк. 16.

¹⁹ Київський обласний державний архів, ф. 880, оп. 12, спр. 1131, арк. 50.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 125, арк. 32.

²¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 37, спр. 438, арк. 76.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 366, арк. 32.

²³ Там же, оп. 230, спр. 1969, арк. 45.

²⁴ Там же, спр. 2437, арк. 83.

²⁵ Там же, оп. 261, спр. 57, арк. 171.

тах області для поліпшення культури і якості обслуговування населення були створені зразково-показові підприємства: в Донецьку — салон «Райдуга» і банкетний зал для проведення громадянських обрядів і торжеств, Макіївці — ательє «Силует», трикотажне ательє та цех механізованого ремонту взуття, Шахтарську — будинок одягу, Сніжному — будинок побуту, в Єнакієвому — дитяча перукарня. Широкий розмах соціалістичного змагання позначився на обсягу робіт по побутовому обслуговуванню населення області, який уже в 1968 р. склав 35,1 млн. крб., тобто на 17,7% більше порівняно з 1967 р.²⁶ За п'ятирічку працівники служби побуту освоїли 129 нових видів послуг²⁷.

Постійно контролював хід соціалістичного змагання в службі побуту Хмельницький міськком партії, спрямовуючи його на поліпшення якості і культури обслуговування населення. 10 березня 1967 р. бюро міському заслухало звіт про хід виконання зобов'язань, взятих на честь 50-річчя Великого Жовтня первинною партійною організацією місцевого побутокмбінату. Бюро зобов'язало переглянути розроблені нею заходи з тим, щоб врахувати в них реальні можливості для виконання виробничих завдань, розширення і поліпшення якості обслуговування населення, запровадження досягнень науково-технічного прогресу тощо. Ставилося завдання поліпшити організацію як індивідуального соціалістичного змагання, так і змагання між цехами та бригадами²⁸. 6 червня 1967 р. бюро міському заслухало питання про хід виконання соціалістичних зобов'язань і поліпшення культури обслуговування трудящих всіма побутовими підприємствами міста. Контроль і допомога з боку міському партії дуже позначилися на успіхах трудових колективів. На підприємствах впроваджувалися нові форми і види послуг. Наприклад, фабрика пошиття і ремонту взуття в червні 1967 р. відкрила майстерню термінового ремонту типу «Бар», в якій за зміну лагодили 140 пар взуття. На початку 1968 р. було відкрито другу таку ж майстерню. Працівники фабрики «Індодяг» запровадили такі види послуг, як в'язання трикотажних виробів на апаратах «Меда» і «Кошубка», виготовлення нових видів головних уборів тощо. На фабриці було добре організовано змагання за дострокове виконання особистих п'ятирічних планів. Наприкінці 1969 р. особисті п'ятирічні плани на фабриці виконали вже 42 чол.²⁹

Оскільки сфера обслуговування торкається інтересів найширших мас населення, партійні комітети і виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих республіки залучали громадськість до контролю за виконанням соціалістичних зобов'язань підприємствами побуту. Широко практикувалися звіти керівників побутових підприємств і організацій перед населенням. Нерідко такі звіти проводилися під час підготовки виборів до місцевих Рад і були своєрідною формою контролю за виконанням наказів виборців.

Пошуки нових форм змагання породили таку ефективну його форму, як республіканські конкурси. Конкурс на кращий район по побутовому і торговельному обслуговуванню сільських жителів, оголошений Колегією Головного управління побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР, президією Республіканського комітету профспілки, редакцією газети «Радянська Україна» та іншими відомствами,

²⁶ Там же, оп. 257, спр. 366, арк. 16.

²⁷ Бытовое обслуживание населения в 9-й пятилетке, Донецк, 1972, стор. 14.

²⁸ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 324, оп. 7, спр. 7, арк. 31.

²⁹ Там же, спр. 12, арк. 41—44; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 125, арк. 88; ф. 234, оп. 10, спр. 31, арк. 36—38.

розпочався в 1966 р. і тривав до кінця п'ятирічки. В ході конкурсу особлива увага зверталася на збільшення обсягу і підвищення якості побутових послуг, розширення мережі підприємств побуту, їх технічне переоснащення. Переможцями його став цілий ряд районів республіки, в тому числі Могилів-Подільський Вінницької області, Поліський Київської, Білогірський Кримської, Стрийський Львівської області та інші³⁰. Головне ж досягнення конкурсу — загальне піднесення рівня побутового обслуговування жителів села. За п'ятирічку обсяг послуг у селах республіки зріс у 3,5 раза³¹.

З метою дальшого поліпшення побутового обслуговування трудящих і на відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна 1 квітня 1969 р. президія Укрпрофради, бюро ЦК ЛКСМУ, Міністерство побутового обслуговування населення УРСР, редакція «Робітничої газети» разом з іншими відомствами оголосили громадський огляд-конкурс торговельного, побутового та медичного обслуговування населення, який тривав протягом року. Головна мета його — підвищення культури обслуговування, забезпечення відповідних побутових умов для робітників, службовців, студентів, що проживали в гуртожитках, поліпшення виховної роботи серед працівників служби побуту тощо. Одночасно огляд став дійовим засобом залучення широкої громадськості республіки до контролю за діяльністю підприємств побуту. На промислових підприємствах, будовах, в колгоспах, радгоспах, навчальних закладах створювалися оглядові комісії з представників партійних та громадських організацій. Цікавий досвід нагромадили працівники сфери обслуговування Івано-Франківської області. На засіданнях президії облпрофради систематично заслуховувалися результати перевірок роботи підприємств побуту, звіти їх керівників³². В ході конкурсу його учасники вишукували нові форми роботи, поширювали досвід кращих колективів та окремих трудівників. Серед підприємств перших премій були удостоєні колективи житомирського заводу «Ремпобуттехніка», Івано-Франківської фабрики хімчистки і фарбування одягу, Криворізької фабрики ремонту і пошиття одягу, Миколаївської фабрики індопошиття одягу і Олицького райпобуткомбінату Волинської області³³.

Крім республіканських, постійно проводилися огляди-конкурси обласні, міські, районні, а також безпосередньо на підприємствах. В березні-квітні 1969 р., наприклад, згідно з рішенням бюро обкому партії було проведено громадський огляд роботи підприємств побуту Тернопільської області³⁴, тоді ж огляд відбувся в Миколаївській області³⁵.

Значну роль у розвитку творчої ініціативи молодих працівників служби побуту відіграв комсомол. Ефективними формами соціалістичного змагання молоді стали зльоти кращих виробничників, конкурси на звання кращого за професією, змагання між комсомольсько-молодіжними бригадами. Так, наприкінці 1966 р. відбувся зліт молодих працівників служби побуту Львівської області³⁶, в листопаді 1967 р. — Кримської³⁷ тощо. В ході змагання багато виробів комсомольсько-молодіжних бригад дістали високу оцінку замовників, зокрема, ательє побуту «Черемшина» з м. Самбора Львівської області, ательє «Зірочка» Львів-

³⁰ «Радянська Україна», 1 листопада 1967 р.; 23 березня 1969 р.

³¹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 39.

³² «Робітнича газета», 23 серпня 1969 р.

³³ «Робітнича газета», 6 травня 1970 р.

³⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 366, арк. 92.

³⁵ Там же, арк. 54.

³⁶ Там же, оп. 241, спр. 410, арк. 14.

³⁷ Там же, ф. 7, оп. 19, спр. 68, арк. 122.

ської фабрики індпошиття і лагодження одягу, пошивного цеху Коростишівського райпобуткомбінату Житомирської області та інші³⁸.

В результаті зусиль партійних, профспілкових, комсомольських та господарських органів змагання побутовиків республіки стало масовим. У 1969 р., наприклад, змагалось більш як 90% працівників³⁹. Широкого розмаху набув рух за комуністичне ставлення до праці. Так, уже наприкінці 1967 р. в системі Міністерства побутового обслуговування населення УРСР звання ударника комуністичної праці було удостоєно 24 тис. чол. з 200 тис. працюючих⁴⁰. Звання колективів комуністичної праці завоювали багато бригад, цехів і підприємств галузі. За успіхи в соціалістичному змаганні на честь ленінського ювілею 142 передовики виробництва були нагороджені значком «Відмінник соціалістичного змагання УРСР», 21 підприємство занесено до Ленінської ювілейної книги трудової слави Республіканського комітету профспілки робітників місцевої промисловості і комунально-побутових підприємств та Міністерства побутового обслуговування населення УРСР⁴¹. Багато висококваліфікованих робітників удостоєні почесного звання «Майстер вищого класу» і «Майстер першого класу».

В авангарді змагання йшли комуністи. Так, у пошуках додаткових можливостей збільшення обсягу послуг першим освоїв пошиття одягу з однією примірною майстер Новоукраїнського райпобуткомбінату Кіровоградської області член КПРС І. О. Борон. Комуністи комбінату виступили з ініціативою працювати в дві зміни, що дало можливість відповідно збільшити обсяг робіт у два рази⁴². Ленінською ювілейною медаллю було нагороджено майстра по ремонту взуття Євпаторійського побуткомбінату комуніста М. М. Бабушкіна. Завдяки його ініціативі й наполегливості підприємство заощадило на кілька тисяч карбованців сировини, матеріалів та електроенергії⁴³.

Творча ініціатива працівників галузі викликала до життя такі нові прогресивні форми обслуговування, як прийом замовлень на підприємствах, в установах і організаціях, на польових станах і тваринницьких фермах, в гуртожитках, безпосередньо вдома у жителів; обслуговування за абонементами, комплексне обслуговування, яке здійснювали комбінати, фірми і бюро добрих послуг, виїзне обслуговування сільського населення тощо. Так, наприкінці п'ятирічки сільське населення обслуговували 1293 роз'їзні автомайстерні та прийомні пункти. За 10 місяців 1970 р. вони зібрали 2,2 млн. замовлень на 26 млн. крб.⁴⁴. Широко впроваджувалися нові види побутових послуг. Їх кількість зростала за п'ятирічку більш як на 100 одиниць. Враховуючи потреби населення, було значно збільшено обсяги робіт з окремих видів послуг. Наприклад, обсяг робіт по ремонту і будівництву житла за замовленнями населення зріс за п'ятирічку в 9,2 рази. Прокат предметів культурно-побутового призначення зріс у 4,1 рази, ремонт побутової техніки, транспортних засобів і меблів, хімічистка та фарбування одягу — в 3 рази⁴⁵.

Все це позитивно позначилося на виконанні виробничих планів працівників служби побуту. Державний план і соціалістичні зобов'язання на честь 50-річчя Радянської влади було виконано достроково. Надпла-

³⁸ «Молодь України», 11 листопада 1970 р.

³⁹ «Служба быта», 1969, № 2, стор. 2.

⁴⁰ «Правда Украины», 28 листопада 1967 р.

⁴¹ «Під прапором ленінізму», 1971, № 15, стор. 19.

⁴² «Служба быта», 1971, № 3, стор. 17.

⁴³ «Служба быта», 1971, № 5, стор. 10.

⁴⁴ «Экономическая газета», № 9, 22 лютого 1971 р., стор. 17.

⁴⁵ «Известия», 19 лютого 1971 р.

ново трудящі дістали послуг на 3,5 млн. крб.⁴⁶ Виконуючи зобов'язання, взяті до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, колективи підприємств служби побуту в 1969 р. збільшили обсяг послуг населенню на 21%, в тому числі в сільській місцевості на 31%⁴⁷. У першому півріччі 1970 р. план послуг було виконано на 101,7% (у сільській місцевості — на 105%)⁴⁸. За п'ятиріччя обсяг реалізації побутових послуг у республіці зріс у 2,4 рази⁴⁹. Продуктивність праці за цей період зросла на 62,4%⁵⁰.

Поряд з успіхами в організації соціалістичного змагання в службі побуту спостерігалися й недоліки. Досить часто мали місце формалізм і неконкретність у прийнятих зобов'язаннях, недооцінювалися моральні стимули заохочення працюючих. Причини відставання підприємств, дільниць, окремих працівників недостатньо розкривалися місцевими органами профспілок. При підведенні підсумків змагання часто не враховувалася якісна сторона роботи.

Зростання добробуту, підвищення життєвого рівня трудящих на сучасному етапі пред'являють високі вимоги до сфери послуг. Головне завдання, яке партія поставила перед нею, полягає в поліпшенні якості і культури обслуговування населення. У Звітній доповіді XXIV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв підкреслював, що галузі сфери послуг — «це не просто галузі, покликані виконувати план, а служби, які безпосередньо мають справу з людьми, з усією різноманітністю їх смаків, з настроєм людей»⁵¹. Організація соціалістичного змагання дає змогу спрямувати ініціативу працівників служби побуту на пошук резервів і можливостей найбільш повного задоволення потреб трудящих, сприяє вихованню у них комуністичного ставлення до праці. На питання організації і дальшого розвитку соціалістичного змагання працівників служби побуту, підпорядкування його завданням поліпшення якості і культури обслуговування населення звернув увагу партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій вересневий (1975 р.) Пленум ЦК Компартії України⁵².

Про необхідність підвищення культури побутового обслуговування трудящих, усунення недоліків у цій справі наголошував у своєму виступі 9 січня 1976 р. на XIX конференції Донецької обласної партійної організації член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербіцький⁵³.

Великі вимоги до сфери обслуговування висунув XXV з'їзд КПРС. Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв наголосив, що в побутовому обслуговуванні, як і в інших галузях сфери послуг, проблема якості, задоволення запитів споживача має постійно перебувати в центрі уваги партійних організацій. Більш повне забезпечення попиту населення на різноманітні товари і послуги є справою величезного політичного і економічного значення, безпосередньо пов'язаною з виконанням програмних настанов партії⁵⁴. В «Основних напрямках розвитку народно-

⁴⁶ Засідання Верховної Ради Української РСР 7-го скликання (3 сесія). Стенографічний звіт, К., 1968, стор. 58.

⁴⁷ «Робітнича газета», 7 червня 1970 р.

⁴⁸ Засідання Верховної Ради Української РСР 7-го скликання (7 сесія). Стенографічний звіт, К., 1970, стор. 49.

⁴⁹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 39.

⁵⁰ «Экономическая газета», № 9, 22 лютого 1971 р., стор. 17.

⁵¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 61.

⁵² «Радянська Україна», 1 жовтня 1975 р.

⁵³ «Радянська Донеччина», 11 січня 1976 р.

⁵⁴ Див.: Л. І. Брежнєв. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1976, стор. 65.

го господарства СРСР на 1976—1980 роки», затверджених XXV з'їздом партії, передбачено дальше розширення видів і збільшення обсягу послуг, спрямованих на полегшення домашньої праці і поліпшення відпочинку радянських людей. Поставлено завдання збільшити обсяг реалізації побутових послуг населенню в 1,5 раза, в тому числі в сільській місцевості — в 1,7 раза⁵⁵. Це є яскравим свідченням піклування Комуністичної партії про задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб народу.

⁵⁵ Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. К., 1976, стор. 74.

В. І. БУРЯК (Харків), А. А. ВОВК (Київ) Роль машинно-тракторних станцій

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ МАШИННО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ

у підготовці й проведенні суцільної колективізації, в зміцненні колгоспного ладу вже достатньо висвітлена в літературі. Проте питання про

створення першої в історії МТС — машинно-тракторної станції ім. Т. Г. Шевченка дослідники тлумачать по-різному¹.

Автори даної замітки на основі вивчення архівних документів 1927—1928 рр., що безпосередньо стосуються питання організації першої машинно-тракторної станції, поставили за мету дослідити історію її створення.

Здійснюючи аграрну політику, Комуністична партія керувалася вказівками В. І. Леніна, який підкреслював, що для перемоги нового суспільного ладу першорядне значення має зростання продуктивності праці, а застосування тракторів та інших машин приведе до «радикальної ломки старого землеробства»².

КПРС і Радянська держава, намагаючись перевести дрібні господарства на соціалістичний шлях розвитку, шукали такі форми застосування тракторів, які б значно полегшили селянську працю й підвищили її продуктивність, а також викликали у селян бажання перейти до тракторного обробітку землі. Проте досвіду використання машин у нас ще не було. І тому, коли в 1925 і 1926 рр. на Україну надійшли перші партії тракторів, що були закуплені за кордоном, розподіл їх між різними категоріями покупців провадився досить вільно. Так, радгоспам і агробазам було відпущено 902 трактори, що надійшли в сільське господарство республіки, комунам і артілям — 1101, товариствам по спільному обробітку землі (ТСОЗам) — 276, машинно-тракторним товариствам (МТТ) — 2361, кредитним товариствам, земгромадам, комітетам незможних селян (КНС) і комітетам селянської взаємодопомоги (КВД) —

¹ История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти томах. т. IV. кн. I, М., 1970, стор. 603; История Коммунистической партии Советского Союза. Учебник, издание IV, М., 1974, стор. 401; Советская историческая энциклопедия. т. IX, стор. 206; И. А. Юрков. К истории возникновения первой МТС. — «Вопросы истории КПСС», 1967, № 2, стор. 69—73; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 244—253; «Архіви України», 1970, № 2, стор. 78—83.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів. т. 39, стор. 20; т. 42, стор. 107.

385, іншим організаціям — 33 й одноосібним господарствам — 105 тракторів³.

Використання тракторів за таким розподілом не відповідало принципам соціалістичної перебудови села. Кредитні товариства, КНС, КВД, не кажучи вже про одноосібників, використовували їх на засадах прокату. Так, трактор Паришківського товариства на Київщині в 1926—1927 рр. з 160 днів роботи 150 був у прокаті, а Гостомельського — з 55 днів 51 працював у прокаті⁴.

Трактори машинно-тракторних товариств, комітетів незаможних селян і комітетів селянської взаємодопомоги на 77% були використані в прокаті⁵. До того ж названі організації на 20—30% використовували машини як двигуни для молотарок, млинів тощо, тобто на таких роботах, що мало сприяли усупільненню праці селян⁶. Крім того, тракторами цих організацій користувалися переважно заможні селяни. Так, у 1925 р. серед тих, хто застосовував трактори було, 70,1% середняків, 20% куркулів, і лише 9,9% бідняків⁷.

Трактори, що їх Комуністична партія й Радянська держава в умовах гострої нестачі тягла й реманенту планували використати для розширення посівів та кооперування селянства, кредитні товариства, КВД, КНС, МТТ застосовували часто в індивідуальних господарствах, що викликало незадоволення серед трудящого селянства. Тому з 1926—1927 рр. індивідуальним господарствам, а з наступного року й кредитним товариствам, КВД, КНС відпускання тракторів було припинено. Машинно-тракторним товариствам спочатку обмежили продаж тракторів, а в 1928 р. у них було вилучено 1555 тракторів і передано колгоспам, прокатним пунктам тощо⁸. Держава відпускала кредити для викупу машин, що знаходилися в індивідуальному користуванні.

У колгоспах трактори використовувалися також не на повну потужність. Якщо в радгоспах Уккредгоспоб'єднання (УРГО) в 1926 р. кожний трактор працював у середньому 165 днів по 10,5 години, то в комунах — 92 дні, а в артілях — 91 день по 9,5 години. До того ж машини артілей, як і ТСОЗів, на 28—30% використовувалися в прокаті⁹.

Головною причиною недостатнього використання тракторів колгоспами було те, що ці господарства були надто дрібними й не мали такої кількості землі, щоб повністю завантажити роботою свої машини. У них також невистало причіпного інвентаря, виникали труднощі з паливом, ремонтом, не було кваліфікованих кадрів тощо. В результаті — механічна сила використовувалася просто для заміни живої тягової сили. Тому й не дивно, що в дрібних господарствах, як і МТТ, трактори використовувалися лише на 25—30%¹⁰. У Звіті Наркомзему УРСР про тракторопостачання і ефективність використання тракторів у республіці в 1926—1927 рр. говорилося, що поодинокий розподіл тракторів між дрібними селянськими об'єднаннями, особливо для обробітки землі одноосібних господарств, не може привести до значного зростання продуктивності праці в сільському господарстві¹¹. З таким становищем не можна було миритися. Необхідно було виробити нові форми організа-

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 9, спр. 499, арк. 11.

⁴ Київський обласний державний архів, ф. 290, оп. 1, спр. 421, арк. 8—9.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 9, спр. 499, арк. 64; ф. 290, оп. 5, спр. 253, арк. 3.

⁶ Там же, ф. 290, оп. 5, спр. 253, арк. 3.

⁷ Там же, ф. 539, оп. 4, спр. 767, арк. 92.

⁸ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, т. II, К., 1965, стор. 183.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 9, спр. 499, арк. 12, 64.

¹⁰ Там же, спр. 7, арк. 43—44.

¹¹ Там же, спр. 499, арк. 67.

ції використання тракторів. Пошуками цих форм займалося багато організацій України: Укрсільбанк, Укравтопромторг, сільськогосподарська кооперація, Наркомзем УРСР, УРГО, місцеві партійні та радянські органи. Так, у 1925 р. Одеський губсільбанк організував тракторні загони при Візирському, Сичавському та Костянтинівському кредитних товариствах¹². Проте і ці товариства відпускали машини в прокат для індивідуальних господарств. Навіть у Візирці, де в 1925 р. було проведено землеустрій, роботи велися на індивідуальних ділянках, що завдало товариству на 3,5 тис. крб. збитків¹³. Збитковою була також робота тракторів Сичавського товариства¹⁴.

Більш вдалим був дослід миколаївських кооператорів, які в 1926—1927 рр. організували при земгромадах кілька тракторних загонів. Так, Костянтинівська громада з 288 господарств у 1926 р. одержала 10 тракторів і того ж року провела оранку під чорний пар, розоравши й межі, що сприяло більш раціональному використанню машин, здешевило їх роботу, внаслідок чого 150 господарств цієї земгромади виявили бажання об'єднатися в ТСОЗ¹⁵.

Пошуками форм раціонального використання тракторів у сільському господарстві займався і Наркомзем УРСР. 21 лютого 1927 р. колегія Наркомзему прийняла рішення «Про обслуговування переселенців тракторами УРГО». Вона визнала за необхідне провести експеримент: обслуговувати переселенців тракторами УРГО — однієї з найміцніших організацій, підпорядкованих Наркомзему, яка вже мала досвід досить ефективного використання тракторів. Для цього треба було виділити в розпорядження УРГО 10 тракторів з тим, щоб своєчасно закінчити весняну сівбу¹⁶. Машини були виділені з переселенського фонду. Цей дослід проводили переселенські селища Одеського округу поруч з територією радгоспу ім. Шевченка, який 6 листопада 1926 р. уклав договір на тракторний обробіток земель селян-переселенців навколишніх хуторів¹⁷.

Незабаром УРГО, місцеві партійні й радянські органи, працівники радгоспу провели відповідну політичну й організаційну роботу серед селян-переселенців щодо зведення земель у єдиний масив і їх тракторного обробітку. «Весною до нас прибув загін з десяти тракторів і приступили під керівництвом механіка і завідуючого радгоспом ім. Т. Шевченка до підняття цілини й перелогів,— писали селяни з хуторів ім. Шевченка, ім. Красіна, ім. Калініна у листі правління УРГО 9 листопада 1927 р.— На тракторах сиділи наші ж переселенці, яких у радгоспі навчили працювати на ньому. ... Трактори виорали всю цілину й перелоги під пар...»¹⁸.

Навесні 1927 р. Уккрадгоспоб'єднання запропонувало селянам згаданих хуторів замість грошових кредитів, що їх виділяла держава на обробіток землі, обробити землю тракторами. Але селяни мало вірили в те, що робота буде виконана якісно і договору з УРГО не підписали. Для обробітку виділили цілину й перелоги. І тільки після того як селяни переконалися, що земля оброблена добре, підписали договір на

¹² О работе машинно-тракторных станций на Украине, Харьков, 1929, стор. 9.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 290, оп. 6, спр. 10, арк. 373—385.

¹⁴ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. I, стор. 245.

¹⁵ «Кооперативна громада», 1929, № 1—2, стор. 49—50.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, спр. 10, арк. 293.

¹⁷ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. I, стор. 253.

¹⁸ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, т. I, К., 1962, стор. 729—740.

тракторний обробіток землі строком на 5 років. У фонді Наркомзему УРСР зберігається цей договір, підписаний 20 липня 1927 р. заступником голови УРГО О. Маркевичем і представником селища ім. Красіна Т. Рубаном¹⁹. У ньому, зокрема, вказувалося, які землі можна обробляти тракторами, яке насіння на них сіяти, які роботи має виконувати УРГО тощо. У ньому, проте, не було спеціального пункту про зведення селянських земель у єдиний масив. Це видно з 9 і 18 пунктів договору. В пункті 9 говориться, що Уккрадгоспоб'єднання зобов'язується виорати й засіяти пропашний клин, який потім буде поділений між окремими дворами, відповідно до їх земельних наділів. Отже, УРГО повинно було орати пропашний клин як єдиний масив. Пункт 18 передбачав, що селянам, які захочуть анулювати договір з УРГО, наділятимуть землю у кінці кожного поля сівозміни. Введенням цього пункту в договір передбачалося не допустити поділу єдиних земельних масивів. Отже, тракторне господарство, створене при радгоспі ім. Шевченка не було його складовою частиною. Договір з селянами заключило УРГО, а не радгосп, трактори цьому господарству були виділені з переселенського фонду, а не з радгоспного, й працювали вони лише на селянських землях.

8 серпня 1927 р. колегія Наркомзему заслухала звіт О. М. Маркевича «Про роботу тракторів у господарствах переселенців», який відзначив, що обробіток земель тракторами повністю себе виправдав. Колегія визнала за необхідне поширити цей досвід ще на кілька сіл. Так, 27 жовтня 1927 р. голова Одеського окрвиконкому у листі до УРГО писав: «Дослід... цілком себе виправдав». Далі окрвиконком просив поширити це починання, бо в окрузі велика нестача тягла й від цілого ряду сіл надійшли заявки на тракторний обробіток землі²⁰. Селяни-переселенці, землі яких обробляло дослідне тракторне господарство, вирішили об'єднатися в колгосп. «Після тієї роботи тракторів, яку ми бачили — писали селяни 9 листопада 1927 р. в УРГО,— не хочемо більше вести дрібне господарство, а вирішили організувати суспільне тракторне господарство, в якому не буде окремих селянських клаптиків посівів»²¹.

Наприкінці 1927 р. у звіті урядові Української РСР про постачання тракторів і ефективність їх використання у сільському господарстві республіки Наркомзем наголосив, що дані використання тракторів і інших машин при проведенні дослідів свідчать про те, що тепер можна близько підійти до остаточної форми організації застосування тракторів. «Тут уже є, — відзначалося в звіті, — всі елементи раціональної системи»²².

Що ж являло собою господарство, з допомогою якого проводилися ці досліді? З наведених документів видно, що це було дослідне господарство для використання тракторів й інших складних машин на селянських землях. Його було створено навесні 1927 р. Уккрадгоспоб'єднанням за завданням Наркомзему УРСР²³. Отже, це була дослідна машинно-тракторна станція Наркомзему України.

Помилкове твердження про те, що це була колона радгоспу ім. Шевченка, виникло внаслідок того, що на початку свого існування станція не мала власної садиби, гаража і зовні виглядала немов скла-

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 9, спр. 485, стор. 41.

²⁰ Там же, оп. 8, спр. 10, арк. 3; оп. 9, спр. 485, арк. 39.

²¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, т. I, стор. 740.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 9, спр. 499, арк. 67.

²³ Машинно-тракторная станция, М., 1930, стор. 10.

дова частина, колона радгоспу ім. Шевченка. Насправді ж УРГО використало підлеглий йому радгосп як базу для створення дослідної станції. Виділити ж загін з 10 тракторів для допомоги селянам на такий довгий час не міг жодний радгосп. Та й на всі види допомоги населенню радгоспам дозволялося витрачати не більше 1% річного прибутку. Але це не значить, що радгосп ім. Шевченка не брав участі у створенні першої в історії МТС. Саме він, добившись згоди селян звести землі в єдиний масив, створив умови для організації дослідної станції. При її створенні радгосп допоміг своїми кадрами, матеріальними засобами, підготовкою перших трактористів. Нарешті, він передав першій МТС свою садибу та своє найменування.

Слід сказати, що й восени 1927 р. колегія Наркомзему не вважала дослід закінченим, пошук продовжувався. Його необхідність ще більше посилювалася в зв'язку з рішенням XV з'їзду ВКП(б) про колективізацію сільського господарства. 29 листопада того ж року колегія Наркомзему вирішила виділити у розпорядження УРГО ще 100 тракторів і необхідні кредити ²⁴.

Взимку 1927—1928 рр., виконуючи рішення колегії, УРГО заключило договори на тракторний обробіток землі ще з 17 селами. Це свідчило про те, що МТС завоювала великий авторитет і могла ефективно служити справі соціалістичної перебудови села. Необхідно було перевірити, як до неї поставляться селяни інших районів республіки. Тому колегія Наркомзему рішенням від 2 лютого 1928 р. зобов'язала УРГО перевірити тракторний обробіток селянських земель на Правобережжі ²⁵. Навесні 1928 р. було створено другу дослідну МТС при радгоспі «Титусівка» на Черкащині.

Так крок за кроком, аналізуючи й збираючи все цінне з досвіду державних і кооперативних установ, Наркомзем з допомогою УРГО поступово знайшли таку форму організації використання тракторів і інших складних машин на селянських землях, яка найповніше відповідала справі зведення дрібних селянських господарств у виробничі кооперативи.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 10, спр. 169, арк. 243; оп. 8, спр. 11, арк. 9.

²⁵ Там же, оп. 8, спр. 11, арк. 47.

В. К. ГУСАРОВ (Київ)
РОЛЬ МОДРІВСЬКОЇ ПРЕСИ
В ПРОПАГАНДІ ІДЕЙ
ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ
(1922—1928 рр.)

Однією з яскравих сторінок в історії міжнародного комуністичного і робітничого руху є діяльність Радянської та її Всеукраїнської секції Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР).

30 листопада 1922 р. IV Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу прийняв рішення про створення МОДР, визначивши її мету — матеріальну допомогу і моральну підтримку революційним борцям, що перебували у в'язницях капіталістичних країн ¹.

Всеукраїнська секція МОДР створювалась, зростала і міцніла під керівництвом Комуністичної партії ². Але, на жаль, її діяльність вивчена

¹ Див. Постановление IV Всемирного Конгресса Коммунистического Интернационала, Петроград, 1923, стор. 111; «Бюллетень IV Конгресса Коммунистического Интернационала», М., 1922, № 27, стор. 16.

² Про становлення МОДР на Україні під керівництвом КП(б)У, формах і методах роботи Всеукраїнської секції МОДР серед трудящих республіки дивись в добірці статей, присвячених 50-річчю створення МОДР: «УІЖ», 1971, № 8, стор. 93—97; «УІЖ», 1972, № 11, стор. 63—87; «Архіви України», 1972, № 5, стор. 70—73; та ін.

і висвітлена ще недостатньо. Це, зокрема, стосується видавничої діяльності Всеукраїнського ЦК МОДР, що мала значний вплив на формування класової свідомості трудящих, вихованні їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Комуністична партія України велику увагу приділяла становленню та розвитку модрівської преси. Так, у листопаді 1924 р. Оргбюро ЦК КП(б)У вказувало на необхідність «видання МОДРом популярної літератури, переважно для села, українською мовою»³. На засіданні Всеукраїнського Центрального Комітету МОДР, проведеному з ініціативи ЦК КП(б)У, наголошувалося на потребі «висвітлювати в журналах «Комунарка» та «Селянка» * участь робітниць і селянок у роботі МОДР»⁴. Керівництво видавничою діяльністю МОДР постійно здійснювали також інші партійні органи республіки. Так, у березні 1925 р. Одеський агітпроп розіслав відношення всім редакціям газет, в якому рекомендував їм приділяти належну увагу діяльності МОДР⁵.

В лютому 1925 р. Всеукраїнський ЦК МОДР на своєму засіданні обговорив і затвердив план видавничої роботи на рік⁶, передбачалося видання ряду популярних брошур українською, молдавською і польською мовами за доступну ціну⁷.

Його підтримали губернські конференції, що відбулися напередодні відкриття 1-ї Всеукраїнської конференції МОДР. Так, перша Донецька губернська конференція МОДР, заслухавши доповідь голови Всеукраїнського ЦК МОДР, прийняла рішення про необхідність видання доступної за ціною літератури для робітників і селян нацменшостей⁸. Аналогічні рішення були прийняті на конференціях Харківської, Катеринославської та ряду інших губернських організацій⁹. 1-а Всеукраїнська конференція, що відбулася в травні 1925 р., доручила ЦК МОДР «вжити заходів щодо видання популярної дешевої літератури українською мовою та мовами національних меншостей з усіх питань МОДР та міжнародної революції»¹⁰. Водночас у прийнятій резолюції конференція зобов'язала ЦК МОДР «всебічно використовувати загальну пресу, особливо для висвітлення діяльності місцевих осередків»¹¹.

Проте в зв'язку з необхідністю посилення МОДР агітаційно-пропагандистської роботи цього було недостатньо. Тому в березні 1925 р. Президія Всеукраїнського ЦК МОДР ухвалила рішення про видання модрівського журналу українською і російською мовами¹².

До початку 1-ї Всеукраїнської конференції МОДР кожна губернська організація видавала самостійно і розповсюджувала газети, брошури, звернення, листівки, плакати.

Всеукраїнська конференція визнала за необхідне зосередити видання друкованої агітаційно-пропагандистської літератури в ЦК МОДР. Вся видавнича діяльність Всеукраїнського ЦК МОДР зводилась до широкого висвітлення революційного руху за кордоном, боротьби робітничого класу і трудящого селянства в країнах капіталу, колоніях і напів-

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 543, арк. 6.

* «Комунарка України» і «Селянка України» — щомісячні суспільно-політичні і літературно-художні журнали, органи Центрального Відділу робітниць і селянок ЦК КП(б)У.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 543, арк. 79.

⁵ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 1570, арк. 7.

⁶ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 805, арк. 7.

⁷ Там же, арк. 24.

⁸ Там же, арк. 61.

⁹ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 1570, арк. 62.

¹⁰ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 805, арк. 59.

¹¹ Бюллетень Всеукраїнського ЦК МОДР, 1925, № 1, стор. 15.

¹² Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 1570, арк. 37.

колоніях, життя та побуту політичних в'язнів, щоденної боротьби та роботи секцій і братніх організацій за кордоном, а також систематичного узагальнення досвіду роботи низових осередків і губернських організацій. Все це було спрямовано на здійснення основного завдання, що стояло перед Всеукраїнською секцією МОДР,— виховання трудящих України в дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Основними періодичними виданнями Всеукраїнського ЦК МОДР були журнали «Червоний клич», який почав виходити з травня 1925 р., та «Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОДР». В останньому друкувалися інструктивні матеріали, відбувався обмін досвідом, узагальнювалося керівництво роботою низових організацій. У журналі «Червоний клич» найбільше уваги приділялося інтернаціональному вихованню, на його сторінках у доступній формі висвітлювалися найважливіші події міжнародного революційного руху, боротьба трудящих мас проти білого терору, робота МОДР у справі подання моральної підтримки та матеріальної допомоги в'язням капіталу. Оpubлікований в журналі матеріал (про національно-визвольний рух у Китаї тощо, до річниць Великої Жовтневої соціалістичної революції, до дня Паризької Комуні — дня МОДР)¹³ широко використовував актив низових осередків для інтернаціонально-виховної роботи. На його сторінках друкувалися також невеликі статті, нариси, огляди, кореспонденції з місць, фотографії й малюнки.

В роботі «Червоного кличу» активну участь брали В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський, О. Г. Шліхтер та інші відомі партійні і державні діячі нашої країни. Кількість читачів «Червоного кличу» рік у рік зростала, і в 1928 р. його передплачували 180 тис. чол.¹⁴

Пленум Всеукраїнського ЦК МОДР, що відбувся в січні 1926 р., відзначив успіхи модрівської преси у вихованні широких мас трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, зміцненні інтернаціональних зв'язків з трудящими капіталістичних країн. Водночас вказувалося на необхідність редакції журналу «Червоний клич» встановити тісний зв'язок з місцевими модрівськими організаціями.

Важливою галуззю друкованої пропаганди, що відіграла значну роль в інтернаціональному вихованні трудящих мас, були книжкові видання. Аналіз модрівської літератури дозволяє класифікувати її таким чином:

1. Методична література для активу, посібники для гуртків та курсів, матеріали для доповідей, проведення вечорів і днів МОДР.

2. Література для селян.

3. Серія книг, куди входили спогади, листи і нариси політв'язнів, політемігрантів, працівників зарубіжних комуністичних партій про революційну боротьбу.

4. Серія книг про борців революції, в яку включалися популярні, переважно біографічного характеру, розповіді про героїв революційної боротьби.

5. Модрівська художня література — оповідання і нариси про революційну боротьбу, що сприяло зміцненню почуття пролетарської солідарності.

6. Література для молоді. Сюди входили популярні нариси про участь молоді в роботі МОДР, про переслідування революційної молоді за кордоном, що забезпечувало необхідний матеріал для ведення модрівської роботи серед молоді.

¹³ «Червоний клич», 1925, №№ 3, 4; 1926, № 8, та ін.

¹⁴ Від II до III з'їзду МОДРу УРСР, Харків, 1931, стор. 36.

7. Науково-популярні нариси про революційний рух в окремих країнах. Сюди входив і огляд роботи МОДР.

З 1925 до 1928 рр. Всеукраїнський ЦК МОДР надрукував більше 300 тис. примірників неперіодичної літератури. Зокрема, брошура «У панській Польщі» була видана тиражем 12,5 тис. примірників, «500 тарбунарських селян» — 15 тис., «Паризька Комуна і МОДР» — 30 тис. примірників¹⁵. Загалом ЦК МОДР України видав 9 брошур¹⁶.

Крім неперіодичних видань, видавалися плакати. Одним з найпопулярніших був плакат «Не забувайте нас», виконаний В. Н. Дені (Вікторовим). Він став, по суті справи, емблемою МОДР¹⁷.

Видані Всеукраїнським ЦК МОДР плакати присвячувалися подіям, пов'язаним з боротьбою міжнародного пролетаріату, й закликали трудящих подавати моральну підтримку та матеріальну допомогу борцям революції. З травня 1925 р. до березня 1928 р. вийшло таких плакатів загальним тиражем майже 45 тис. примірників¹⁸.

Модрівська література мала велику популярність серед населення. Нею комплектувалися також бібліотеки і хати-читальні.

Модрівській пресі були характерні всі основні принципи радянської преси: партійність, ідейність, народність. Знайомлячи трудящих України з боротьбою зарубіжного пролетаріату, закликаючи їх до активної моральної підтримки та матеріальної допомоги революційним борцям, модрівська преса вміло поєднувала ідеї пролетарського інтернаціоналізму з боротьбою за захист першої в світі держави робітників і селян.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 681, арк. 55, 68.

¹⁶ Бюллетень Всеукраїнського ЦК МОПР, 1928, № 1, стор. 5.

¹⁷ Итоги деятельности МОПР (1922—1947). Отчет президиума ЦК МОПР СССР, М., 1948, стор. 26.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 681, арк. 68.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

З ЛІТОПИСУ ДЕВ'ЯТОЇ П'ЯТИРІЧКИ *

(Закінчення)

П'ЯТИЙ РІК П'ЯТИРІЧКИ (1975 р.)

Січень

- 4 Опубліковано Звернення ЦК КПРС до партії, до радянського народу.— *«Правда»*, 4 січня 1975 р.
- 14 У Києві відбувся Пленум ЦК Компартії України, на якому було розглянуто питання «Про підсумки грудневого (1974 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки». З доповіддю на Пленумі виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький.— *«Радянська Україна»*, 15 січня 1975 р.
- 16 У Полтаві вступив в експлуатацію новий чотириповерховий кардіологічний корпус, споруджений за рішенням уряду на кошти, зароблені трудящими обласного центру під час ленінських суботників.— *«Зоря Полтавщини»*, 18 січня 1975 р.
- 22 Трудівники радгоспу «Інгuleць» Білозерського району Херсонської області виконали п'ятирічний план по продажу зерна і молока. Хлібороби і тваринники радгоспу відправили державі 20 940 ц хліба і 86 170 ц молока **.— *«Наддніпрянська правда»*, 22 січня 1975 р.
- 25 У Кіровограді, Сумах, Вінниці, Тернополі відбулися збори активу обласних партійних організацій, на яких було розглянуто питання «Про завдання обласних партійних організацій по виконанню рішень грудневого (1974 р.) Пленуму ЦК КПРС та січневого (1975 р.) Пленуму ЦК Компартії України». — *«Кіровоградська правда»*, *«Ленінська правда»*, *«Вінницька правда»*, *«Вільне життя»*, 26, 28, 30 січня 1975 р.
- Колектив шахти № 1 «Великомостівська» першим у Львівсько-Волинському вугільному басейні виконав п'ятирічку. Країна одержала 1 млн. 983 тис. т «чорного золота».— *«Вільна Україна»*, 28 січня 1975 р.

Лютий

- 5 Шахтарі ордена Леніна комбінату «Ворошиловградвугілля» на честь 30-річчя великої Перемоги вирішили дати містам-героям Москві та Ленінграду подарунок. Перша ударна вахта, під час якої шахтарі видобули 33 тис. т вугілля понад план, була присвячена Москві. Другу половину січня вони змагалися на честь міста-героя Ленінграда. На надплановий рахунок було записано 31 тис. т вугілля. **. — *«Робітнича газета»*, 5 лютого 1975 р.
- 6 ЦК Компартії України і Рада Міністрів Української РСР поздоровили всіх учасників з введенням у дію передбаченого Директивами XXIV з'їзду КПРС найпотужнішого в республіці Пологівського олійно-екстракційного заводу на 1080 т переробки насіння соняшнику за добу **. — *«Радянська Україна»*, 6 лютого 1975 р.
- 6—7 У Києві відбулася республіканська науково-методична конференція «Актуальні питання інтернаціонального виховання трудящих у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС». — *«Радянська Україна»*, 7, 13 лютого 1975 р.
- 9 Опубліковано постанову ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.». — *«Правда»*, 9 лютого 1975 р.
- 12 Опубліковано Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці ланковому колгоспу ім. Ватутіна Василівського району Запорізької області М. С. Лемешку, який у 1974 р. зібрав з кожного із 126 га по 101,1 ц зерна кукурудзи. Комбайнера В. М. Федоренка з колгоспу «Южный» Якимівського району цієї ж області, який разом із своїм помічником О. Перетятком скосяли близько 500 га і намотили 16 622 ц зерна, ВДНГ нагородила його Дипломом пошани і автомобілем «Москвич». — *«Запорізька правда»*, 12 лютого 1975 р.
- 19 На Тернопільському комбайновому заводі випуск продукції в 1974 р. порівняно з попереднім роком зріс в 2,4 раза, а продуктивність праці — на 71,2%. Країна

* Початок див. № 1, 2, 1976 р.

** Тут і далі — дата повідомлення в пресі.

одержала понад 2 тис. бурякозбиральних комплексів, або в чотири рази більше, ніж було на цей час передбачено планом п'ятирічки.** — *«Вільне життя»*, 19 лютого 1975 р.

- 26 На Чернігівському комбінаті хімічного волокна широко розгорнулося змагання під девізом: «За себе і за того хлопця». Так, комсомольці цеху крутки корду записали вісімнадцятим членом свого колективу відважного народного месника, комісара партизанського загону, який загинув під Мінськом, Героя Радянського Союзу Олега Бичка. Кожна крутильниця взялася обслуговувати, крім трьох, ще одну машину, а зйомниці перекривають змінні завдання на 40—50%. На рахунок Олега вже записано 30 641 кг кордного волокна на суму більше як 90 тис. крб.** — *«Деснянська правда»*, 26 лютого 1975 р.

Березень

- 2 Опубліковано лист-відповідь Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва ливарнику Кам'янець-Подільського електромеханічного заводу А. А. Грубову. В листі Л. І. Брежнєв привітав ливарника з достроковим завершенням особистого п'ятирічного плану. — *«Радянське Поділля»*, 2 березня 1975 р.
- 3—9 У Чернівцях проходив трудовий тиждень, присвячений місту-герою Волгограду. Трудівники промислових підприємств, будівельних і транспортних організацій, служби побуту і торгівлі міста виготовили та реалізували понад завдання виробів і подали послуг на 833 тис. крб. — *«Радянська Буковина»*, 11 березня 1975 р.
- 4 Опубліковано поздоровлення Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР всім учасникам будівництва комплексу вінілхлориду Калуського хіміко-металургійного комбінату та етиленопроводу УНР—СРСР з видатною трудовою перемогою—завершенням будівництва на Калуському хіміко-металургійному комбінаті комплексу вінілхлориду потужністю 250 тис. т на рік та етиленопроводу УНР—СРСР. — *«Радянська Україна»*, 4 березня 1975 р.
- 8 Перемотувальниця Чернігівського комбінату хімічного волокна Н. І. Тверда закінчила виконання планів двох п'ятирічок. На її особистому рахунку 106 965 кг високоякісного капронового шовку. Вона обслуговує 192 веретена замість 72. — *«Деснянська правда»*, 12 березня 1975 р.
- 13 Опубліковано постанову ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про присудження Державних премій Української РСР ім. Т. Г. Шевченка»: в галузі літератури—В. М. Собку, образотворчого мистецтва—О. О. Ковальову, музики—О. І. Білашу, концертно-виконавської діяльності—М. Ф. Голенко, Т. О. Гриценко, Н. Д. Писаренко, в галузі кінематографії—В. П. Беляєву, В. Т. Ісакову, В. В. Дворжецькому, В. Г. Заклунній. — *«Культура і життя»*, 13 березня 1975 р.
- 15 Машиніст бульдозера тресту «Поліссяводбуд» Г. Л. Алексієвець виконав завдання двох п'ятирічок.** — *«Червоний прапор»*, 15 березня 1975 р.
- 24—26 У Москві відбулася Всесоюзна науково-теоретична конференція, присвячена 10-річчю безрезневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. — *«Правда»*, 27 березня 1975 р.
- 27 У Києві відбулася зустріч членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК Компартії України з групою наставників молоді. На зустрічі виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський. — *«Робітнича газета»*, 28 березня 1975 р.

Квітень

- 1 Вперше на доменних печах підприємства «Криворіжсталь» за місяць виплавлено більш як 1 млн. т чавуну. Такого досягнення не знала історія вітчизняної металургії. — *«Робітнича газета»*, 2 квітня 1975 р.
- 4 Вступила в дію перша черга найбільшого в Радянському Союзі Житомирського заводу хімічного волокна. Щороку тут буде випускатися 23,3 тис. т кордної тканини та 12,6 тис. т текстильного волокна. — *«Радянська Житомирщина»*, 5 квітня 1975 р.
- 7—23 липня У Києві проходив IV Міжнародний семінар-практикум з проблем електрозварювання для спеціалістів з країн, що розвиваються. У роботі семінару взяли участь стипендіати ООН з АРЕ, Афганістану, Гани, Індії, Йорданії, Іраку, Колумбії, Мексики, Танзанії, Філіппін, а також спеціалісти Куби і Польщі. — *«Вечірній Київ»*, 8 квітня, 24 липня 1975 р.
- 9 У Черкасах відбулася дев'ята сесія обласної Ради депутатів трудящих XIV скликання, учасники якої обговорили питання про завдання місцевих Рад депутатів трудящих області по виконанню постанови Президії Верховної Ради УРСР від 11 березня 1975 р. «Про організаторську роботу Рад депутатів трудящих Донецької та інших областей по дальшому розвитку шефської допомоги міста селу». — *«Черкаська правда»*, 11 квітня 1975 р.

- 16 У Москві відбувся черговий Пленум ЦК КПСР. Пленум заслухав доповідь члена Політбюро ЦК КПСР, міністра закордонних справ СРСР А. А. Громико «Про міжнародне становище і зовнішню політику Радянського Союзу». — *«Правда»*, 17 квітня 1975 р.
- 30 У Тальному на Черкащині відбувся мітинг з нагоди прибуття сюди групи будівельників з НДР. Траса газопроводу Оренбург—Західний кордон СРСР проходитьиме і по території Тальнівського району.** — *«Черкаська правда»*, 30 квітня 1975 р.

Травень

- 1 Ткаля корпусу технічних тканин Ровенського льонокомбінату ім. комсомолу України О. М. Барабаш виконала завдання двох п'ятирічок і прашає в рахунок 1981 р. Різальник металу Ровенського заводу тракторних запчастин П. В. Полянський завершив план двох п'ятирічок.** — *«Червоний прапор»*, 1 травня 1975 р.
- 3 Біля с. Сеньківка Городнянського району на місці, де сходяться кордони трьох братніх республік — РРФСР, УРСР і БРСР відкрито монумент Дружби. Цей монумент зведено зусиллями трьох сусідніх областей — Брянської, Гомельської і Чернігівської. — *«Деснянська правда»*, 4 травня 1975 р.
- 7 Достроково дав струм четвертий агрегат другої черги Дніпрогесу ім. Леніна. — *«Правда»*, 8 травня 1975 р.
- У Києві відбулися урочисті збори трудящих спільно з представниками Радянської Армії й Військово-Морського Флоту, присвячені 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. На зборах виступив член Політбюро ЦК КПСР, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський. — *«Радянська Україна»*, 8 травня 1975 р.
- 8 У Донецьку стала до ладу перша черга нової шахти-гіганта ім. акад. Скочинського. Цей гірничий велетень за глибиною вуглевидобування (1200 м) — найбільший у Європі. — *«Радянська Україна»*, 14 травня 1975 р.
- 11 Протягом трьох місяців у Португалії та Іспанії перебував на гастролях Український заслужений академічний пародний хор ім. Г. Вірьовки. На його концертах побували близько 260 тис. чол.** — *«Правда»*, 12 травня 1975 р.
- 13 На 52 дні скорочено строк будівництва стана «140» — унікальної споруди на Нижньодніпровському трубопрокатному заводі ім. К. Лібкнехта. Агрегат щороку даватиме 210 тис. т труб діаметром від 38 до 146 мм. На комплексі передбачено автоматичну систему управління виробництвом і технологічними процесами.** — *«Робітнича газета»*, 13 травня 1975 р.
- 20 У Києві відбувся Пленум ЦК Компартії України, на якому було розглянуто питання «Про підсумки обміну партійних документів у партійних організаціях республіки і завдання по дальшому поліпшенню партійної роботи». — *«Радянська Україна»*, 21 травня 1975 р.
- 20—25 На Тернопільщині пройшли Дні науки, присвячені 30-річчю Перемоги над фашизмом. Вчені з Києва побували в багатьох районах, де виступали перед трудящими. — *«Вільне життя»*, 25 травня 1975 р.
- 27 Доярка колгоспу ім. Леніна Шепетівського району Хмельницької області Л. Ф. Шмигована виконала особисту п'ятирічку і в рахунок десятої п'ятирічки надоїла 570 ц молока.** — *«Радянське Поділля»*, 27 травня 1975 р.

Червень

- 2 Фрезерувальник механоскладального цеху № 10 Тернопільського комбайнового заводу В. Теленцько завершив виконання двох п'ятирічних завдань. — *«Вільне життя»*, 6 червня 1975 р.
- 4 Опубліковано постанову ЦК Компартії України «Про розгортання соціалістичного змагання за гідну зустріч XXV з'їзду КПРС». — *«Радянська Україна»*, 4 червня 1975 р.
- 15 Відбулися вибори в Верховні Ради союзних, автономних республік і в місцеві Ради депутатів трудящих. — *«Правда»*, 15 червня 1975 р.
- 18—27 На Україні проходили Дні літератури і мистецтва Білоруської РСР. На свято дружби приїхало понад 1 тис. посланців братньої республіки. У містах і селах Української РСР відбулося більше 240 концертів і творчих зустрічей з трудівниками промислових підприємств, колгоспів, студентською молоддю, воїнами Радянської Армії. — *«Радянська Україна»*, 28 червня, *«Літературна Україна»*, 1 липня 1975 р.
- 20 У Києві відбувся V Пленум ЦК ЛКСМ України, присвячений питанням дальшого поліпшення роботи комсомольських організацій республіки по вихованню молоді в дусі комуністичної моралі. Пленум прийняв відповідну постанову. — *«Молодь України»*, 22, 25 червня 1975 р.
- 28 У Чернівцях відбулася наукова конференція, присвячена 35-річчю возз'єднання

- Північної Буковини з Радянською Україною.— *«Радянська Буковина»*, 28 червня 1975 р.
- 28 Комбайнери колгоспу ім. Комінтерну Запорізької області В. Алавацький та І. Бурлак двома комбайнами «Колос» за 20 годин робочого часу скошили озиму пшеницю з 116 га і намолотили 341 т зерна.— *«Сільські вісті»*, 28 червня 1975 р.

Липень

- 5 Опубліковано рапорт ізольовальниці Запорізького кабельного заводу «Запоріжжябель» ім. Ф. Енгельса виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор» Н. П. Лагно Генеральному секретарю ЦК КПРС Л. І. Брежнєву про виконання нею двох особистих п'ятирічок за 4 роки і 4 місяці. Прагнучи гідно зустріти XXV з'їзд КПРС, вона зобов'язалася виконати ще два річні завдання. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв поздоровив Н. П. Лагно з трудовою перемогою. Указом Президії Верховної Ради СРСР їй присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.— *«Запорізька правда»*, 5 липня 1975 р.
- 12 Чернівецький обком Компартії України надіслав поздоровлення працівникам сільського господарства радгоспу ім. Б. Хмельницького Хотинського району, колгоспів «Дружба» та ім. Суворова Новоселицького району, «Україна» та «Нове життя» Глибоцького, «Дружба» Путильського, «Іскра», ім. Леніна та ім. Котовського Старожинецького, «Червоний прапор» Вижницького районів у зв'язку з достроковим виконанням планів дев'ятої п'ятирічки.— *«Радянська Буковина»*, 12 липня 1975 р.
- 19 У Києві відбулася перша партійна конференція київських обласних організацій і установ, на якій було заслухано доповідь «Про завдання партійного комітету і первинних партійних організацій київських обласних організацій і установ по дальшому удосконаленню роботи апарату, підвищенню відповідальності комуністів за виконання рішень партії та уряду».— *«Київська правда»*, 20 липня 1975 р.
- 25 Політвидав України випустив у світ останній, 55-ий том Повного зібрання творів В. І. Леніна українською мовою. Переклад з п'ятого російського видання здійснено Інститутом історії партії при ЦК Компартії України—філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.**— *«Правда»*, 26 червня 1975 р.
- 26 Опубліковано поздоровлення Чернігівського обласного комітету Компартії України робітникам Чернігівського виробничого об'єднання «Хімволокно» М. А. Омельченку, М. І. Кожушко, Н. І. Твердій, Г. А. Данич з видатною трудовою перемогою—завершенням за 4 роки і 7 місяців двох особистих п'ятирічок по виробництву продукції.— *«Деснянська правда»*, 26 липня 1975 р.

Серпень

- 3 Комбайнер колгоспу «Батьківщина» Луцького району Волинської області М. В. Ярмолук зібрав урожай із площі 177 га і намолотив 3967 ц зерна. Обком Компартії України і виконком обласної Ради депутатів трудящих надіслали поздоровлення М. В. Ярмолуку.**— *«Радянська Волинь»*, 3 серпня 1975 р.
- 3—10 Трудящі України, як і всієї країни, палко схвалюють документ Політбюро ЦК КПРС. Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР про підсумки наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. На мітингах, що відбуваються в трудових колективах, у листах, які надходять до редакцій, робітники, колгоспне селянство та інтелігенція висловлюють гарячу вдячність ЦК Компартії, його Політбюро, особисто Л. І. Брежнєву за невтомну діяльність в ім'я розрядки напруженості в світі, по перетворенню в життя програми миру, розробленої XXIV з'їздом КПРС.— *«Радянська Україна»*, «Зоря», «Соціалістична Харківщина», *«Радянська Буковина»*, 3—13 серпня 1975 р.
- 6 Опубліковано Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Академії наук Української РСР орденом Дружби народів за заслуги в розвитку радянської науки, економіки і культури, підготовки висококваліфікованих наукових кадрів.— *«Радянська Україна»*, 6 серпня 1975 р.
- 7 Бригада, очолювана заслуженим металургом республіки, інженером О. Бульським з шостої мартенівської печі Ждановського заводу ім. Ілліча, йдучи назустріч XXV з'їзду КПРС, установила рекорд, якого ще не знала історія світової металургії—великовагову плавку було зварено за 4 години 20 хв. Проектну потужність мартена на цій плавці перевершено на 68 т. Продуктивність печі досягла 255 т за гарячу годину.— *«Радянська Україна»*, 9 серпня 1975 р.
- 15 Опубліковано постанову ЦК КПРС «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці і вдосконаленню комплексної системи управління якістю продукції».— *«Правда»*, *«Вільна Україна»*, 15 серпня 1975 р.
- 18 В експозиційному залі Спілки художників УРСР відкрито виставку сучасної швейцарської графіки.— *«Вечірній Київ»*, 18 серпня 1975 р.

- 21 Готуючись гідно зустріти 40-річчя стахановського руху і включившись у змагання за право підписати рапорт Ленінського комсомолу XXV з'їздові КПРС, бригада комсомольсько-молодіжної дільниці шахти «Максимівська» (м. Кадіївка) видала на-гора 151 т коксівного вугілля і виконала протягом зміни 20 норм.— *«Молодь України», 21 серпня 1975 р.*
- 28 Сільські будівельники республіки в цьому році здали в експлуатацію тваринницьких приміщень для великої рогатої худоби на 249,5 тис. голово-місць, свиней — на 334,5 тис., овець — на 29 тис., птиці — на 1,9 млн. місць. Стали до ладу елеватори місткістю понад 309 тис. т зерна, ремонтні підприємства в організаціях системи «Укрсільгосптехніка» на 1,5 млн. умовних капітальних ремонтів на рік, склади для зберігання мінеральних добрив отрутохімікатів і вапнистих матеріалів на 8,9 тис. т одночасного зберігання, 15 комбикормових заводів. Введено в дію 41 тис. га нових зрошувальних земель і 38 тис. га осушених.** — *«Сільські вісті», 28 серпня 1975 р.*

Вересень

- 10 У Каневі відбувся мітинг, присвячений нагородженню музею-заповідника Т. Г. Шевченка орденом Дружби народів за активну роботу по комуністичному вихованню трудящих, широку пропаганду творчої спадщини Т. Г. Шевченка. За 50 років існування музею тут побувало 7,5 млн. чол. з 122 країн світу.— *«Черкаська правда», 10, 11 вересня, 14 жовтня 1975 р.*
- 20 Повідомлено, що трудящі Української РСР, виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, достроково виконали завдання п'ятирічки по зростанню загального обсягу промислового виробництва. Виконали особисті п'ятирічні плани і працюють в рахунок наступної п'ятирічки більш як 700 тис. робітників.** — *«Радянська Україна», «Вільне життя», 20 вересня 1975 р.*
- 24 В Ровно став до ладу найпотужніший у західних районах республіки завод великопанельного домобудування, з введенням в дію якого житлове будівництво здійснюватиметься потоковим методом.— *«Червоний прапор», 24 вересня 1975 р.*
- 26 Швєя-мотористка, ударник комуністичної праці київської фабрики ім. Смирнова-Ласточкина Л. Г. Улізько, ставши на ударну вахту п'ятирічки, зобов'язалася за 1971—1975 рр. виконати 10 річних завдань. Цей рубіж взято достроково і передова робітниця нині працює в рахунок 1982 р. Швєя-мотористка, Герой Соціалістичної Праці цього ж підприємства Т. В. Биченок з початку 1971 р. виконала два п'ятирічні завдання. Продукцію здавала тільки з першого пред'явлення. Додатково обробила 32,8 тис. бавовняних суконь** — *«Вечірній Київ», 26 вересня 1975 р.*
- 29—30 У Києві відбувся Пленум ЦК Компартії України, який розглянув такі питання: про скликання чергового XXV з'їзду Комуністичної партії України; про стан і завдання дальшого поліпшення соціально-культурного і побутового обслуговування населення республіки; про завдання партійних організацій, радянських і господарських органів республіки по підготовці і забезпеченню організованого проведення зимівлі худоби.— *«Радянська Україна», 30 вересня, 1—3 жовтня 1975 р.*
- 30 У Кривбасі вироблено 500-мільйонну тонну металургійної сировини з початку п'ятирічки. Це результат широкого впровадження на шахтах і в гірничо-збагачувальних комбінатах нової техніки, прогресивної технології, повсякденного використання досвіду новаторських колективів.— *«Зоря», 1 жовтня 1975 р.*

Жовтень

- 1 Швачка-мотористка Миколаївського трикотажного виробничого об'єднання Д. А. Лунгол виконала плани двох п'ятирічок. За 4 роки і 9 місяців вона випустила понад завдання 485,6 тис. виробів.— *«Південна правда», 30 жовтня 1975 р.*
- 23 Колектив Львівського автобусного заводу достроково завершив п'ятирічну програму випуску товарної продукції. Понад план виготовлено 367 дорожніх лайнерів, 376 гідропередач на 378 тис. крб. товарів народного споживання. — *«Вільна Україна», 7 грудня 1975 р.*
- 25 На Київському заводі «Арсенал» відбулася звітно-виборна партійна конференція комуністів, на якій обговорено підсумки діяльності партійної організації підприємства по мобілізації комуністів, усіх трудівників на виконання рішень XXIV з'їзду КПРС. На заводі свої п'ятирічні завдання вже виконали 155 бригад, 38 дільниць. Близько 3 тис. арсенальців випускає продукцію в рахунок десятої п'ятирічки. Завод ще в листопаді 1974 р. виконав завдання п'ятирічки по зростанню продуктивності праці, а в червні — план по обсягу виробленої продукції. На конференції з промовою виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський.— *«Радянська Україна», 26, 28 жовтня 1975 р.*
- 26 Із Монгольської Народної Республіки повернулася група хмеляницьких комбайнерів, які допомагали братньому народові збирати урожай. Так, працюючи в держ-

- радгоспі «Жаргалант», що в перекладі значить «Щастя», комбайнер М. Й. Козій з колгоспу ім. Щорса Волочиського району видав з бункера 2 тис. ц зерна, а П. Й. Троян з колгоспу ім. Петровського Вінковецького району намолотив там 1,5 тис. ц.** — *«Радянське Поділля»*, 26 жовтня 1975 р.
- 30 Самохідний бурякозбиральний комбайн «КС—6», випущений Тернопільським комбайновим заводом, удостоєний золотої медалі на міжнародній виставці «Агромаш-експорт» у Будапешті. Це вже третя золота нагорода, одержана колективом за рубежом**.— *«Сільські вісті»*, 31 жовтня 1975 р.
- 31 Опубліковано поздоровлення ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР робітникам, інженерно-технічним працівникам і службовцям, партійним, профспілковим і комсомольським організаціям річкового транспорту Української РСР з трудовою перемогою — достроковим виконанням завдань дев'ятої п'ятиріччя.— *«Радянська Україна»*, 31 жовтня 1975 р.

Листопад

- 1—10 Трубопрокатники Дніпропетровського заводу ім. Леніна підбили підсумки 15-ї декади соціалістичного змагання на честь XXV з'їзду КПРС. Всього з початку ударної вахти вони виробили 8100 т труб додатково, перевищивши зобов'язання на 1245 т.— *«Зоря»*, 1, 16 листопада 1975 р.
- 4 У Харкові, на площі Радянської України відбувся багатотисячний мітинг, присвячений відкриттю монумента на честь проголошення Радянської влади на Україні. На мітингу з промовою виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький.— *«Соціалістична Харківщина»*, 5 листопада 1975 р.
- 16 Високий урожай одержали в завершальному році п'ятирічки рисоводи радгоспів України. Кожний гектар дав в середньому по 57,3 ц зерна. Особливо відзначилися трудівники радгоспу «П'ятиозерний» Кримської області. Тут на кожному з майже 3 тис. га одержано по 65 ц зерна. Рекордних показників добились передові поливальники Л. С. Коротич, О. С. Демедюк з «П'ятиозерного», Н. М. Крамаренко з радгоспу ім. 50-річчя Жовтня, які зібрали по 81,5—82,6 ц з га.**— *«Чорноморська комуна»*, 16 листопада 1975 р.
- 17 У Києві відбулася республіканська наукова конференція, присвячена 70-річчю революції 1905—1907 рр. у Росії, на якій з доповідями виступили члени-кореспонденти АН УРСР А. Г. Шевелєв, В. І. Юрчук, а також професор П. М. Шморгун.— *«Київська правда»*, 18 листопада 1975 р.
- 23 За роки дев'ятої п'ятирічки молоді раціоналізатори республіки подали більш як 700 тис. пропозицій, економічний ефект від впровадження яких перевищив 800 млн. крб.**— *«Молодь України»*, 23 листопада 1975 р.
- 25—26 У Києві проходила республіканська наукова конференція «Ленінізм і актуальні проблеми розвитку літератури та мистецтва», присвячена 70-річчю опублікування статті В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література». Близько 25 доповідей і повідомлень було включено до програми секційних засідань.— *«Література України»*, 28 листопада 1975 р.
- 27 Опубліковано повідомлення про нагородження Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Золотою медаллю миру» ім. Жюльо Кюрі — найвищою нагородою руху прихильників миру.— *«Правда»*, 28 листопада 1975 р.

Грудень

- 1 У Москві відбувся Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. Пленум заслухав доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва про питання чергового XXV з'їзду КПРС, а також розглянув питання про Державний план розвитку народного господарства СРСР на 1976 рік; про Державний бюджет СРСР на 1976 рік. На Пленумі з промовою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв.— *«Правда»*, 2 грудня 1975 р.
- 4 За 4 роки дев'ятої п'ятирічки на Україні споруджено 1452 нових будинків культури і клубів, відкрито 16 державних і 400 громадських музеїв**.— *«Культура і життя»*, 4 грудня 1975 р.
- 14 Опубліковано проект ЦК КПРС до XXV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 рр.».— *«Правда»*, 14 грудня 1975 р.
- 18 У Києві відбулася республіканська наукова конференція, присвячена 150-річчю повстання декабристів, організована Секцією суспільних наук АН УРСР, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.— *«Культура і життя»*, 21 грудня 1975 р.
- 21 На Закарпаття протягом п'ятирічки в сільське господарство направлено 314,4 млн. крб. державних і колгоспних капіталовкладень, що на 59% більше, ніж за восьму п'ятирічку. Колгоспам і радгоспам поставлено на 247 млн. крб. матеріально-тех-

- нічних засобів. Середньорічна врожайність зернових за п'ятирічку зросла на 10,9 ц і складає 32,3 ц з га **.— *«Закарпатська правда»*, 20, 21 грудня 1975 р.
- 23 Найбільшу ділянку лінії електропередач «Донбас—західні області України», що будується відповідно до Директив XXIV з'їзду КПРС,— між підстанціями Дніпровська і Рінницька випробувано на проектну напругу 750 тис. вольт. Споруджено найпотужніший в СРСР електричний міст завдовжки 751 км.— *«Сільські вісті»*, 24 грудня 1975 р.
- 26 Видав першу продукцію Теофіпольський цукровий завод-велетень. Це найбільше підприємство в країні, яке щодоби перероблятиме 60 тис. ц сировини. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР поздоровили всіх учасників будівництва з достроковим введенням у дію передбаченого Директивами XXIV з'їзду КПРС підприємства.— *«Радянське Поділля»*, 26, 31 грудня 1975 р.
- 31 Опубліковано поздоровлення Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва робітникам, інженерам, технікам, партійним, радянським, профспілковим і комсомольським організаціям, всім учасникам проектування, будівництва і експлуатації Північно-Кримського каналу в зв'язку з великою трудовою перемогою— завершенням основних робіт по спорудженню першої черги каналу.— *«Правда»*, 31 грудня 1975 р.

Літопис підготували В. П. Сидоренко, О. Д. Кузьминська

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КПРС НА ГУМАНІТАРНИХ ФАКУЛЬТЕТАХ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Комуністична партія приділяє постійну увагу вдосконаленню викладання і вивчення у вузах суспільних дисциплін, підвищенню їх ролі в комуністичному вихованні студентської молоді. Важливі завдання щодо цього були поставлені в рішеннях XXIV з'їзду КПРС та інших партійних документах. Новим яскравим свідченням турботи партії про формування у майбутніх спеціалістів комуністичного світогляду, високої партійності та ідейної переконаності є матеріали XXV з'їзду КПРС, в яких наголошується, що вивчення студентами вузів марксистсько-ленінської теорії має велике значення для підготовки висококваліфікованих фахівців народного господарства.

У цій статті зроблено спробу узагальнити досвід роботи кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка у справі реалізації важливих і відповідальних завдань, пов'язаних з дальшим удосконаленням викладання історії КПРС у світлі постанови ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» (червень 1974 р.).

Кафедра розробила цілий комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення і піднесення рівня всіх ланок роботи — навчально-методичної, науково-дослідної, ідейно-виховної.

Керуючись ленінською настановою про те, що ідейно-політичний напрям лекцій, їх зміст визначаються «цілком і виключно складом лекторів»¹, кафедра зосередила увагу на підвищенні ідейно-теоретичного і професійного рівня викладачів. Перевіреною формою ідейного загартування викладацьких кадрів є робота постійно діючого методологічного семінару. На його заняттях головна увага звертається на вивчення ленінської теоретичної спадщини, партійних документів, актуальних проблем комуністичного будівництва, світового революційного процесу, ідеологічної боротьби на сучасному етапі. Ось деякі з проблем, які розглядалися на семінарі в 1975 р.: «Марксизм-ленізм — наукове вираження насущних потреб класової боротьби пролетаріату», «Ленінські методологічні принципи історико-партійної науки», «Традиції і новаторство в діяльності Комуністичної партії», «Стратегія і тактика КПРС в умовах розвинутого соціалістичного суспільства» та ін.

Однією з важливих форм підвищення науково-методичного рівня викладачів є робота школи лекторської та педагогічної майстерності. На її засіданнях розглядаються актуальні питання викладання історії КПРС у вузах, педагогіки і теорії виховання, методики роботи із студентським колективом. Так, за останній рік були заслухані доповіді та повідомлення «В. І. Ленін про роль лектора в ідейно-політичній

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів. т. 47, стор. 189.

спрямованості лекцій», «Про ораторське мистецтво (на прикладах великих пропагандистів пролетаріату)», «Виховання у студентів почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в процесі вивчення керівної ролі Комуністичної партії в організації захисту соціалістичної Вітчизни», «Про використання художньої літератури в процесі викладання історії КПРС на філологічному факультеті», «Про застосування технічних засобів навчання при читанні лекцій».

Виконуючи поставлене Центральним Комітетом партії завдання тісніше пов'язувати теорію з практикою комуністичного будівництва, з політичною і організаторською діяльністю КПРС та дбаючи про збагачення лекційного курсу, кафедра систематично обговорює питання, пов'язані з вивченням під час лекційних і семінарських занять новітніх документів Комуністичної партії.

Велику роботу розгорнула кафедра у справі організації глибокого вивчення студентами матеріалів XXV з'їзду партії, зосереджуючи особливу увагу на пропаганді положень і теоретичних висновків, що містяться у Звітній доповіді ЦК КПРС, з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв, на роз'ясненні досягнень Комуністичної партії і радянського народу в реалізації політичного курсу XXIV з'їзду КПРС та чергових завдань партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики на десяту п'ятирічку.

Збагаченню викладачів новітніми досягненнями історико-партійної науки сприяють наукові засідання кафедри, творче спілкування кафедри з працівниками інших вузів і науково-дослідних установ, виступи перед викладацьким колективом відомих учених — істориків партії, реферативні повідомлення про нову літературу з окремих тем курсу тощо. Так, викладачі кафедри заслухали доповіді завідуючого кафедрою наукового комунізму Московського державного університету проф. В. С. Александрова «Основні риси розвинутого соціалістичного суспільства», ректора Вищої школи профруху при ЦК КПРС проф. Г. В. Шарапова «Аграрна політика КПРС на сучасному етапі», старшого наукового співробітника Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС С. Л. Титаренка «Критика новітньої буржуазної фальсифікації історії КПРС». З доповіддю «Деякі актуальні питання класово-партійного аналізу явищ і подій суспільного життя» перед науковцями кафедри виступив завідуючий сектором ЦК Компартії України І. Ф. Курас.

У постанові ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» наголошується на необхідності посилення в процесі викладання переконливої критики сучасних буржуазних теорій, реформізму й ревізіонізму. З цією метою на кафедрі періодично обговорюються питання методики викриття буржуазних фальсифікацій історії КПРС при читанні лекцій і проведенні семінарських занять, заслуховується інформація про нову літературу з цих питань.

Протягом минулого п'ятиріччя кожен викладач кафедри збагатив свої знання шляхом навчання в інститутах підвищення кваліфікації при Московському, Ленінградському та Київському університетах, стажування при науково-дослідних установах і вузах країни, в зарубіжних університетах тощо. Це, в свою чергу, позитивно впливає й на зростання наукової кваліфікації кадрів. За час, що минув після виходу згаданої постанови ЦК КПРС, викладачі кафедри захистили дві докторські (В. П. Горшков, В. П. Шешчук) та п'ять кандидатських дисертацій. Загалом на кафедрі працює 28 викладачів, серед них — 4 доктори і 21 кан-

дидат історичних наук, 1 заслужений діяч науки УРСР — доктор історичних наук, проф. О. А. Бородін (завідуючий кафедрою).

Керуючись положенням постанови про те, що лекції визначають зміст та ідейно-політичний напрям усього навчального процесу², кафедра звернула особливу увагу на підвищення їх якості й ролі у формуванні наукового світогляду, комуністичному вихованні студентів. Був розроблений і реалізується план безперервного оновлення і збагачення змісту лекцій, тексти яких всебічно обговорюються на засіданнях кафедри і методичних секцій. Обговорення, як правило, проходить в обстановці творчого пошуку, високої взаємної вимогливості та принципності. Така ж атмосфера панує й під час колективного аналізу відкритих лекцій та під час взаємовідвідувань, яких тільки в першому семестрі 1975/76 навчального року було організовано 28. Особливе значення для взаємного збагачення досвідом роботи має відвідування та творче обговорення лекцій, що висвітлюють одну й ту ж тему, але прочитаних різними викладачами. Крім написання й обговорення текстів, кафедра практикує обговорення розширених робочих планів, тез та матеріалів до лекцій, питань, пов'язаних з методикою їх читання для студентів стаціонару, вечірників та заочників.

Результати роботи кафедри у справі постійного оновлення і вдосконалення лекційного курсу знаходять свій вияв у підготовці навчальних посібників. За останні роки видано курс лекцій з історії КПРС у 2-х томах (за ред. проф. О. А. Бородіна), посібник на допомогу студентам у вивченні матеріалів XXIV з'їзду КПРС, готується посібник по вивченню матеріалів XXV з'їзду партії. Досвід навчально-методичної роботи кафедри знайшов відображення в науково-методичних виданнях, підготовлених членами кафедри. Так, доц. О. Ф. Мінгазутдінов взяв участь у підготовці посібника «Методика преподавания истории КПСС в высшей школе» (К., 1974), проф. Г. Г. Письменний, доц. А. Г. Слюсаренко — збірника «Деякі питання методики викладання історії КПРС» (Наукові праці з історії КПРС, вип. 72) і т. ін.

Значну увагу кафедра приділяє удосконаленню семінарських занять як однієї з найважливіших форм самостійної роботи студентів над першоджерелами, науковою літературою. Плани семінарських занять були переглянуті з урахуванням вимог згаданої постанови ЦК КПРС. При їх розробці кафедра виходила насамперед з того, щоб вони націлювали студентів на глибоке засвоєння ленінської теоретичної спадщини, документів Комуністичної партії, щоб вивчення історії КПРС допомагало їм краще розуміти закони і перспективи суспільного розвитку, пов'язувати теоретичні питання з практичною діяльністю партії. Активізації слухачів на семінарських заняттях значною мірою сприяло використання різних форм їх проведення — обговорення студентських доповідей і рефератів, організація семінарів у Музеї В. І. Леніна, семінарів-конференцій, відкритих семінарів із запрошенням на них передовиків і новаторів виробництва, відомих вчених, партійних та радянських працівників. Узагальнюючи досвід та здійснюючи контроль за якістю семінарів, кафедра практикує попереднє обговорення робочих планів занять, проведення відкритих семінарів, взаємовідвідування занять з однієї й тієї ж теми у 3—4 викладачів тощо.

Важливе місце в навчальному процесі належить систематичній і послідовній індивідуальній роботі з кожним студентом. Викладачі проводять індивідуальні консультації та співбесіди із студентами, які з тих чи інших причин пропускали семінарські заняття або були до них не

² Див.: «Коммунист», 1974, № 10, стор. 4.

готові, періодично перевіряють конспекти першоджерел з курсу, рекомендованих до кожного семінарського заняття. Крім того, на кафедрі стало правилом щороку проводити на всіх гуманітарних факультетах фронтальні перевірки студентських конспектів праць основоположників марксизму-ленінізму, документів партії. Результати перевірки обговорюються на засіданнях кафедри в присутності студентського активу, представників деканатів і громадських організацій, а потім — на комсомольських зборах факультетів, у групах і на курсах. Це дає змогу допомогти студентам у роботі над першоджерелами. Кращі конспекти першоджерел наприкінці навчального року поповнюють постійно діючу при кабінеті історії КПРС виставку студентських конспектів. Посиленню поточного контролю за навчанням сприяє проведення атестації студентів, результати якої аналізуються і обговорюються на кафедрі та в академгрупах. На кафедрі діє група аналізу досвіду підготовки до семінарських занять, конспектування першоджерел, самостійної роботи студентів, проведення атестації. Свої висновки вона виносить спочатку на розгляд кафедри, а потім доводить до відома деканату, партійних та комсомольських організацій.

Посиленню емоційного, виховного впливу на студентів при читанні курсу історії КПРС сприяє використання технічних засобів навчання — фрагментів з кінофільмів, діапозитивів, діафільмів тощо. Для дальшого розширення цієї роботи, на наш погляд, давно назріла потреба в централізованому виготовленні слайдів з усіх тем курсу історії КПРС, перевиданні наочних посібників, які б відповідали сучасним вимогам як з точки зору їх змісту, так і якості виготовлення.

Викладачі кафедри приділяють належну увагу спецкурсам «Корінні проблеми історії Компартії України» (читається на всіх гуманітарних факультетах) і «Основи партійного будівництва» (на факультетах журналістики і філософському). На нашу думку, для студентів гуманітарних факультетів доцільно було б читати й спецкурс «Теорія і практика ідеологічної роботи партії на сучасному етапі комуністичного будівництва».

Піднесення теоретичного рівня викладання курсу неможливе без розгортання на кафедрі глибоких наукових досліджень, активної і цілеспрямованої науково-дослідної роботи викладачів. Виконуючи постанову ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук», науковці кафедри зосередили зусилля на розробці найважливіших проблем історико-партійної науки. На кафедрі досліджуються дві комплексні теми: «Комуністична партія в боротьбі за перемогу соціалістичної революції і побудову соціалізму в СРСР» (науковий керівник — проф. О. А. Бородін) і «Комуністична партія — керівна сила радянського народу в будівництві комунізму» (науковий керівник — проф. В. П. Шевчук). Більшість викладачів працює над вивченням і науковим узагальненням досвіду діяльності партійних організацій на сучасному етапі комуністичного будівництва. Зокрема, науковці кафедри досліджують теми: «Діяльність КПРС по дальшому піднесенню провідної ролі робітничого класу в період будівництва комунізму», «Розвиток і здійснення ленінських принципів партійного керівництва господарським будівництвом в умовах зрілого соціалізму», «Діяльність КПРС по зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства в умовах розвинутого соціалістичного суспільства (історіографія питання)» та ін.

На кафедрі здійснюється постійний контроль не лише за станом виконання планів, а й за якістю підготовлених до друку наукових праць.

В обстановці творчих дискусій, взаємної вимогливості, глибокої заінтересованості в дальшому підвищенні ідейно-теоретичного рівня наукової продукції на засіданнях кафедри обговорюються окремі розділи і монографії в цілому, статті, дисертаційні роботи. Протягом 1970—1975 рр. працівниками кафедри підготовлено 22 колективні та індивідуальні монографії, 11 книг і брошур, 197 статей (загальний обсяг друкованої продукції становить понад 350 друк. арк). Лише за період, що минув з часу прийняття згаданої постанови ЦК КПРС, викладачі кафедри підготували 8 колективних та індивідуальних монографій, більше 40 статей. Важливо, що в роботі над монографічними дослідженнями науковці кафедри об'єднують свої зусилля з ученими інших кафедр, вузів та установ.

Кафедра надає важливого значення плануванню наукової роботи. Заздалегідь було визначено теми колективних монографій, які виконуватимуться у десятий п'ятиріччі, підібрано авторські колективи монографічних праць. Зокрема, авторський колектив під керівництвом проф. О. А. Бородіна працює над монографією, присвяченою 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Інша група науковців готує книгу «Діяльність Комуністичної партії по розвитку творчої активності трудящих в умовах зрілого соціалізму». Колектив науковців завершує роботу над монографією, яка присвячується матеріалам XXV з'їзду КПРС.

Результати наукових пошуків викладачів дістають також певне висвітлення у їх виступах на Всесоюзних та республіканських конференціях, щорічних університетських наукових зборах тощо. Лише в 1975 р. науковці кафедри брали участь у роботі Всесоюзної конференції, присвяченої 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (м. Москва), міжвузівській науковій конференції з проблеми «Всесвітньо-історична Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні» (м. Київ), республіканській науковій конференції «Партія більшовиків на чолі народних мас в революції 1905—1907 років у Росії» (м. Київ) та ін.

Перед вузівськими працівниками стоїть завдання готувати фахівців, які б не лише засвоїли певну суму знань з питань марксистсько-ленінської теорії, але й уміли самостійно мислити, творчо розв'язувати важливі проблеми, бачити закономірності і перспективи суспільного розвитку. Майбутній спеціаліст, наголошував Л. І. Брежнєв у своєму виступі на Всесоюзному зльоті студентів, що відбувся в жовтні 1971 р., повинен «навчитися весь час вдосконалювати свої знання, виробляти навички дослідника, широкий теоретичний кругозір»³. Важливе значення у цьому плані має залучення студентів до науково-дослідної роботи, яка нині стала невід'ємною складовою частиною всього навчально-виховного процесу.

Поряд з елементами наукових досліджень, які включаються до навчальних занять, кафедра широко використовує такі форми позалекційної роботи, як наукові студентські гуртки, проблемні групи, участь студентів у Всесоюзних конкурсах наукових праць з проблем суспільних наук, у наукових студентських конференціях, тощо. Лише в минулому семестрі 1975/76 навчального року на засіданнях трьох наукових гуртків, що працюють при кафедрі, заслухано та обговорено доповіді 37 студентів. Особливо ефективною, на наш погляд, є робота невеликих студентських проблемних груп (5—7 чол.) під керівництвом досвідче-

³Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 408.

ного викладача. Це дає можливість посилити індивідуальну роботу із студентами по формуванню у них навичок дослідника, озброєнню їх марксистсько-ленінською методологією історико-партійного дослідження. Керівник проблемної групи не лише передає молоді свій досвід, свої знання і наукову ерудицію, але й виховує у студента високі моральні якості громадянина, прагнення до постійного творчого пошуку. Зазначимо, що досвід роботи таких груп і в ряді інших вузів країни спрavedливо дстав схвальну оцінку наукової громадськості⁴.

Студенти, які плідно працюють у наукових гуртках, проблемних групах, виступають з повідомленнями на щорічних студентських наукових конференціях в університеті та за його межами. Лише в останні роки гуртківці виступили з доповідями на міжвузівських студентських конференціях у Москві, Саратові, Ульяновську, Казані, Тбілісі, Кишиневі та інших містах країни. Свідченням посилення інтересу студентів до вивчення історії КПРС, розширення їх наукової роботи є участь майбутніх фахівців у Всесоюзних конкурсах студентських наукових праць з проблем суспільних наук, історії ВЛКСМ і молодіжного комуністичного руху. Якщо на I конкурс (1966 р.) роботи з історії КПРС виконали 130 студентів, то нині, на VI конкурс,— такі роботи підготували 1820 студентів 1-го та 2-го курсів гуманітарних факультетів університету, тобто практично всі. Близько 300 студентських наукових праць було рекомендовано на міський тур конкурсу, а 177 — на республіканський.

Важливою ділянкою роботи кафедри є підготовка науково-викладацьких кадрів через аспірантуру. На кафедрі розроблено струнку, перевірену багаторічним досвідом систему роботи з молодими науковцями: для аспірантів читаються спецкурси з актуальних проблем теорії та історії КПРС, налагоджено роботу науково-теоретичних семінарів, систематично організовуються лекції провідних учених — істориків партії тощо. При цьому звертається увага не лише на забезпечення виконання аспірантами планів наукової роботи і написання дисертацій, але й на підготовку їх до педагогічної діяльності.

Кафедра здійснює також підготовку фахівців з історії КПРС на історичному факультеті, де забезпечує читання спеціальних курсів, проведення спецсемінарів, керівництво педагогічною та музейно-архівною практикою студентів, написанням дипломних і курсових робіт тощо. Протягом дев'ятої п'ятирічки було підготовлено понад 70 фахівців — істориків партії, які працюють у вищих учбових закладах і технікумах, 17 з них навчаються в аспірантурі, а частина — вже захистила кандидатські дисертації.

Кафедра історії КПРС гуманітарних факультетів, як опорна, надає також допомогу у підготовці кадрів шляхом консультування викладачів інших вузів, що працюють над докторськими та кандидатськими дисертаціями. Так, протягом 1971—1975 рр. науковці кафедри подавали допомогу десяти дослідникам, які виконували докторські дисертації, і більш як тридцяти — кандидатські.

Важливу роль у марксистсько-ленінському загартуванні студентської молоді відіграє багатогранна ідейно-виховна робота колективу кафедри в позанавчальний час. Вона проводиться систематично і цілеспрямовано на основі комплексного плану ідейно-виховної роботи, розрахованого на всі роки навчання студента у вузі. Серед найефективніших форм ідейно-виховної роботи слід, насамперед, назвати ленінські науково-теоретичні студентські конференції, які проводяться щороку на великих підприємствах міста спільно з робітничою молоддю.

⁴ Див.: «Коммунист», 1975, № 1, стор. 121.

Лише у минулому навчальному році було проведено 15 таких конференцій на заводах «Більшовик», «Ленінська кузня», «Трансигнал», мотоциклетному, фабриці ім. Смирнова-Ласточкина та інших підприємствах. У роботі конференцій взяло участь понад 5 тис. чол., було заслухано 85 доповідей і виступів, у тому числі представників партійних і комсомольських організацій підприємств, ветеранів праці і Великої Вітчизняної війни.

Великого поширення набули й такі форми ідейно-виховної роботи, як екскурсії до Музею В. І. Леніна, Історичного музею, Українського музею історії Великої Вітчизняної війни та інших, зустрічі студентів з ветеранами партії, новаторами промислового і сільськогосподарського виробництва, активними учасниками Великої Вітчизняної війни, екскурсії на Виставку досягнень народного господарства УРСР, на підприємства, в колгоспи і радгоспи області і т. д. Значна увага приділяється роботі в студентських гуртожитках, де систематично, за планом проводяться вечори запитань і відповідей з актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики КПРС, лекції і бесіди, тематичні вечори тощо. Лише минулого року було проведено понад 50 вечорів запитань і відповідей у гуртожитках, де живуть студенти гуманітарних факультетів.

Працюючи в тісному контакті з партійними та комсомольськими організаціями факультетів, викладачі кафедри подають їм дійову допомогу у підготовці студентів-політінформаторів, створенні лекторських груп на курсах, у плануванні та проведенні громадсько-політичних заходів, зокрема Ленінського заліку. На ряді факультетів викладачі активно допомагають школам молодого комуніста, лекторським школам тощо.

Такими є основні напрями роботи кафедри. Її колектив добре усвідомлює, що не всі ще проблеми розв'язано. Тому своє головне завдання він вбачає в удосконаленні навчального процесу, дійовішому використанні вже випробуваних і пошуку нових форм навчальної, дослідницької та ідейно-політичної роботи з тим, щоб забезпечити успішне виконання відповідальних завдань, які поставив перед суспільствознавцями XXV з'їзд КПРС.

О. А. БОРОДІН (Київ),
О. Ф. МІНГАЗУТДІНОВ (Київ),
А. Г. СЛЮСАРЕНКО (Київ)

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАНЯТТЯХ З ІСТОРІЇ

У формуванні особи патріота Радянської країни важливу роль відіграє військово-патріотичне виховання, складовими частинами якого є розвиток уявлень про поняття «батьківщина» і «патріотизм», виховання патріотичних почуттів і переконань, прагнення брати активну участь у зміцненні та вдосконаленні Збройних Сил СРСР, вольових якостей, цілеспрямованості, сміливості, дисциплінованості при оволодінні загальними і військовими знаннями, фізичне загартування.

Автор цієї статті прагнула проаналізувати досвід проведення факультативних занять з проблем військово-патріотичного виховання на теми: «Сторінки бойового минулого народів нашої країни» (8 клас), «З історії вітчизняного військового мистецтва» (9 клас), «З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» (10 клас). Ще на уроках

історії СРСР та УРСР вчитель визначає, хто з учнів прагне ґрунтовніше розібратися в окремих питаннях воєнної історії і запрошує їх на факультативні заняття. Крім того, на початку навчального року він роздає восьмикласникам анкету, яка складається з таких питань: Ким ти хочеш стати після закінчення школи? Які історичні особи тобі особливо подобаються? Чи подобаються тобі літературні твори, в яких описуються бойові подвиги? Який твійлюбимий кінофільм? Чи подобаються тобі патріотичні кінофільми? Знайомлячись з відповідями учнів, педагог з'ясовує, кого найбільше цікавить воєнна історія, хто читає багато творів на історичну тематику і дивиться відповідні кінофільми.

Першу тему факультативного заняття «К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін про війни справедливі і несправедливі» ми розкривали, використовуючи вже відомий учням матеріал курсів вітчизняної та нової історії, який вони вивчали у 7 класі. Нагадавши визначення війн справедливих і несправедливих, яке дав В. І. Ленін у працях «Соціалізм і війна», «Про національну гордість великоросів», пропонуємо учням навести приклади війн, що відіграли прогресивну роль в історії людства, тобто справедливих, і звертаємо увагу на те, що на факультативних заняттях вони матимуть змогу ґрунтовніше ознайомитися з справедливими війнами, які відбувалися на території нашої країни.

Наприкінці бесіди ми запропонували учням підібрати до наступного заняття, присвяченого патріотичним традиціям народів нашої країни, приклади до таких рядків:

В своих музеях мы скопили
За много битв, за семь веков
Ряды покрытых старой пылью
Чужих штандартов и значков¹.

Під час бесіди на другому занятті учні наводять велику кількість історичних джерел, художніх творів, додаткових фактів.

Завдання вчителя полягає в тому, щоб підвищити інтерес старшокласників до вивчення військово-патріотичних тем, зокрема до матеріалів про героїчне минуле нашого народу, біографій видатних військових діячів. Наприклад, при підготовці до факультативних занять з теми «Вітчизняна війна 1812 р. та її історичне значення» ми намітили ряд повідомлень, які мали зробити учні, зокрема «В. І. Ленін про характер війн наполеонівської Франції», «Вторгнення армії Наполеона в Росію. Російська армія в першій чверті XIX ст.», «Стратегія і тактика воюючих сторін у Вітчизняній війні 1812 р.». Вчитель рекомендує цим учням ознайомитися з додатковою літературою. Так, учень Юрій М., розповідаючи про життєвий шлях М. І. Кутузова, використав книжку М. Брагіна «Кутузов» (М., 1970). А восьмикласник Олександр Б., готуючи повідомлення про генерала Баграціона, користувався збірником статей «Русские полководцы» під редакцією С. Н. Голубова та Ф. Х. Кузнецова (М., 1965). Опрацювання учнями додаткової літератури сприяє розширенню їх світогляду. Інколи ми ставимо перед ними таке завдання — визначити стратегію і тактику ведення Бородинської битви обома сторонами. Ось відповідь учня 10 класу Б.: «М. І. Кутузов виявився передбачливим за Наполеона. Він створив другий ряд укріплень за батареєю Раєвського. Передбачаючи обхід з тилу, Кутузов залишив частину артилерійських гармат у тилу і перекрив Стару Смоленську і Нову Смоленську дороги. Майстерно було виконано рейд російською козакою кіннотою Платова у тил французів».

¹ К. Симонов. Собрание сочинений, т. 1, М., 1966, стор. 365—366.

Наведемо запитання, які ставляться на підсумковому занятті з цієї теми:

- 1) Який епізод Вітчизняної війни 1812 р. тобі найкраще запам'ятався?
- 2) У чому проявилася активна роль народних мас у цій війні?
- 3) Хто з героїв Вітчизняної війни 1812 р. тобі найбільше сподобався і чому?

На цих заняттях учні узнають багато нового про роль армії та народного ополчення в захисті Вітчизни, знайомляться з численними прикладами героїзму і мужності російських солдатів та офіцерів.

Спеціальних наочних приладів для факультативних занять поки що немає, тому необхідно використовувати звичайні, але обов'язково уникати дублювання. Так, якщо на уроці при розгляді ходу Бородинської битви використовувалися площинні прилади, то на факультативних заняттях учні переглянули діафільм «Вітчизняна війна 1812 року», а згодом — фільм «Війна і мир».

На факультативних заняттях є можливість широко використовувати краєзнавчий матеріал. Наприклад, заняття з теми «Кримська війна 1854—1855 рр.» ми проводили в музеї-панорамі оборони Севастополя, де школярі побачили справжні експонати — зброю, різні документи, а також портрети героїв. Під час екскурсії на місце боїв учні краще зрозуміли суть «східного питання», узнали подробиці ходу воєнних дій тощо. Потім ми провели контрольну роботу, в якій старшокласники мали використати матеріал екскурсії.

I варіант контрольної роботи

1. Причина, привід і характер Кримської війни.
2. Складіть план розповіді про хід воєнних дій у процесі оборони Севастополя.
3. Назвіть та опишіть історичні пам'ятки оборони Севастополя.

II варіант

1. У чому полягала суть «східного питання»?
2. Як ти оцінюєш роль російського флоту у Кримській війні?
3. Яке значення боїв на Малаховому кургані для оборони Севастополя?

Контрольні роботи виконують всі слухачі факультативних занять, але більш ґрунтовні відповіді дають ті, хто особливо цікавиться питаннями воєнної історії. Доцільно також проводити окремі заняття в підшефних військових частинах або на бойових кораблях.

На факультативних заняттях для дев'ятикласників вивчаються окремі твори класиків марксизму-ленінізму про війни та військове мистецтво, основи військового мистецтва тощо. В основному ми використовували лекційну форму роботи, а учні готували бесіди, писали реферати. Так, старшокласники підготували повідомлення: «Військове мистецтво Давньої Русі», «Збройні сили і військове мистецтво Росії у XVIII ст.», «Військово-Морський флот Росії у XVIII ст.», «Полководницький талант О. В. Суворова». Після повідомлення Сергія Ж. на тему «Полководницький талант О. В. Суворова» учні мають відповісти на запитання: 1) Як вирішував О. В. Суворов питання про поєднання гвинтівочного вогню і багнетного удару? 2) Чому він віддавав перевагу багнетному удару? 3) Які види маневрів застосовував О. В. Суворов? 4) Які типи бойових порядків і проти яких військ рекомендував вибирати О. В. Суворов? 5) Які правила виробив О. В. Суворов для взяття фортець і чим вони відрізнялися від пануючих тоді поглядів у воєнній науці? 6) У чому по-

лягали особливості трьох правил військового мистецтва, вироблених О. В. Суворовим? 7) Чим відрізнялася «Наука перемагати» від основних правил російської військової системи? 8) Як ставився О. В. Суворов до військовополонених, місцевого населення? 9) Які його настанови актуальні й сьогодні? Учні одержують роздавальний матеріал, що містить уривки з книги О. В. Суворова «Наука перемагати».

На заняттях з теми «Розвиток військового мистецтва в роки першої світової війни» учні одержали завдання — назвати революційні виступи солдатів і моряків у період першої світової війни, при підготовці якого вони мали використати книги Р. Я. Малиновського «Солдаты России» (М., 1969), В. Г. Федорова «В поисках оружия» (М., 1964), І. І. Ростунова «Генерал Брусилов» (М., 1964).

При вивченні теми «Радянська країна в роки інтервенції та громадянської війни» вчитель розповідає про зародження і розвиток радянської воєнної науки, про те, як у нових умовах В. І. Ленін творчо розробив марксистське вчення про характер війн за імперіалізмом, про війни справедливі і несправедливі, про захист соціалістичної вітчизни. На факультативних заняттях з даної теми учні глибше знайомляться з творами Володимира Ілліча, в яких розкриваються воєнно-теоретичні проблеми і практична діяльність партії у цей період. Педагог підкреслює, що положення про захист соціалістичної вітчизни В. І. Ленін сформулював ще до перемоги Жовтневої революції. Воно закономірно впливало з теорії соціалістичної революції. «Розвиток капіталізму,— вказував В. І. Ленін,— відбувається надзвичайно нерівномірно в різних країнах... Звідси незаперечний висновок: соціалізм не може перемогти одночасно в усіх країнах. Він перемаже спочатку в одній або кількох країнах, а всі інші на протязі деякого часу залишаться буржуазними або добуржуазними. Це повинно викликати не тільки тертя, але й пряме прагнення буржуазії інших країн до розгрому переможного пролетаріату соціалістичної держави. В цих випадках війна з нашого боку була б законною і справедливою»². Далі з статті В. І. Леніна «Прикриття соціалшовіністської політики інтернаціоналістськими фразами» ми наводимо такі рядки: «...Російський пролетаріат... міг би «захистити вітчизну»...виключно в тому випадку, коли б революція саме партію пролетаріату поставила при владі...»³ А в листі в ЦК партії у зв'язку з підготовкою збройного повстання Володимир Ілліч писав: «Ми станемо оборонцями **лише після** переходу влади до пролетаріату...»⁴

Інтервенція імперіалістичних держав проти молодой Країни Рад, яка розпочалася невдовзі після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, повністю підтвердила вказівку В. І. Леніна про необхідність захисту вітчизни, адже уряди Англії, Франції, США, Німеччини, Австро-Угорщини намагалися задушити Радянську владу і реставрувати капіталізм у Росії. Перед Комуністичною партією постало складне завдання — організація збройного захисту завоювань соціалістичної революції. «Ми — оборонці тепер, з 25 жовтня 1917 р.,— вказував В. І. Ленін,— ми — за захист вітчизни з цього дня. Бо ми довели **на ділі** наш розрив з імперіалізмом. Ми розірвали і опублікували брудні й криваві імперіалістські договори-змови. Ми скинули **свою** буржуазію. Ми дали свободу народам, що пригноблювалися **нами**. Ми дали землю народові і робітничий контроль. Ми — за захист Радянської соціалістичної республіки Росії»⁵.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 127.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 85.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 113.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 378.

На наступних заняттях учитель підкреслює, що Комуністична партія і особисто В. І. Ленін надавали великого значення Чорноморському флоту — складовій частині Збройних Сил Радянської країни. Як відомо, навесні 1918 р. за рішенням Раднаркому основна частина кораблів Чорноморського флоту була переправлена в Новоросійськ, оскільки німецькі окупанти захопили Севастополь. Коли ж німецьке командування пред'явило ультиматум — до 20 червня повернути кораблі в Севастополь, моряки почали готуватися до виконання вказівки В. І. Леніна про їх затоплення. 18 червня 1918 р. лінкор «Свободная Россия» і 9 міноносців були затоплені в бухті. Моряки зійшли на берег і продовжували мужньо боротися з інтервентами.

На факультативних заняттях для десятикласників по темі «З історії Великої Вітчизняної та другої світової воєн» завдання педагога полягає в тому, щоб зміцнити в учнів любов до Батьківщини і готовність її захищати. Слухачі занять готують реферати на теми «Віроломний напад Німеччини на Радянський Союз», «Оборона Брестської фортеці», «Оборона Одеси», «Оборона Севастополя», «Партизанський рух на Україні» та інші. Кожен з них прагне знайти власний підхід до викладу матеріалу. Так, Петро П. почав реферат «Про віроломний напад Німеччини на Радянський Союз» з хроніки подій, а Юрій Б. намалював схему оборони Брестської фортеці. На практичних заняттях старшокласники за допомогою вчителя вивчали праці В. І. Леніна, зокрема статтю «Соціалістична вітчизна в небезпеці», партійні документи. В ході бесіди учні відповідають на такі питання: 1. Класики марксизму-ленінізму про справедливі та несправедливі війни. 2. Як ти розумієш вираз «Соціалістична вітчизна в небезпеці»? 3. У чому полягає джерело воєнних і трудових подвигів у роки Великої Вітчизняної війни? 4. Хто з випускників нашої школи 1941 р. віддав своє життя за Батьківщину?

Відповіді учнів являли певний інтерес. Наприклад, Іван Б. сказав: «Не знаю, чи є люди, які люблять свою Батьківщину більше, ніж радянські. Сотні, тисячі добровольців пішли на фронт. Незважаючи на складне становище, що створилося тоді, коли ворог рвався до Москви, радянські люди були впевнені в перемозі Червоної Армії. Просто інакше й бути не могло, оскільки армію підтримував увесь народ».

З великою теплою й любов'ю, з почуттям гордості за свою школу говорили учні про її випускника, Героя Радянського Союзу Валентина Ходирева, ім'я якого присвоєно середній школі № 5. На факультативних заняттях часто виступають Герої Радянського Союзу, учасники Великої Вітчизняної війни, які діляться спогадами про минулі бої, подвиги радянських людей у роки війни.

Наш досвід проведення факультативних занять з проблем воєнної історії для учнів 8—10 класів показує, що вони допомагають формувати основи комуністичного світогляду та ідейну переконаність підростаючого покоління.

Н. Т. АРХИПОВА (Севастополь)

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПАМ'ЯТНИКИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ, БОЙОВОЇ І ТРУДОВОЇ СЛАВИ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ

За роки Радянської влади під керівництвом КПРС у нашій країні досягнуто значних успіхів у здійсненні ленінського плану монументальної пропаганди. Лише в Українській РСР налічується близько 30 тис. пам'ятників революційної, бойової і трудової слави. Вони є яскравим свідченням всенародної шани до героїчних подвигів радянських людей.

Трудящі знайомляться з пам'ятниками революційної, бойової і трудової слави безпосередньо, а також через літературу, присвячену їм. Тому значення останньої в комуністичному вихованні дуже велике. Вона допомагає розв'язувати ідейно-виховні завдання Комуністичної партії. Серед них одним з найважливіших завдань було і залишається «утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму»¹.

Протягом останніх 20 років на Україні з'явилася велика кількість праць, присвячених пам'ятникам. У частині з цих праць вони є об'єктом спеціального висвітлення чи розповіді, у решті — автори розглядають їх побіжно, в комплексі інших тем і сюжетів. За характером — це наукова, науково-популярна й ілюстративна література. Типи її видань різноманітні: монографії, журнальні статті, збірники документів, фотоальбоми, путівники, довідники, брошури, фотонариси, буклети, карти-схеми тощо. При оцінці усіх праць бралися до уваги наявність у них інформації про пам'ятники революційної, бойової і трудової слави та її характер, а при оцінці праць, спеціально присвячених названим пам'ятникам, також рівень їх підготовки.

Важливим джерелом для вивчення історії увічнення в Українській РСР революційних подій, бойового і трудового героїзму радянського народу є збірники документальних матеріалів. Поки що їх опубліковано небагато. Причому упорядники цих збірників питання монументального увічнення здебільшого висвітлювали поряд з іншими проблемами, тому не могли розкрити його з належною повнотою.

Численні документи, які розкривають організуючу діяльність КПРС у справі увічнення революційних подій, бойових і трудових подвигів трудящих нашої країни, вміщено, зокрема, в збірнику «Культурне будівництво в Українській РСР»². Це — документи Комуністичної партії, постанови урядів СРСР і УРСР, прийняті в до- і повоєнні роки: про спорудження пам'ятників В. І. Леніну, увічнення пам'ятних місць, пов'язаних

¹ Л. І. Брежнев. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики партії. Доповідь XXV з'їздові КПРС 24 лютого 1976 року, К., 1976, стор. 90.

² Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 1, 1917—червень 1941 рр., К., 1959; т. 2, 1941—1960 рр., К., 1961.

з іменами письменників і поетів — революційних демократів Т. Г. Шевченка, І. Франка, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки, Панаса Мирного, встановлення пам'ятників на честь збройного повстання на броненосці «Потемкин», героям-комсомольцям у Трипільлі, герою громадянської війни М. О. Щорсу в Києві та м. Щорсі Чернігівської області, про увічнення пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни, встановлення бюстів двічі Героєм Соціалістичної Праці.

До збірника «За ленінським планом»³ увійшли спогади відомих скульпторів Й. М. Чайкова, І. П. Кавалерідзе, А. Й. Страхова, які йшли в перших рядах тих, хто здійснював накреслення В. І. Леніна в галузі монументальної пропаганди. Спогадам передують змістовна вступна стаття Л. Владича про історію спорудження пам'ятників на Україні в перші роки після перемоги Великого Жовтня. Матеріали збірника детально висвітлюють встановлення пам'ятників К. Марксу, В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, борцям революції в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Ромнах. Вони переконливо свідчать, що ленінський план спрямовував митців на активну участь у будівництві нової, соціалістичної культури.

У 1970 р. вийшов у світ збірник нормативних актів, що стосуються охорони, збереження і використання пам'ятників і пам'яток⁴. У ньому опубліковано постанову Ради Міністрів республіки від 21 липня 1965 р. «Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР» і список пам'ятників республіканського значення, що перебувають під охороною держави. Перелік пам'ятників, згрупованих по категоріях, подано по областях, поряд з назвою кожного пам'ятника, вказано його місцезнаходження. У збірнику вміщено також постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 19 серпня 1955 р. «Про встановлення меморіальних дошок на історичних місцях, пов'язаних з подіями першої російської революції 1905—1907 років» та від 13 серпня 1957 р. «Про встановлення меморіальних дошок на історичних місцях, пов'язаних з подіями Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні». Тут же подаються списки місць, де пропонувалося встановити пам'ятні дошки. Ці постанови партії і уряду були виконані, і списки є для нас конкретним джерелом про увічненні місця революційної слави.

Згаданий збірник був однією з перших у республіці серйозних документальних публікацій, присвячених виключно пам'ятникам. Документи і матеріали, вміщені в ньому, надзвичайно важливі для висвітлення питання про діяльність партійних і радянських органів у справі збереження і охорони пам'ятників та монументальної пропаганди. Вони містять багато фактичних даних про пам'ятники революційної, бойової і трудової слави.

Багатим джерелом для висвітлення питання про монументальне увічнення пам'яті видатних українських поетів — революційних демократів є документальні матеріали, опубліковані в збірниках «Тарас Шевченко», «Іван Франко», «Леся Українка»⁵. У них вміщено постанови партійних і радянських органів, повідомлення преси про спорудження пам'ятників, відкриття літературно-меморіальних музеїв, упорядкування пам'ятних місць, пов'язаних з їх іменами. Матеріали збірників переконливо свідчать, що тільки Радянська влада відкрила широкі можливості для увічнення пам'яті письменників-борців.

³ За ленінським планом. Документи, матеріали, спогади. К., 1969.

⁴ Законодавство про пам'ятники історії та культури. К., 1970.

⁵ Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814—1963, К., 1963; Іван Франко. Документи і матеріали. 1855—1963, К., 1966; Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970, К., 1971.

Збірник «Ні, я жива! Я буду вічно жити!» вийшов у світ у зв'язку з відкриттям 3 вересня 1973 р. у Києві пам'ятника співацці дружби і братерства всіх трудящих Лесі Українці⁶. У збірнику опубліковано матеріали урочистого мітингу, присвяченого цій події, насамперед, промову члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького, фотографії пам'ятних місць, пов'язаних з життям і творчістю Лесі Українки, та пам'ятників, споруджених їй у різних містах.

На жаль, поки що дуже мало є документальних публікацій, які б детально розкривали процес увічнення декабристських місць на Україні, пам'яті діячів різночинського та пролетарського етапів визвольного руху. По суті, зовсім не опубліковано, за винятком постанов Комуністичної партії і Радянського уряду, документів і матеріалів про історію спорудження та відкриття монументів, різних пам'ятних знаків на честь героїв і визначних подій Великого Жовтня, громадянської й Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного й комуністичного будівництва. Все це ускладнює працю дослідників і інколи призводить до прикрих помилок у популярних виданнях.

Близькими до документальних публікацій є фотоальбоми. Фото у них виступає як документ, що засвідчує факт і характер увічнення.

У фотоальбомі «Пам'ятники Севастополя», зокрема, переважають фотографії пам'ятників революції та оборони і визволення Севастополя під час Великої Вітчизняної війни⁷. Завершує книгу довідковий матеріал: опис подій, увічнених тим чи іншим пам'ятником, опис зовнішнього вигляду пам'ятників, дати їх встановлення, прізвища авторів.

Фотоальбоми про пам'ятники Києва і Полтави за своєю структурою схожі на попередню працю⁸. На початку в альбомах опубліковано фото пам'ятників, а наприкінці — надруковано вихідні дані про них. Зокрема, в фотоальбомі, присвяченому Києву, вміщено фото пам'ятників В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, І. Я. Франку, Лесі Українці, учасникам збройних повстань у жовтні 1917 р. і січні 1918 р. в Києві, які загинули в боротьбі за владу Рад, М. О. Щорсу, героїчному екіпажу бронепотяга «Таращанець», В. Н. Боженку, В. М. Примакову, учасникам оборони міста в роки Великої Вітчизняної війни, Героям Радянського Союзу М. П. Кирпоносу і М. Ф. Ватутіну та ін. У другому альбомі — фото пам'ятників В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, Панасу Мирному, полтавцям-підпільникам, генерал-лейтенанту О. І. Зигіну, а також фото будинку, де містився штаб комсомольського підпілля та ін. Ці фотоальбоми підготовлені старанно, дбайливо. Вони доносять до читачів не тільки конкретні відомості про пам'ятники, а й їх чудові зримі образи.

Видавництво «Мистецтво» продовжує випускати серію фотоальбомів «Області Радянської України»⁹. У цих книгах вміщуються, зокрема, фото пам'ятників, якими увічнено революційне минуле, ратні та трудові подвиги трудящих. Серед них трапляються такі знімки пам'ятників, що рідко публікувалися в інших виданнях. На жаль, у цих фотоальбомах про всі пам'ятники подано досить скупі відомості.

Певна інформація про увічнення пам'ятних подій і героїв, що прославилися в революційних битвах, під час будівництва соціалізму, у Ве-

⁶ Ні, я жива! Я буду вічно жити! К., 1973.

⁷ В. О. Стрельцов. Пам'ятники Севастополя, К., 1972.

⁸ Д. Г. Янко. Пам'ятники Києва, К., 1974; Є. І. Сазонова, К. В. Гладиш, Н. С. Турчина. Пам'ятники і архітектура Полтави, К., 1974. Див. ще: Монументы СССР, М., 1969.

⁹ Полтавщина, К., 1972; Чернігівщина, К., 1972; Радянська Буковина, К., 1973; Черкащина, К., 1973; Закарпаття, К., 1974; Тернопільщина, К., 1974; Волинь, К., 1974; Сумщина, К., 1975; Хмельницька, К., 1975; Житомирщина, К., 1975; та ін.

ликий Вітчизняній війні, подається в деяких працях загальноісторичного характеру. До них належить, насамперед, 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР». У цьому виданні подаються такі відомості, як спорудження (чи наявність) пам'ятників, меморіальних музеїв, пам'ятних дошок. В окремих томах вміщено списки найвизначніших пам'ятників і картосхеми їх розташування.

З року в рік розширюється видання історико-краєзнавчих праць, присвячених частково або цілком пам'ятним місцям і пам'ятникам певної території. Це, здебільшого, путівники-довідники. Особлива увага в таких виданнях звертається на пам'ятники революційної, бойової і трудової слави.

У видавництві політичної літератури УРСР вийшла підготовлена колективом авторів книга про визначні місця нашої республіки¹⁰. Вона є першою спробою коротко описати пам'ятні місця і пам'ятники України. Кожній області присвячено тут окремий нарис. Значення цієї книги на час її виходу полягало у систематизації великого конкретного матеріалу. Слід зауважити, що подібної праці на основі нових даних поки що не створено.

Одним з кращих серед видань про пам'ятники окремих областей України є збірник статей «Тут кожне місце святе»¹¹. Матеріали в ньому згруповано за тематикою. У розділі «Образ любові народної» йдеться про монументальне увічнення пам'яті В. І. Леніна. Окремий розділ присвячено в книзі пам'ятникам героям Великого Жовтня і громадянської війни. Особливо докладно тут розповідається про історію пам'ятника борцям революції у Ворошиловграді, а також про обеліск Слави на легендарному кургані Гостра Могила, яким увічнено героїчні подвиги робітників і червоногвардійців у боротьбі з денікінцями. Змістовністю відзначаються розповіді про меморіальний комплекс бойової і трудової слави шахтарів на березі р. Міус, Краснодарський меморіал на честь молодогвардійців тощо. Книга добре ілюстрована.

Повнота висвітлення теми, багатство конкретної інформації характерні для книги В. Шапіро про пам'ятники Донецької області¹². Матеріали в ній розміщено за географічно-тематичним принципом. На початку праці йдеться про пам'ятники Донецька, далі — районів і найбільших міст області. В межах географічних груп розповідь ведеться в такій послідовності: увічнення образу В. І. Леніна, видатних діячів Комуністичної партії й Радянської держави, життя й діяльність яких пов'язані з Донбасом, героїв революції і громадянської війни; увічнення подій Великої Вітчизняної війни; пам'ятники героям праці, діячам науки і культури. У книзі вміщено велику кількість фотознімків.

У довіднику-путівнику «Пам'ятники Закарпаття» певним групам пам'ятників, у тому числі революційної, бойової і трудової слави, присвячено окремі нариси¹³. Наприкінці кожного нарису подано списки пам'ятників. Незважаючи на окремі недоліки путівника, він належить до кращих праць про пам'ятники областей республіки. Принципи, яких дотримувалися автори цієї та двох попередніх розглянутих книг (охоплення всіх пам'ятників, їх класифікація, опис по групах тощо), можуть бути взірцем для видань такого характеру.

Історико-краєзнавчі праці, присвячені частково або цілком пам'ят-

¹⁰ Визначні місця України, К., 1958 (друге, доповнене видання вийшло в 1961 р.).

¹¹ Г. Я. Емченко и др. Здесь каждое место свято. Памятники Ворошиловградской области. Сборник, Донецк, 1972.

¹² В. И. Шапиро. Вечно живые. Памятники Донецкой области, Донецк, 1972.

¹³ М. І. Бабидорич та ін. Пам'ятники Закарпаття. Довідник-путівник, Ужгород, 1972.

никам, містять багато конкретних відомостей¹⁴. Однак серйозним недоліком частини з них є те, що автори мало уваги приділили історії увічнення, тобто таким питанням, як виникнення ініціативи спорудження пам'ятника та її здійснення, дати встановлення пам'ятників та імена їх творців.

Дещо повніше історія увічнення революційних подій і діячів трьох етапів визвольного руху, героїв Великого Жовтня і громадянської війни висвітлюється у спеціально присвячених цьому питанню науково-популярних та ілюстративних працях.

До 150-річчя повстання декабристів видано буклет, у якому привертають увагу фото пам'ятних місць декабристського руху в Києві, Тульчині, Кам'янці, Василькові¹⁵.

Про 70 населених пунктів України, в яких побував Т. Г. Шевченко, йдеться в путівнику «Шляхами Великого Кобзаря»¹⁶. Автори його стисло розповідають про перебування народного поета в містах і селах, подають відомості, які будівлі, окремі куточки природи часів Шевченка збереглися до наших днів, як трудящі увічнили пам'ять поета. Цей путівник є одним з найсерйозніших видань про шевченківські місця та їх увічнення. Путівник дещо доповнюють інші праці¹⁷.

¹⁴ Н. С. Кветний, І. П. Пшук, Г. А. Лютворт. Пам'ятні місця Вінниччини. Путівник, Одеса, 1968; Р. Оксенюк, Т. Семашко. Подорожі по Волині, Львів, 1964; Й. Пашенко, Г. Коляденко. Луганщина. Справочник-путеводитель, Донецьк, 1964; А. К. Белоконь. Туристские тропы Ворошиловградщины, Донецьк, 1970; М. Шатров. Страницы каменной книги. 60 памятных мест Днепропетровска, Днепропетровск, 1969; С. И. Петрук, Н. С. Головин, П. Т. Рудь. Днепропетровск. Памятники истории и достопримечательности. Иллюстрированная схема, Днепропетровск, 1972; Г. Ф. Ватченко та ін. Визначні місця Дніпропетровщини, Дніпропетровськ, 1967; Памятные места Донбасса. Сборник очерков, Донецьк, 1968; Ю. Каповський та ін. Житомирщина. Довідник-путівник, К., 1974; О. Ф. Семко, А. С. Ходин. Туристские маршруты Запорожья, Днепропетровск, 1971; В. Л. Баран, О. П. Шеремет. Історії промовисті сторінки, Ужгород, 1971; А. М. Галайчук. Розповідають художньо-меморіальні дошки Києва. Путівник-довідник, К., 1966; О. Д. Батушан та ін. Пам'ятні місця Київської області. Короткий путівник, К., 1958; О. Батушан, М. Сікорський. Шляхами Київщини. Путівник-довідник, К., 1968; В. Крамаренко, І. Оліфіренко. Кіровоградщина. По визначних місцях області, Дніпропетровськ, 1967; Крым. Путеводитель, Симферополь, 1972; Я. Тимчишин, М. Савка, П. Тимошенко. Подорожі по Львівщині, Львів, 1967; П. Виборний. Миколаївщина. Путівник по пам'ятних місцях, Одеса, 1970; А. Н. Долженкова, П. Ф. Дяченко. Одеса. Путеводитель, Одеса, 1975; М. Л. Каплун та ін. Полтавщина. Короткий довідник-путівник, Харків, 1969; Г. Сербін. Ровенщина. Історико-краєзнавчий нарис, Львів, 1970; П. А. Сапухін та ін. Знайомтесь: Сумщина. Путівник-довідник, Харків, 1966; В. Ю. Голубченко, Б. В. Ліницький. 600 кілометрів по Сумщині, Харків, 1973; Б. Ельгорт, С. Нечай, М. Приходько. Тернопільщина. Путівник, Львів, 1968; Т. М. Борисова, М. Т. Дяченко, М. В. Уманський. Історичні та пам'ятні місця Харківщини, Харків, 1966; Н. Т. Дяченко. Улиці й площаді Харькова, Харьков, 1974; Е. М. Белоусова і др. Херсон, Симферополь, 1973; С. Гуменюк. Свідки історичних подій. Розповідь про пам'ятні місця м. Хмельницького, Львів, 1970; Д. Ястребова. Пам'ятні місця Черкас. Путівник, Дніпропетровськ, 1971; Черкащина. Путівник, Дніпропетровськ, 1966; Ю. М. Бошерицян та ін. Радянська Буковина. Довідник-путівник, Ужгород, 1970; А. Є. Алейнікова та ін. Чернігівщина. Путівник-довідник, К., 1967; та ін.

¹⁵ В. О. Сидоренко. Декабристи на Україні, К., 1975. Див. також: А. М. Катренко. Увічнення в Українській РСР революційних подій та діячів пролетарських етапів визвольного руху. — «УІЖ», 1974, № 1.

¹⁶ Л. А. Вікторов та ін. Шляхами Великого Кобзаря. Путівник, К., 1964. Перше видання під назвою «Шевченківські місця України» з'явилося в 1957 р.

¹⁷ М. Ліхцов. Шевченківські місця Черкащини, Дніпропетровськ, 1967; В. Вільний. По шевченківських місцях України, К., 1964; Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка, К., 1973; В. Х. Косян. Будинок-музей Т. Г. Шевченка в Києві. Путівник, К., 1964; В. Т. Шевченко. Літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в селі Шевченковому, К., 1971; Д. Г. Янко. Пам'ятник Т. Г. Шевченку в Харкові. Фоторозповідь, К., 1973.

Боротьбу трудящих в умовах царської Росії й цісарської Австро-Угорщини за гідне увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка детально показано в праці А. Німенка¹⁸. Автор змістовно розповів також про спорудження пам'ятників революціонеру-демократу в роки Радянської влади. Наприкінці книги подано список основних пам'ятників з усіма їх вихідними даними.

У статті І. Шатилюка подано опис найвизначніших франківських місць у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях, а також у Києві, Чернівцях та Одесі¹⁹. За час, що минув з дня появи статті, поету встановлено нові пам'ятники й меморіальні дошки. Про це можна довідатися з праць інших дослідників²⁰.

Про монументальне увічнення пам'яті Лесі України, М. М. Коцюбинського та Панаса Мирного коротко розказано в путівниках по літературно-меморіальних музеях²¹. До речі, експозиція музею Панаса Мирного нині докорінно переобладнана. Тому є потреба у виданні нового путівника.

Першою спробою узагальнено розповісти про пам'ятники і пам'ятні місця першої російської революції була стаття І. Ф. Шатилюка²². У зв'язку з тим, що монументальне увічнення подій революції 1905—1907 рр. широко розгорнулося під час святкування її 40-річного ювілею і в наступні десятиріччя, автор змушений був переважно описувати події та місця, де вони відбувалися. Даних про встановлення меморіальних дошок, спорудження монументів у статті наведено мало.

Однією з серйозних наукових праць про спорудження пам'ятників, що увічнюють героїку боротьби за перемогу влади Рад на Україні, є монографія Ю. А. Варварецького²³. Цінність її полягає не лише в багатстві конкретних даних та науковій аргументації, а й у тому, що в ній розкрито історію створення багатьох пам'ятників, ідейні й композиційні задуми митців та втілення їх у монументальній пластиці. Про складні творчі пошуки радянських скульпторів-монументалістів у процесі увічнення образу В. І. Леніна розповідається в розділі «Грані героїчного образу». Автор описав також історію спорудження пам'ятників Артему (Ф. А. Сергєєву) у Бахмуті і Святогорську, Г. Котовському в Умані, М. Щорсу в Житомирі та інші монументи.

27 фото найвизначніших пам'ятників революції на Україні вміщено в праці Д. Янка²⁴. Серед них — фото обеліска героям Трипільського по-

¹⁸ А. Німенко. Пам'ятники Т. Г. Шевченку, К., 1964.

¹⁹ І. Ф. Шатилюк. Найвизначніші місця життя і праці Івана Франка на Україні. — Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XV. Збірник історико-філософського факультету, 1956, № 8.

²⁰ В. Т. Полек. Іван Франко на Прикарпатті, Ужгород, 1966; Літературно-меморіальний музей Івана Франка у Львові. Путівник, Львів, 1972; Д. Г. Янко. Пам'ятник Івану Франку во Львові. Фоторассказ, К., 1973; та ін.

²¹ Київський літературно-меморіальний музей Лесі України. Путівник, К., 1963; Музей-садиба Лесі України в Колодяжному. Путівник, Львів, 1971; Літературно-меморіальний музей Лесі України в Новограді-Волинському, К., 1972; Музей М. М. Коцюбинського у Вінниці. Путівник, Одеса, 1972; Чернігівський літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського. Путівник, К., 1974; Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного. Путівник, Харків, 1972.

²² І. Ф. Шатилюк. Найвизначніші місця-пам'ятники першої російської революції на Україні. — Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XIV. Збірник історико-філософського факультету, 1955, № 5. Див. також: Д. Г. Янко. Пам'ятник героям-потомкінцям в Одесі. Фоторозповідь, К., 1973; Музей «Косий капонір», К., 1971; Г. Самоліс. Музей П. П. Шмідта в Очакові, Одеса, 1968.

²³ Ю. А. Варварецький. Становлення української радянської скульптури, К., 1972.

²⁴ Д. Г. Янко. Пам'ятники революції на Україні, К., 1970. Див. також: Історико-революційні пам'ятники СРСР, М., 1972.

ходу 1919 р., пам'ятників 61 комунару в м. Миколаєві, борцям за владу Рад в Харкові, Одесі, Дніпропетровську та ін. Тут же коротко описано події, що увічнюються пам'ятниками, подано вихідні дані останніх.

У статті І. Ф. Шатилюка подано відомості про деякі історичні місця-пам'ятки Великого Жовтня в Києві, Харкові, Одесі, Ворошиловграді, Вінниці та інших містах²⁵. Автор називає будинки, де працювали місцеві Ради, ревкоми та інші революційні органи, місця, де відбувалися революційні події, страйки й мітинги, розповідає про встановлення пам'ятників, обелісків, меморіальних дошок та написи на них.

Увічненню славних подвигів червоноармійців на Каховському плацдармі в 1920 р. присвячений буклет А. Д. Яценка²⁶. Про події полум'яних літ нагадують нашим сучасникам пам'ятник героям громадянської війни, встановлений при в'їзді до Нової Каховки, обеліск на тому місці, де проходив передній край Каховського плацдарму, будинок у с. Лук'янівці, де знаходився штаб В. К. Блюхера, пам'ятник М. В. Фрунзе в Каховці та ін. На жаль, автор жодним словом не обмовився про творців пам'ятників.

З'явилися популярні праці про пам'ятники і пам'ятні місця Великого Жовтня і громадянської війни на Вінниччині, в Запорізькій області, Одесі тощо²⁷.

Значних успіхів досягнуто у висвітленні монументального увічнення в Українській РСР безсмертних подвигів радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Зроблено перші спроби систематизованого, узагальненого викладу історії пам'ятників бойової слави²⁸. Нещодавно вийшла книга «У пам'яті народній»²⁹. Ґрунтовну вступну статтю до неї написав Голова Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури П. Т. Тронько. У книзі вміщено понад 350 фото пам'ятників Великої Вітчизняної війни, що встановлені в нашій республіці. Вони супроводжуються описом увічненої події та викладом основних даних про пам'ятник. Ця книга виділяється серед інших подібних видань широтою охоплення пам'ятників, багатством інформації і дбайливістю оформлення.

Вийшов у світ ряд праць про пам'ятники бойової слави в окремих областях республіки³⁰.

²⁵ І. Ф. Шатилюк. Найважливіші пам'ятні місця Великого Жовтня на Україні. — «УІЖ», 1967, № 10.

²⁶ А. Д. Яценко. Каховка, Каховка... Буклет, Симферополь, 1973. Див. також: В. Г. Горобець. Каховка, К., 1973; Д. Г. Янко. Памятник «Легендарная тачанка» под Каховкой. Фоторассказ, К., 1972.

²⁷ Н. С. Кветний, Й. Г. Тельман. Пам'ятні місця Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Вінниччині, Вінниця, 1958; С. П. Булкин. По дорогам Первой Конной. Путеводитель, Донецк, 1971; його ж. Священный курган, Донецк, 1969; О. Ф. Семко, О. С. Ходін. Слідами років полум'яних. Путівник, Дніпропетровськ, 1970; М. Бинов. Город революционной славы (По местам борьбы за власть Советов в Одессе. 1917—1920 гг.), Одесса, 1967; Г. С. Сергеева. Легендарный Перекоп. Буклет, Симферополь, 1973; В. П. Беляев. История одного памятника. — «УІЖ», 1966, № 8.

²⁸ И. В. Волков, А. К. Корнилов. Мемориалы славы и дружбы, К., 1973; В. П. Бадяк. Увічнення в Українській РСР подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — «УІЖ», 1975, № 4.

²⁹ У пам'яті народній, К., 1975. Див. також: Г. А. Богуславский. Вечным сынам Отчизны. Памятники Великой Отечественной войны, М., 1975.

³⁰ П. Здоровило. У пам'яті народній. Монументи бойової слави на Ровенщині, Львів, 1974; Г. О. Федуняк. Увічнення на Тернопільщині пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1974, № 10; А. К. Жигалов и др. Страницы славы, Днепрпетровск, 1975; М. В. Вадименко. Памятники ратному подвигу, Донецк, 1975; И. Белоглазов и др. Памятники воинской славы, Симферополь, 1967.

Чимало книг присвячено пам'ятникам, якими увічнено окремі бойові операції, події періоду оборони Радянської України та визволення її від німецько-фашистських загарбників.

Золотими літерами вписана в історію Великої Вітчизняної війни героїчна оборона Одеси. Для увічнення подвигу захисників міста з ініціативи трудящих у 1966 р. розпочалося закладення Зеленого поясу Слави, який повторив лінію головного рубежу оборони міста-героя. 10 величних монументів споруджено по цьому поясу. Саме про них ідеться в книзі М. Федорової³¹. Розповідь автора доповнюється фото-знімками усіх пам'ятників та картосхемою їх розташування. Це вже третє видання праці М. Федорової.

Путівник «Тут проходив Міус-фронт» присвячено меморіальному комплексу, спорудженому неподалік від м. Красного Луча Ворошиловградської області, де в 1941—1942 рр. 395-а і 383-я шахтарські дивізії понад 8 місяців тримали оборону³². Автор розповіла, як, коли і ким будувався пам'ятник-шлагбаум, музей бойової і трудової слави та інші компоненти меморіалу. Текстова частина доповнена фотографіями комплексу.

Початок визволення України від фашистських загарбників увічнено меморіальним комплексом у смт Міловому Ворошиловградської області. Про спорудження цього меморіалу, зокрема, його головної частини — монумента «Україна — визволителям», та роль меморіалу в патріотичному вихованні молоді кваліфіковано написано в брошурі Л. І. Алексєєвої³³.

Запеклими були бої за Харківщину. В її визволенні пліч-о-пліч з радянськими солдатами брали участь чехословацькі воїни під командуванням Л. Свободи. Особливо проявили себе чеські бійці при обороні с. Соколового (нині Зміївський район) у березні 1943 р. З ініціативи трудящих у селі в 1958 р. створено музей радянсько-чехословацької дружби. Його експозицію детально описано в путівнику О. М. Куца³⁴. Тут же названо пам'ятники, якими увічнено бойову співдружність радянських і чехословацьких воїнів у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

Путівник, підготовлений П. М. Пустовітом, і праця М. П. Булаха розповідають про місця бойової слави на Полтавщині³⁵.

Державний заповідник поблизу с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області, що розміщений на місці колишнього командно-спостережного пункту 1-го Українського фронту, коротко описано в спеціальному путівнику, упорядкованому І. О. Дудником та Г. Н. Кононко³⁶. В ньому зроблено опис музею-пам'ятника, названо обеліски, встановлені на місцях боїв за визволення столиці Радянської України. На жаль, про історію створення меморіалу сказано мало.

Про героїчні події січня — лютого 1944 р. на черкаській землі розповідається в книзі «По місцях Корсунь-Шевченківської» битви»³⁷. Але монументальному увічненню подвигів радянських воїнів у ній присвячено небагато сторінок. Це пояснюється тим, що на час виходу книги

³¹ М. Федорова. Пояс Слави, Одесса, 1973.

³² Л. І. Алексєєва. Здесь проходил Миус-фронт, Донецк, 1973.

³³ Її ж. Україна — освободителям, Донецк, 1974.

³⁴ О. М. Куц. Музей радянсько-чехословацької дружби в с. Соколів. Путівник, Харків, 1974.

³⁵ П. М. Пустовіт. У серцях, у бронзі, у граніті, Харків, 1973; М. Булах. Обеліск Солдатської Слави в Полтаві, Харків, 1972.

³⁶ І. О. Дудник, Г. Н. Кононко. Пам'ятник-музей визволителям Києва від німецько-фашистських загарбників, К., 1973.

³⁷ М. Д. Гупало, М. А. Доскоц, А. І. Мураєнко. По місцях Корсунь-Шевченківської битви, К., 1968.

у світ меморіальний комплекс на честь Корсунь-Шевченківської епопеї ще не було споруджено. У 1970 р. про нього було випущено комплект листівок³⁸.

Завершується меморіальне увічнення героїчних подвигів радянських воїнів під час Березнегувато-Снігурівської наступальної операції. На багатьох колишніх її рубежах уже встановлено монументи, обеліски, військові реліквії. Зона бойової слави охоплює 7 східних районів Миколаївщини. Саме про них ідеться в брошурі П. Мушинського³⁹. Ним же підготовлено змістовний путівник про увічнення пам'яті героїв-десантників, що загинули в боях за визволення м. Миколаєва (їх було 68 чол., всім присвоєно звання Героя Радянського Союзу)⁴⁰. Автор детально розповів про упорядкування місць, в яких відбувалися підготовка і висадка десанту, про спорудження їм пам'ятника у Миколаєві на площі В. І. Леніна.

Автори добре підготовленої праці «Сапун-гора» спочатку ведуть читача по експозиції Музею героїчної оборони і визволення м. Севастополя⁴¹. Далі вони викладають історію створення знаменитої діорами «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.» Наприкінці йдеться про спорудження обеліска Слави на Сапун-горі.

Встретє перевидано книгу Г. М. Рокотова⁴². Це — хвилююча розповідь про львівський меморіальний ансамбль, споруджений на честь воїнів Радянської Армії і партизанів, які віддали своє життя за свободу і незалежність Батьківщини. У перших двох розділах путівника йдеться про спорудження меморіального комплексу та його складові частини, а також про створення і відкриття тут музею. В наступних розділах автор описав життя і подвиги 23-х Героїв Радянського Союзу, зокрема, О. П. Марченка та М. І. Кузнецова, а також подав списки воїнів Радянської Армії і партизанів, які поховані на Пагорбі Слави. Книга Г. М. Рокотова є одним з кращих популярних видань такого типу⁴³.

Славні сторінки в історію Великої Вітчизняної війни вписали підпільники і партизани. Про меморіальне увічнення їх пам'яті написано ряд праць.

Кожний розділ путівника «Музей «Молодая гвардия» розкриває зміст однієї з експозицій цього чудового музею, створеного в Красnodоні⁴⁴. Крім того, в ньому описано створений біля могили молодогвардійців меморіальний комплекс.

У праці В. Г. Балацького йдеться про меморіальний комплекс в с. Нерубайському поблизу Одеси та його складові частини⁴⁵. Авторська розповідь та велика кількість фотографій дають певне уявлення про увічнення пам'яті партизанів-підпільників, зокрема, загону під ко-

³⁸ Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс. Комплект листівок, К., 1970.

³⁹ П. Мушинский. В честь подвига на Ингуле, Одесса, 1975.

⁴⁰ Його ж. На вечном посту, Одесса, 1974.

⁴¹ Л. Г. Репков, М. П. Авраменко, Е. М. Игумнова. Сапун-гора. Путеводитель, Симферополь, 1974.

⁴² Г. Н. Рокотов. Холм Славы. Путеводитель, Львов, 1974.

⁴³ Див. також: М. Олійников. Савур-могила, Донецьк, 1972; Д. Г. Макаренко. Л. П. Олійник. Шляхами подвигів. 11 маршрутів по місцях бойової слави на Харківщині, Харків, 1970; Н. А. Славин, С. М. Щербак. Огненная земля. Буклет, Симферополь, 1972; Я. И. Рудь. Феодосия героическая. Фотоочерк, Симферополь, 1975; С. М. Щербак, В. В. Биршерт. Аджимушкай. Буклет, Симферополь, 1974; Львів. Пам'ятники бойової слави. Комплект листівок, К., 1973; С. Поторай. Володимир-Волинський меморіальний комплекс, Львів, 1975.

⁴⁴ В. Н. Боровикова и др. Музей «Молодая гвардия», Донецк, 1973. Про увічнення пам'яті молодогвардійців йдеться також у путівнику: П. Ф. Донцов. Ровеньковский музей «Памяти погибших», Донецк, 1974.

⁴⁵ В. Г. Балацкий. Музей в катакомбах, Одесса, 1972.

мандуванням Героя Радянського Союзу В. О. Молодцова (Бадаєва). Цьому ж комплексу присвячено працю А. Долженкової⁴⁶.

Про увічнення героїчної боротьби Путивльського об'єднаного партизанського загону (згодом партизанського з'єднання загонів Сумської області) змістовно розповіли О. М. Рубанов і Ю. П. Мазуренко⁴⁷. Текстову частину путівника вони доповнили фотографіями музею і пам'ятників партизанської слави. Путівник по партизанському заповіднику «Спадчанський ліс» підготував і Г. Я. Базима⁴⁸.

До вдалих видань належить і книга І. П. Герасименка про героїв Кримки⁴⁹. В ній автор описав бойові подвиги підпільної молодіжно-комсомольської організації «Партизанська іскра», яка діяла в 1941—1943 рр. в с. Кримці Первомайського району на Миколаївщині, і увічнення пам'яті іскрівців: відкриття меморіального музею «Партизанська іскра», спорудження поруч з братською могилою героїв величної стели, встановлення обелісків на місцях, де відбувалося перше організаційне засідання підпільного комітету та на місці їх загибелі. Про пам'ятники партизанської слави видана й інша література⁵⁰.

Велику кількість матеріалів про пам'ятники революційної, бойової і трудової слави опубліковано на сторінках журналу «Пам'ятники України». Автор даного огляду не характеризував їх, оскільки це — тема для окремої статті.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії, ініціативі трудящих, а також при сприянні республіканського Товариства охорони пам'ятників історії та культури в республіці помітно інтенсифікувалося видання літератури про пам'ятники революційної, бойової і трудової слави. Розширилися її тематичні рамки, поліпшилася якість матеріалів. Зросла кількість праць, присвячених виключно пам'ятним місцям і пам'ятникам певної території, меморіальним комплексам, окремим монументам та тематичним групам пам'ятників. Найвизначніші пам'ятники революційної і бойової слави значною мірою описані в наявній літературі.

Однак дуже мало видано спеціальних праць про пам'ятники соціалістичного будівництва, трудової слави⁵¹. Досі немає тематичних монографічних досліджень про пам'ятники Великого Жовтня і громадянської війни, монументальне увічнення героїчного подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні, про пам'ятники трьох етапів визвольного руху.

Рівень літератури свідчить про те, що зроблено перші успішні кроки на шляху створення узагальнюючої наукової праці про пам'ятники революційної, бойової і трудової слави в Українській РСР.

А. М. КАТРЕНКО (Київ)

⁴⁶ А. Долженкова. Одесские катакомбы. Одесса, 1974.

⁴⁷ А. Н. Рубанов, Ю. П. Мазуренко. Партизанский заповедник Спадчанский лес, Харьков, 1974.

⁴⁸ Г. Я. Базима. Спадчанський ліс, Харків, 1971.

⁴⁹ І. П. Герасименко. Герої Кримки, Одеса, 1972.

⁵⁰ Е. Шамко. Партизанскими тропами. Путеводитель по местам боев крымских партизан в годы Великой Отечественной войны, Симферополь, 1969; П. Ф. Автотомонов. Слідами партизанських боїв на Київщині, К., 1971; М. Є. Музиря. Музей партизанської слави. Путівник по музею в місті Яремчі, Ужгород, 1971; В. Удод, К. Сапранкова, Т. Яковлева. Дом-музей севастопольських подпольщиков. Путеводитель, Симферополь, 1971; И. Г. Струцюк. Запрошуємо до Лопатеня, К., 1974; Г. В. Бухало. Пам'ятник Н. И. Кузнецову в Ровно. Фоторассказ, К., 1974; його ж. Слідами героя. Путівник по місцях дій легендарного розвідника Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова в м. Ровно, Львів, 1970; О. Петраш. Пам'ятник піонер-розвідникам, Одеса, 1974; В. А. Терновський, С. И. Татаринцов. Пам'ятники пионерской славы, Донецк, 1974.

⁵¹ И. В. Мищенко, В. К. Денисова. Пам'ятники труда. Донецк, 1974; Будинок-музей академіка С. П. Корольова в Житомирі. Путівник, К., 1972; та ін.

Наш календар

БОРЕЦЬ ЗА НАРОДНУ СПРАВУ

(До 75-річчя з дня народження
І. І. Туряниці)

Закарпатська крайова комуністична організація виховала чимало самовідданих бійців партії, відомих керівників революційного руху, безстрашних борців за визволення і возз'єднання Закарпаття з рід-

ною матір'ю-Вітчизною — Радянською Україною. До них належить і Іван Іванович Туряниця, який пройшов славний шлях від рядового бійця Угорської Червоної армії в 1919 р. до комісара окремої бригади Чехословацького корпусу в СРСР у роки Великої Вітчизняної війни, від робітника до секретаря крайкому Червоних профспілок, а в радянські роки — до першого секретаря обкому партії, голови облвиконкому, депутата Верховної Ради СРСР, депутата і члена Президії Верховної Ради Української РСР.

І. І. Туряниця народився 25 травня 1901 р. в м. Мукачеві в сім'ї робітника. Дванадцять років він розпочав своє трудове життя учнем слюсаря. В робітничому середовищі він знайомиться з ідеями соціалізму. В 1919 р., коли в Угорщині і на Закарпатті перемогла пролетарська революція, І. І. Туряниця вступив до лав Русинської червоногвардійської дивізії Угорської Червоної армії, у складі якої із зброєю в руках відстоював завоювання пролетарської революції¹.

Після насильницького приєднання Закарпаття до буржуазної Чехословаччини на всій території краю встановився режим військової диктатури. Влітку 1919 р. І. І. Туряницю, який повертався на Закарпаття, на станції Чоп разом з іншими колишніми червоноармійцями було заарештовано і відправлено в концтабір до м. Пряшева. Там, перебуваючи серед революційно настроєних політ'язнів, він проникся ще більшою ненавистю до поневолювачів.

Дні Радянської влади глибоко запали в серця трудящих Закарпаття. Найпереводіші з них добре усвідомлювали, що для повалення влади капіталу потрібна міцна робітничка партія, яка б здійснювала керівництво революційною боротьбою за соціальне й національне визволення. Тому 21 березня 1920 р., в день річниці перемоги пролетарської революції в Угорщині, вони вирішили створити свій бойовий авангард, здатний очолити визвольний рух широких народних мас, — Міжнародну (інтернаціональну) соціалістичну партію, яка була попередницею закарпатської крайової комуністичної організації, що почала діяти з травня 1921 р. Молодий робітник І. І. Туряниця брав активну участь у мітингах, зборах та маніфестаціях трудящих. Він захоплювався полум'яними виступами керівників комуністичної організації Закарпаття Івана Мондока, Івана Локоти, Миколи Сидоряка, Еммануїла Кліми, Павла Терка, Олексі Борканюка, яким згодом став одним з найближчих соратників.

Пам'ятним для Івана Івановича був 1925 р., коли Мукачівська партійна організація прийняла його до лав КПЧ. З того часу всі свої сили, талант і енергію І. І. Туряниця віддавав справі партії комуністів. Його обирають членом бюро Мукачівського окружного партії, головою профспілкової організації мукачівських будівельників. З жовтня 1928 по серпень 1929 р. І. І. Туряниця працював секретарем Мукачівського комітету КПЧ², брав участь у роботі IX партійної конференції та V з'їзду Компартії Чехословаччини.

Виявляючи високе довір'я І. І. Туряниці, Закарпатський крайком КПЧ рекомендував його секретарем Ужгородської міської партійної організації.

В період перебування Закарпаття під владою буржуазної Чехословаччини між комуністами краю і Радянського Союзу не припинявся тісний зв'язок. Закарпатські

¹ Полум'яне слово. Статті та промови комуністичних діячів Закарпаття, Ужгород, 1957, стор. 185.

² Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. 2, оп. 2, спр. 437, арк. 125.

комуністи і комсомольці не раз були гостями з'їздів Компартії України, брали участь у роботі конгресів Комінтерну, Профінтерну, КІМу, Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР).

ВКП(б) та її бойовий загін — Комуністична партія (більшовиків) України подавали Закарпатському крайкому КПЧ велику допомогу в підготовці кадрів. Починаючи з 1926 р., за рішенням ЦК КПЧ активні учасники революційного руху на Закарпатті направлялися на навчання в комуністичні вузи та радянсько-партійні школи Москви, Харкова, Києва. Свого часу в комуністичних вузах навчалися Олекса Борканюк, Іван Петрушак, Микола Сидоряк, Іван Мондок, Микола Климпотюк, Михайло Жупник (Чорногорський), у радянсько-партійних школах — Іван Андрійцю, Іван Ваш, Юрій Данч, Андрій Зейкань, Михайло Затварницький, Іван Ледней, Йосип Леган, Михайло Мацканюк, Дмитро Попович, Олекса Тимко, Василь Фушич та інші — всього більше 30 чол.³

Разом з дружиною був направлений на навчання до Радянського Союзу й І. І. Туряниця. Навчався він з 1930 по 1933 рік в Харкові у Всеукраїнському Комуністичному інституті журналістики. Це були роки напруженої праці по оволодінню марксистсько-ленінською теоретичною спадщиною, багатющим практичним досвідом ВКП(б).

Закарпатські комуністи, які навчалися в Союзі РСР, часто виступали перед робітниками і колгоспниками Радянської України з розповідями про боротьбу трудящих Закарпаття за своє соціальне й національне визволення, за возз'єднання з усім українським народом. Після повернення на Закарпаття вони ще активніше виховували народні маси в революційному дусі, прищеплювали їм любов до першої в світі соціалістичної держави, організовували виступи на підтримку миролюбної політики Країни Рад. У свою чергу, трудящі Радянської України постійно виступали на захист знедоленого Закарпаття.

Закінчивши інститут і повернувшись на Закарпаття, І. І. Туряниця очолив Червоні профспілки краю. На цій важливій ділянці він багато зробив для згуртування робітників у їх боротьбі за поліпшення матеріального становища, за політичні права і свободу трудящих. Івана Івановича часто можна було бачити серед робітників Ужгорода, Хуста, Мукачева, лісорубів Сваляви та інших населених пунктів, де він виступав з палкими промовами, закликаючи трудящих до створення єдиного антифашистського Народного фронту. «Ми хочемо миру, хочемо хліба, праці, заробітку. Хочемо того, щоб усі, хто голодує, без розділу релігійного, національного, політичного, партійного погляду, стали з нами до єдиного фронту за краще життя, — говорив він 15 листопада 1935 р. на зборах трудящих Хуста. — Треба об'єднатися в єдиний фронт проти тих, хто нас експлуатує. Ми хочемо миру і будемо боротися за мир при кожній можливості»⁴. Про керівництво Червоних профспілок Закарпаття страйковою боротьбою та антифашистськими виступами трудящих І. І. Туряниця доповів делегатам чергового з'їзду КПЧ, який відбувся у квітні 1936 р. в Празі, а також делегатам XIV крайової конференції Червоних профспілок, що проходила в Мукачеві.

Після мюнхенської змови імперіалістичних держав Чехословаччина була розчленована. У жовтні 1938 р. органи буржуазної влади заборонили діяльність Компартії, закрили комуністичну пресу. На Закарпатті було створено підпільне бюро крайкому партії, яке очолив О. О. Борканюк. До складу підпільного бюро ввійшов і І. І. Туряниця. На цьому посту він багато зробив для налагодження нелегальної роботи в містах і селах Хустського, Тячівського та інших округів Закарпаття. Протягом листопада 1938 — березня 1939 рр. Закарпатська Україна була окупована хортистською Угорщиною. Напередодні окупації всієї території краю І. І. Туряниця разом з членами бюро крайкому О. О. Борканюком і С. Л. Вайсом емігрував до Радянського Союзу.

В Країні Рад І. І. Туряниця працював у Центральному Комітеті Міжнародної організації допомоги борцям революції, а згодом — плановико-економістом Ворошиловградського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції, де часто виступав перед робітниками з доповідями, розповідав про загарбане угорськими фашистами Закарпаття, таврував ганьбою імперіалістичну політику західних держав щодо Чехословаччини.

У червні 1941 р., коли гітлерівська Німеччина віроломно напала на Радянський Союз, І. І. Туряниця як справжній інтернаціоналіст виявив бажання зі зброєю в руках вести боротьбу проти фашизму. З серпня 1941 по травень 1943 р. він перебував у розпорядженні Народного Комісаріату оборони СРСР.

Керівники крайової партійної організації неодноразово ставили питання про необхідність посилення підпільної і збройної партизанської боротьби на Закарпатті і направлення туди груп, сформованих з досвідчених працівників. Так, для десантування на Закарпаття були підготовлені групи О. О. Борканюка та І. І. Туряниці.

³ «Закарпатська правда», 5 квітня 1972 р.

⁴ ЗОДА, ф. 2, оп. 2, спр. 437, арк. 125.

Але, оскільки частина членів групи О. О. Борканюка загинула, а частина, в тому числі й сам командир, потрапила до рук фашистів, виліт групи І. І. Туряниці був відкладений.

Після підписання договору між урядами СРСР та Чехословаччини про формування на радянській території першої чехословацької військової частини І. І. Туряниця, як і багато інших закарпатських комуністів, що перебували в СРСР, добровільно вступив до неї і був призначений спочатку політпрацівником, а в 1943 р. — комісаром окремої третьої Чехословацької бригади.

У жовтні 1944 р. Закарпаття було визволене Червоною Армією від фашистських загарбників. Уперше в історії трудящі краю дістали можливість вільно вирішувати питання, пов'язані з державним устроєм, національним та культурним розвитком. Через три дні після визволення І. І. Туряниця прибув до м. Мукачева і став працювати в міській управі, а згодом — у міському Народному комітеті⁵.

По всьому Закарпаттю були створені партійні організації, які одночасно висловилися за скликання першої партійної конференції і організаційне оформлення Комуністичної партії краю. Активну участь у підготовці конференції взяв І. І. Туряниця, якому було доручено зробити на ній доповідь про чергові завдання Комуністичної партії Закарпатської України. Конференція відбулася в Мукачеві 19 листопада 1944 р. Після доповіді І. І. Туряниці делегати одночасно ухвалили резолюції про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, про чергові завдання партійних організацій. Конференція проголосила створення Комуністичної партії Закарпатської України, обрала її Центральний Комітет⁶. Першим секретарем ЦК КПЗУ було обрано І. І. Туряницю.

Конференція КПЗУ вирішила також скликати 26 листопада 1944 р. в Мукачеві 1-й з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. На цьому з'їзді з доповіддю про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР виступив перший секретар ЦК КПЗУ, член Народного комітету м. Мукачева І. І. Туряниця. Делегати з'їзду з величезним піднесенням ухвалили історичний документ — Маніфест про возз'єднання краю з рідною матір'ю — Радянською Україною і обрали вищий орган народної влади на Закарпатті — Народну Раду, головою якої став І. І. Туряниця.

Працюючи з листопада 1944 по лютий 1946 р. першим секретарем ЦК Компартії Закарпатської України і головою Народної Ради, він багато зробив для втілення в життя рішень 1-го з'їзду Народних комітетів про возз'єднання Закарпаття з УРСР у братній сім'ї народів Радянського Союзу, для мобілізації трудящих краю на будівництво нового життя. Після створення Закарпатського обкому партії І. І. Туряниця з лютого 1946 по лютий 1948 р. працював його першим секретарем і водночас був головою виконкому Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих⁷. З лютого 1948 р. аж до кінця життя (помер І. І. Туряниця 27 березня 1955 р.), за винятком періоду навчання на курсах перших секретарів обкомів партії у Москві (жовтень 1951 — липень 1952 р.), він був головою Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих.

Всю свою енергію і знання І. І. Туряниця віддавав відбудові народного господарства області, її економічному і політичному розвитку в сім'ї братніх радянських народів. На XVI, XVII, XVIII з'їздах Компартії України І. І. Туряниця обирався членом її Центрального Комітету, був депутатом Верховної Ради СРСР 2—3 скликань, депутатом та членом Президії Верховної Ради Української РСР 2—3 скликань, за заслуги перед Радянською Батьківщиною нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни першого ступеня та медалями.

О. Д. ДОВГАНІЧ (Ужгород),

О. В. ХЛАНТА (Ужгород)

⁵ Там же, ф. Р—411, оп. 4, спр. 1, арк. 12—13.

⁶ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 27—31.

⁷ Там же, ф. 1, оп. 9, спр. 295, арк. 18.

150-РІЧЧЯ КЕРЧЕНСЬКОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Керченський історико-археологічний музей ім. О. С. Пушкіна — один з найстаріших у нашій країні. З першого дня заснування музею (відкриття відбулося 15 червня 1826 р.) його основу складає історія Боспорської держави. Боспорські колекції музею унікальні, а зібрання боспорських надгробків — найбільше в світі.

Керченський музей має великі заслуги перед вітчизняною археологічною наукою. Матеріали з історії Боспору, зібрані в музеї, цікавили й цікавлять не лише вчених нашої країни. Вони публікувалися також у ПНР, НДР, Франції тощо.

Археологічні дослідження почалися на Керченському півострові задовго до

відкриття музею, і вже в 1811 р. в будинку П. Дюбрюкса вперше було організовано приватну археологічну виставку колекцій.

Протягом усього XIX ст. археологічні дослідження велися в напрямі пошуків скарбів. У цьому було зацікавлене, насамперед, Міністерство внутрішніх справ царської Росії, якому був підпорядкований музей старожитностей (так він тоді називався). Довгий час музей існував на мізерні кошти. І хоча в 1841 р. музей перевели в нове приміщення, побудоване спеціально для нього на горі Мітрідат, це не означало, що царський уряд почав приділяти належну увагу цьому закладу.

Непоправної шкоди завдала музею Кримська війна. В його приміщенні окупанти розмістили пороховий склад, знищили меблі, мармурову підлогу, вивезли багато цінностей. З цього часу і до 1922 р. музей так і не мав свого приміщення. Він містився або на квартирі директора, або в найнятому приватному будинку.

Але, незважаючи на це, дослідження не припинялися. Тут працювали вчені, чийми іменами пишається археологічна наука — А. Люценко, С. Верєбрюсов, К. Думберг, Ю. Кулаковський, М. Ростовцев, В. Шкорпіл та інші.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції починається справжній розквіт у діяльності музею, розширюється коло його завдань, з'являються нові відділи та експозиції.

Вже в 1932 р. історико-археологічний музей (так він почав називатися за Радянської влади) розміщався в трьох будівлях і мав такі відділи: давньої історії, історії феодалізму, капіталізму, Великої Жовтневої соціалістичної революції, сучасного періоду, а також відділи природи, художній та етнографічний. Широка експозиція музею всебічно висвітлювала історію міста.

Під час Великої Вітчизняної війни музей був дощенту пограбований німецько-фашистськими загарбниками. 45 ящиків з найціннішими експонатами були вивезені, серед них колекція чорнолакової й мальованої кераміки, дерев'яних різьблених саркофагів, вироби із золота й срібла. Колекція музею перетворилася в купу черепків, уламків терракоти, гіпсу, штукатурки, бронзових, залізних та інших виробів. Дуже постраждала і бібліотека музею. Багато цінних книг зникло. Майже повністю загинув археологічний архів.

Після визволення Керчі від німецько-фашистських загарбників працівники музею почали буквально з руїн відроджувати експозицію. І лише завдяки постійній увазі і допомозі Керченського міського комітету партії, виконкому міської Ради депутатів трудящих, турботі жителів міста музей знову став важливим осередком науково-освітньої роботи. Створювалися нові відділи. Так, у 1962 р. вперше було узаконено відділ історії радянського суспільства, оскільки колектив музею ще раніше зібрав експонати для його створення. Нині в фондах музею зосереджено понад 22 тис. експонатів тільки з історії радянського суспільства. А загалом у його фондах налічується 139 275 експонатів.

В експозиції, присвяченій Великій Вітчизняній війні, широко відображається втілення ленінських заповітів про історичну роль Комуністичної партії у мобілізації трудящих мас на захист завоювань соціалістичної революції. Документально показано організуючу діяльність партії по перебудові промисловості міста на воєнний лад, формуванні винищувальних батальйонів, бригад народного ополчення. Всі етапи історії Керчі в роки Великої Вітчизняної війни дістали в експозиції музею досить повне висвітлення. В експозиціях і виставках, екскурсіях і лекціях співробітники музею прагнуть висвітлити і донести до трудящих революційну, бойову і трудову історію міста-героя Керчі.

З року в рік зростає популярність музею. Якщо в 1956 р. його відвідали близько 15 тис. чол., то в 1975 р. тут побувало понад 424 тис. екскурсантів з різних кутків Радянського Союзу.

У привітанні трудящим з нагоди присвоєння Керчі почесного звання «Місто-герой» і нагородження орденом Леніна та медаллю «Золота Зірка» Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев писав: «В цій нагороді — вдячність Батьківщини, партії, уряду і всього радянського народу героїчним воїнам, безпосереднім учасникам битв на Кримському півострові, мужньому подвигу радянських патріотів в Аджимушкайських каменоломнях, усім трудящим міста, які виявили величезну витримку і стійкість, віддали всі сили в ім'я нашої великої перемоги»¹.

Показати всі ці подвиги, виховувати на них сучасну молодь і донести їх до майбутніх поколінь — таке відповідальне завдання ставлять перед собою співробітники Керченського історико-археологічного музею.

С. В. БАШАРІН (Керч),
В. М. КИРИЛЕНКО (Керч)

¹Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 253.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. І. ЛЕНІН НА ЧОЛІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ, ЗМІЦНЕННЯ І ЗАХИСТУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

(До виходу 5 і 6 томів Біографічної хроніки В. І. Леніна)

П'ятий і шостий томи Біографічної хроніки В. І. Леніна¹ охоплюють період з 25 жовтня 1917 р. * до 18 березня 1919 р. До них увійшло понад 7 тис. фактів, більш як у 6 разів, ніж у відповідних 35—38 томах Повного зібрання творів В. І. Леніна. Близько 1 тис. ленінських документів опубліковано (цілком або частково) вперше. Укладачі томів провели величезну роботу по максимально повному врахуванню усіх архівних і друкованих джерел, що відображають кожний факт життя і діяльності В. І. Леніна.

П'ятий том біографічної хроніки Володимира Ілліча Леніна відкривається історичною датою — 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. і завершується останніми числами липня 1918 р. (всього тут понад 3700 фактів, з них понад 300 нових). Том охоплює 9 місяців життя і діяльності В. І. Леніна після перемоги Великого Жовтня, коли він став біля керма Країни Рад, очолив боротьбу більшовицької партії і радянського народу за розв'язання завдань диктатури пролетаріату, за побудову соціалізму.

Вони свідчать, що увага В. І. Леніна у той час була зосереджена на завданнях зміцнення завоювань революції і захисту їх від внутрішньої контрреволюції, на проведенні перших соціалістичних перетворень, на зламі старої, експлуататорської державної машини і створенні нового соціалістичного державного апарату, на зовнішньополітичній діяльності партії, боротьбі за мир, проти війни.

День за днем, а іноді година за годиною розгортається перед читачем титанічна партійна і державна діяльність вождя, його участь у роботі з'їздів і конференцій партії, Пленумів і засідань Центрального Комітету, з'їздів Рад, засідань ВЦВК, Ради Народних Комісарів (РНК), Вищої Ради Народного господарства (ВРНГ). В. І. Ленін розробляв теоретичні питання діяльності більшовицької партії у нових історичних умовах, розв'язував тисячі практичних питань партійного і державного життя.

З перших же сторінок книги читач знайомиться з напруженим ритмом роботи В. І. Леніна: він керує підготовкою і організацією II Всеросійського з'їзду Рад, що проголосив повалення влади буржуазії і поміщиків, перехід всієї влади до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і створив робітничо-селянський уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. З'їзд ухвалив написані В. І. Леніним історичні «Декрет про мир» і «Декрет про землю». 27 жовтня Володимир Ілліч головує на першому засіданні РНК, де, зокрема, приймається написаний ним «Проект положення про робітничий контроль», мав бесіду з А. В. Луначарським про першочергові завдання Наркомосу, зустрівся з делегатами II Всеросійського з'їзду Рад, брав участь у роботі першого засідання ВЦВК другого скликання... Того ж дня він очолює створену ЦК РСДРП(б), РНК і Військово-революційним комітетом комісію для керівництва обороною Петрограда від контрреволюційних військ Керенського — Краснова, що наступали (стор. 7—9) **.

Факти розповідають про керівну роль В. І. Леніна у придушенні заколоту юнкерів у Петрограді, контрреволюційних заколотів на Дону і Південному Уралі. Він стояв біля колиски утворення Робітничо-Селянської Червоної Армії, Всеросійської Надзвичайної Комісії по боротьбі з контрреволюцією та саботажем, міліції та інших органів Радянської держави, покликаних захищати завоювання соціалістичної революції.

Біохроніка всебічно характеризує В. І. Леніна як державного діяча нового типу, що глибоко вірив у живу силу народних мас, боровся за їх революційну твор-

¹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 5. Октябрь 1917 — июль 1918 г., М., 1974, 740 с.; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 6. Июль 1918 — март 1919 г., М., 1975, 666 с.

* Тут і далі всі дати до лютого 1918 р. наводяться за старим стилем.

** Тут і далі посилання на сторінки томів Біохроніки даються в тексті.

чість, за зміцнення союзу робітничого класу і найбіднішого селянства. На стор. 194 наводиться маловідомий цікавий факт — розмова В. І. Леніна з Я. М. Свердловим про необхідність підготувати зліття III Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів та III Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів (скликалися у Петрограді відповідно 10 і 13 січня) і обрання об'єднаного ВЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

В. І. Ленін керував роботою III Всеросійського з'їзду Рад, який закріпив завоювання Жовтня, схвалив політику Радянського уряду, підвів підсумки триумфального ходу соціалістичної революції. Хроніка розповідає, що в період роботи з'їзду В. І. Ленін зустрічався з делегатами, розмовляв з ними, відвідав їх у гуртожитку. З'їзд затвердив написану Леніним «Декларацію прав трудяшого і експлуатованого народу», закріпивши цим створення радянського ладу і заклавши основи Радянської Конституції (стор. 194). У томі з максимальною повнотою враховані всі факти, що розкривають роль В. І. Леніна як творця першої Радянської Конституції, прийнятої 10 липня 1918 р. V Всеросійським з'їздом Рад.

Наприкінці 1917 р. — початку 1918 р. Радянська влада провела, за влучним висловом В. І. Леніна, «червоногвардійську атаку на капітал». Величезний фактичний матеріал хроніки розкриває ленінське керівництво здійсненням заходів по експропріації експропріаторів, знищенням приватної власності на землю, запровадженням робітничого контролю, націоналізацією банків, транспорту і крупних промислових підприємств, створенням ВРНГ і організацією управління націоналізованими підприємствами.

Керовані В. І. Леніним, Комуністична партія і Радянський уряд, послідовно боролися за мир, проти війни. Тільки після того як країни Антанти відхилили неодноразові пропозиції Радянського уряду про переговори з Німеччиною та заключення загального демократичного миру, Країна Рад пішла на підписання Брестського мирного договору. У книзі зібрані факти про боротьбу В. І. Леніна під час переговорів проти авантюристичної позиції Троцького і «лівих комуністів» на чолі з Бухаріним, які поставили під смертельну загрозу завоювання Великого Жовтня.

Завдяки генію В. І. Леніна, Республіка Рад завоювала мирну передишку і дістала змогу зосередити свої сили на упорядкуванні господарства країни, створенні Червоної Армії, зміцненні союзу пролетаріату з трудящими масами селянства.

Біохроніка знайомить читачів з обставинкою написання В. І. Леніним праць, що дали партії науково обґрунтований план будівництва соціалізму: «Головне завдання наших днів», «Основні положення господарської і особливо банкової політики», «Чергові завдання Радянської влади», «Начерк плану науково-технічних робіт», «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність» та ін. Прикладом колективності партійного керівництва є той факт, що зміст ленінської праці «Чергові завдання Радянської влади» у вигляді тез 26 квітня 1918 р. обговорювався Центральним Комітетом і був схвалений, а 29 квітня тези схвалив ВЦВК, на засіданні якого доповідь зробив В. І. Ленін (стор. 407—408, 415—416).

Факти хроніки розповідають про багатогранну діяльність В. І. Леніна, спрямовану на втілення в життя плану соціалістичного будівництва. Вони характеризують його безпосередню участь у розв'язанні завдань електрифікації, розвитку важкої індустрії.

Величезну цінність становлять матеріали, що розкривають діяльність В. І. Леніна по розробці і реалізації політики партії на селі, спрямованої на дальший розвиток і поглиблення соціалістичної революції, на боротьбу з куркульством по забезпеченню робітників і селянської бідноти хлібом.

Хроніка дає змогу прослідкувати постійну увагу вождя до питань національно-державного будівництва, зокрема до створення Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Особливу цінність становлять нові матеріали про керівництво В. І. Леніна вищими органами партії і Радянського уряду. З жовтня 1917 р. по липень 1918 р. В. І. Ленін брав участь у роботі 166 засідань Раднаркому (всього їх відбулося 173), на них розглянуто 1535 питань. Матеріали засідань ЦК і Раднаркому мають вражаючу панораму величезної партійної і державної роботи вождя у перші дев'ять місяців існування і боротьби Республіки Рад.

Для прикладу наведемо кілька нових фактів, що введені в науковий обіг. 30 березня 1918 р. В. І. Ленін брав участь у засіданні ЦК РКП(б) і головував на засіданні Раднаркому. Пройшло більше двох тижнів з часу перенесення столиці Країни Рад з Петрограда в Москву, а Центральний Комітет вже розглянув питання: про стан справ у Москві (про партійні і радянські організації в Москві і про заходи, пов'язані з перевиборами Рад у столиці, що почалися); про вечірню газету (про видання газети «Вечерняя беднота» під час виборчої кампанії з тим, щоб згодом видавати «Вечернюю правду»); взаємовідносини РНК РРФСР і Московської обласної РНК; робота ЦК (стор. 346—347).

Того ж дня на засіданні Раднаркому розглядалися питання про затвердження кошторису Наркомосу; про вузькоколіїні залізниці для підвезення продовольства; проект «Декрету про революційні трибунали»; про реорганізацію торгівлі і промис-

ловості; про заснування Слідчої комісії при РНК; пропозиція Г. В. Чичеріна з питання про договір між Росією і Фінляндією. В. І. Ленін вів запис виступаючих, вникав у розв'язання всіх питань, виступав на засіданні 5 раз.

Один лише перелік наведених вище питань на засіданні ЦК і РНК протягом одного дня свідчить про безмежний діапазон діяльності керівника партії і держави.

У книзі наводяться нові факти про головування В. І. Леніна на засіданні Раднаркому 23 липня 1918 р., на якому обговорювалося питання про продовольче становище. В. І. Ленін зробив записи про хід заготівлі хліба і про відрядження уповноважених в різні губернії (Орловську, Тульську, Чернігівську, Саратовську, Самарську та ін.) для заготівлі і відправки хліба та інших продовольчих вантажів у центр. На цьому засіданні В. І. Ленін виступав 12 разів з різних питань (стор. 661).

У томі понад 170 матеріалів розповідають про зв'язки В. І. Леніна з Україною, про його керівну роль у боротьбі більшовицьких організацій республіки за владу Рад, проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, про братерську допомогу вождя українському народові.

У Біохроніці вперше опубліковано матеріали першої частини засідання Раднаркому від 3 грудня 1917 р. (з 13 до 14 год. 30 хв.). Якраз в той час «у зв'язку з обговоренням питання про Центральну раду РНК створює комісію, до складу якої входить Ленін, для вироблення проектів маніфесту до українського народу і ультиматуму Раді» (стор. 106). Між 14 год. 30 хв і 18 год. Володимир Ілліч пише тези і проект «Маніфесту до українського народу», редагує текст ультимативних вимог до Центральної ради. З 18 год. він головує на другому засіданні Раднаркому, на якому одностайно затверджується представлений комісією «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради»² (стор. 106). Наступного дня В. І. Ленін підписує маніфест (стор. 107). Так народився цей історичний документ, що відіграв велику роль у згуртуванні трудящих України, в мобілізації їх сил на боротьбу проти націоналістичної Центральної ради.

В. І. Ленін приділяв значну увагу завданню об'єднання більшовицьких сил на Україні. У зв'язку із запитом більшовиків України на засіданні ЦК РСДРП(б) 29 листопада 1917 р., яке проходило за участю В. І. Леніна, до порядку денного було внесено: «Українське питання. СДРП України». З огляду на важливість і складність питання, його розв'язання було доручене бюро ЦК—В. І. Леніну та ін. (стор. 94). Про значення, яке надавав В. І. Ленін цій справі, свідчить фраза з листа Секретаріату ЦК РСДРП(б) Луганському комітетові від 2 грудня 1917 р.: «...Найближчим часом зможемо вам послати постанову ЦК у питанні про українців, т. я. воно поставлене на найближчу чергу»³. Рішення бюро ЦК не знайдено, але зміст його було викладено у двох листах Секретаріату ЦК РСДРП(б) на Україну. 26 грудня 1917 р. Секретаріат ЦК повідомляв Сарненську групу РСДРП(б): «...вирішено, що Україна як самовизначена одиниця може мати свою самостійну с.-д. партію і може називатися соціал-демократична робітничка партія України, але оскільки вони (більшовики України. — В. М.) цілком входять в нашу партію, то вони існують на правах районної (місцевої, обласної — по суті справи) організації»⁴.

Виходячи із державного самовизначення України, ЦК РКП(б) прийняв рішення про доцільність об'єднання більшовицьких організацій республіки і створення Комуністичної партії України, яка існує на правах місцевої, територіальної організації і є складовою, невід'ємною частиною єдиної Комуністичної партії.

Як показала історія, перше рішення Центрального Комітету про створення Комуністичної партії однієї із Радянських республік не було документом лише конкретно-історичного моменту. Це була стратегічна директива Центрального Комітету, вона відображала основну закономірність нового етапу будівництва Комуністичної партії в умовах перемоги диктатури пролетаріату і створення Радянської багатонаціональної держави. У конкретно-історичних умовах України, що визначалися німецько-австрійською окупацією республіки та існуванням Брестського миру, мова йшла лише про пошук форми вияву цієї закономірності. Суть ленінської принципової лінії у партійному будівництві з часу створення більшовицької партії і до наших днів полягає у неухильному втіленні в життя непорушного принципу побудови і діяльності партії — принципу єдності партійних лав.

Такий підхід не дозволяє вважати правильною резолюцію Таганрозької партійної наради (19—20 квітня 1918 р.) про утворення організаційно відособленої КП(б)У поза РКП(б) і зв'язок з останньою через міжнародну комісію*.

² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 137—139.

³ Переписка Секретаріату ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями (ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов, т. 2, М., 1957, стор. 66.

⁴ Там же, стор. 125.

* Більш докладно про Таганрозьку партійну нараду сказано в статті Ю. Ю. Кондуфора «Створення КП(б)У — складової і невід'ємної частини ленінської партії комуністів». — «УІЖ», 1976, № 4, стор. 42—52.

В. І. Ленін знав про стан справ і події на Україні, про рішення Таганрозької наради. На початку травня він мав бесіду з членами Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів* і Оргбюро, учасниками наради А. С. Бубноним, В. П. Затонським, М. О. Скрипником та ін. (стор. 424). В ході бесіди Володимир Ілліч «схвалював ідею утворити український партійний центр», як про це згадував В. П. Затонський⁵. Відразу після бесіди Центральний Комітет визнав потрібним висловити свою думку «про відношення ЦК до виділення Української Комуністичної партії». 3 травня 1918 р. «Ленін бере участь в засіданні ЦК РКП(б)», на якому, зокрема, розглядається питання: про Україну (про рішення Таганрозької конференції українських комуністичних організацій 19—20 квітня 1918 р. про створення Комуністичної партії (більшовиків) України і про відношення ЦК РКП(б) до цього) (стор. 428).

Робота I з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України (5—12 липня 1918 р.) проходила під керівництвом ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна. Володимира Ілліча було обрано почесним головою I з'їзду КП(б) України. У п'ятому томі вперше дано докладний перелік питань, які Володимир Ілліч розглянув на нараді з групою делегатів I з'їзду КП(б)У перед початком його роботи. Володимир Ілліч, зокрема, «обговорює з учасниками наради найважливіші питання порядку денного з'їзду, заслуховує тези і проекти резолюцій; дає вказівки з питань партійного керівництва революційною боротьбою українського народу, підкреслює необхідність зміцнення союзу робітничого класу і селянства, дружби російських й українських робітників і селян; виступає з промовою» (стор. 603—604). Як згадував учасник зустрічі А. І. Буценко, поради В. І. Леніна «стали теоретичною і практичною основою розв'язання питань будівництва і діяльності КП(б) України»⁶.

Завдяки керівництву і допомозі В. І. Леніна, ЦК РКП(б), I з'їзд КП(б)У зміг виробити і прийняти в основному вірні політичні рішення і настанови. З'їзд накреслив завдання Компартії України по мобілізації широких трудящих мас на розгортання революційної боротьби проти іноземних окупантів, на розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за відновлення Радянської влади в республіці. Більшовицькі організації України ще тісніше згуртувалися навколо ленінської генеральної лінії партії, послідовно боролися за втілення її у життя.

Незважаючи на розбіжність поглядів, щодо організаційної будови партії, які виявилися на з'їзді між «лівими» і правими, основна частина делегатів I з'їзду КП(б)У, що представляли більшість комуністів України, зайняла з питання про утворення КП(б)У та її взаємовідносини з РКП(б) тверду ленінську позицію. Це знайшло відображення в резолюції з'їзду «Про партію», яка підкреслювала, що боротьба більшовиків України нерозривно зв'язана з боротьбою російського пролетаріату за соціалізм і що «ні одне з завдань, які стоять перед комуністами України, не може бути правильно поставлене і розв'язане без зв'язку з тактикою Російської партії»⁷. Рішуче засуджуючи ідею створення відокремленої партії, яка не входила б у РКП(б), з'їзд підкреслив, що створення такої організації було б «актом дезорганізаторського руйнування» більшовицької партії, завдало б величезної шкоди справі пролетарської революції.

Історичне значення I з'їзду КП(б)У полягає в тому, що він успішно завершив процес об'єднання більшовицьких організацій України, які виникли на початку XX століття і діяли у складі ленінської партії, створив Комуністичну партію України як складову, невід'ємну частину, бойовий загін єдиної РКП(б).

У книзі міститься цінний матеріал про допомогу В. І. Леніна більшовикам України у початковий період діяльності КП(б)У.

Шостий том біографічної хроніки В. І. Леніна охоплює близько восьми місяців життя і діяльності вождя — з кінця липня 1918 р. до 18 березня 1919 р. (до VIII з'їзду РКП(б)). Це був один із найтяжчих періодів існування і боротьби молодої Республіки Рад, коли вона опинилася у вогняному кільці фронтів: на серпень 1918 р. вороги захопили три чверті її території. Партія підняла народ на боротьбу із зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією, водночас приділяла увагу перспективам соціалістичного будівництва. Партія готувалася до свого VIII з'їзду, під керівництвом В. І. Леніна розробила проект нової партійної Програми. З ініціативи Володимира Ілліча було засновано ІІІ, Комуністичний Інтернаціонал.

Том вміщує понад 3300 фактів, близько 700 з них друкуються вперше. Книга відкривається датою 29 липня 1918 р. — промовою В. І. Леніна на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабзавкомів і профспілок Москви, в якій він підкреслив,

* Бюро було створено замість Народного Секретаріату рішенням сесії ЦВК Рад України, що відбулася 18 квітня 1918 р. в Таганрозі і на якій було реорганізовано уряд України.

⁵ «Літопис революції», 1929, № 5—6, стор. 141.

⁶ Спогади про Перший з'їзд КП(б)У, К., 1958, стор. 41.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. I, 1918—1941, К., 1976, стор. 23.

що воєнне питання висунулося тепер «як головне, корінне питання революції», і поставив завдання підкорити всю партійну і державну роботу справі оборони країни. Засідання одноголосно ухвалило запропоновану комуністичною фракцією резолюцію по доповіді В. І. Леніна: «Визнати соціалістичну вітчизну у небезпеці» (стор. 1—2).

Величезну цінність становлять зібрані в томі факти про керівництво В. І. Леніним Радю Народних Комісарів і Радю Оборони. За той період під головуванням Володимира Ілліча відбулося 88 засідань РНК і 24 засідання Ради Оборони, на яких було розглянуто 1362 (РНК — 912, Рада Оборони — 450) різних питань.

На сторінках книги наведені всі питання, що обговорювалися Центральним Комітетом партії у присутності В. І. Леніна. Тут два нових факти, що стосуються України: 19 лютого 1919 р. Володимир Ілліч брав участь у засіданні ЦК РКП(б) і написав доповнення до проекту постанови про продрозверстку на Україні (стор. 534), а 11 березня — у засіданні Бюро ЦК РКП(б), на якому обговорювалося питання про продовольчу політику на Україні (стор. 588).

У книзі показано величезну роль В. І. Леніна як натхненника і керівника багатогранної, напруженої роботи Центрального Комітету і Радянського уряду по організації оборони країни. Під його безпосереднім керівництвом розв'язувалися найважливіші питання будівництва радянських збройних сил, визначалися основні начала воєнно-стратегічних планів і заходи втілення їх у життя, розроблялися внутрішні і зовнішні політика партії в умовах війни. Факти тому свідчать, що В. І. Ленін був всебічно поінформований про стан справ на фронтах, регулярно одержував оперативні і політичні зведення, доповіді та інші матеріали з різних питань оборони країни, підтримував тісний зв'язок із воєнними працівниками, командирами фронтів і армій, зустрічався з ними, спрямовував роботу вищих воєнних установ країни, вирішував безліч конкретних воєнних питань.

Так, 9 серпня 1918 р. Володимир Ілліч телеграфує у Вологду про необхідність підготовки міста до захисту і негайну мобілізацію всіх сил для боротьби з білогвардійцями; мав бесіду з головою ВЧК Я. Х. Петерсом про становище у Нижньому Новгороді у зв'язку із відомостями про контрреволюційну змову, потім пише лист голові Нижегородського губвиконкому з вказівкою про посилення революційної діяльності і вжиття надзвичайних заходів для попередження у Нижньому Новгороді контрреволюційного повстання, що готується; підписує два мандати працівників, що відправляються у Котлас і на Північну Двіну для виконання завдань воєнного значення особливої важливості; дає розпорядження Вишій військовій раді про відправку на Північ необхідних для потреб фронту військового спорядження, боеприпасів і військових частин (протягом кількох днів Володимир Ілліч регулярно заслуховує воєнного керівника Вищої військової ради М. Д. Бонч-Бруєвича про хід виконання цього розпорядження); розмовляє з комісаром з особливих доручень, уповноваженим командуючого І армією Східного фронту Ф. Н. Зубковим про становище в районі Казані і вище по Волзі; одержує телеграму воєнного комісара Північно-Кавказького воєнного округу з Астрахані і відповідає на неї; підписує телеграму в Петроград начальнику морських сил та головному комісару Балтійського флоту з наказом негайно поставити міни загородження на підступах до Петрограда; виступає з промовою за півторого ЦК РКП(б) на багатотисячному мітингу в Сокольницькому районі на тему: «П'ятий рік світової бойни»; виступає з промовою на цю ж тему на шеститисячному мітингу в Рогожському районі; з 20 год. В. І. Ленін головує на засіданні РНК (стор. 37—41).

Перелік деяких питань одного дня роботи вождя свідчить про надзвичайно напружений ритм роботи Володимира Ілліча, його величезну працездатність.

Аналізуючи воєнну обстановку, що склалася, В. І. Ленін зміло визначав напрям головного удару, де необхідно було зосередити максимум сил, щоб забезпечити перемогу. Влітку 1918 р. головним фронтом був Східний. В. І. Ленін дає розпорядження Вишій військовій раді у найкоротший строк розробити план перекинення і направлення із Західного фронту на Східний найбільшої кількості частин (стор. 43). У книзі містяться багато фактів про увагу вождя до Східного фронту (стор. 50, 52—53, 57, 60, 71—72, 73, 78, 96, 97). Восени 1918 р. головним став Південний фронт. У хроніці подано ряд фактів, що розповідають про роль В. І. Леніна в організації оборони Царицина і зміцненні Південного фронту.

Разом з тим Володимир Ілліч не випускав з поля зору й інші фронти, про що яскраво свідчать, зокрема, наведені вище його розпорядження і вказівки від 9 серпня. У шостому томі наведено такий факт. 24 листопада Володимир Ілліч одержав листа від В. О. Антонова-Овсієнка, голови щойно утвореної Реввійськради групи військ Курського напрямку*. Мова йшла про вжиття заходів для якнайшвид-

* З утворенням 17 листопада 1918 р. Реввійськради групи військ Курського напрямку для керівництва операціями по визволенню України було покладено початок утворення Українського фронту. Утворений офіційно постановою Реввійськради республіки від 4 січня 1919 р.

шої відправки сюди виділених частин і з'єднань, а також про подання допомоги у постачанні. В. І. Ленін мав бесіду з цього питання з працівником штабу групи В. Степановим, який доставив лист, а потім і з самим В. О. Антоновим-Овсієнком, що приїхав у Москву (стор. 246—247).

Величезну роль у мобілізації трудящих мас на захист Радянської влади мали публічні виступи В. І. Леніна. У томі зафіксовано понад 40 виступів вождя на мітингах і зборах робітників, червоноармійців, на різних з'їздах і конференціях. У напружені дні наступу білочехів на Східному фронті Володимир Ілліч щонеділі по п'ятихвилинним виступав на мітингах, організованих Московським комітетом партії.

Багато фактів наводить Біохроніка про діяльність В. І. Леніна, спрямовану на розв'язання однієї із найскладніших проблем того часу — продовольчої. Ленінські «Тези з продовольчого питання» лягли в основу декретів РНК з найважливіших питань продовольчої політики. У них знайшла відображення суть системи надзвичайних заходів по забезпеченню країни продовольством, що пізніше одержала назву політики воєнного комунізму. Здійснюючи політичне і організаційне керівництво ходом боротьби за хліб, Володимир Ілліч вникав у всі деталі організації продовольчої справи.

Система надзвичайних заходів, серцевиною якої стала введена у січні 1919 р. продовольча розверстка, сприяла зміцненню військово-політичного союзу робітничого класу і селянства. У книзі міститься багато фактів присвячених цьому питанню і передусім ставленню партії до середнього селянства, від позиції якого у значній мірі залежав успіх Радянської влади на фронтах громадянської війни. Восени 1918 р., коли цілком визначився поворот середняка у бік Радянської влади, В. І. Ленін обґрунтував політику робітничого класу по відношенню до дрібної буржуазії. В. І. Ленін висунув новий стратегічний лозунг партії у селянському питанні: «Уміти досягти угоди з середнім селянином — ні на хвилину не відмовляючись від боротьби з куркулем і міцно спираючись тільки на бідноту...»⁸.

Матеріали тому розкривають діяльність В. І. Леніна в галузі будівництва і поліпшення роботи радянського державного апарату, відображають його турботу про зміцнення революційної законності і порядку. Великого значення надавав Володимир Ілліч вивченню і узагальненню досвіду соціалістичного будівництва у країні Рад.

Численні факти розповідають про діяльність В. І. Леніна в галузі культурно-го будівництва.

Хроніка відображає діяльність вождя в галузі створення основ соціалістичної системи народної освіти, національно-державного будівництва.

Величезну практичну роботу по організації оборони країни, соціалістичних перетворень В. І. Ленін органічно поєднував з науково-теоретичною діяльністю. Про це свідчать факти, пов'язані з історією написання книги «Пролетарська революція і ренегат Каутський», матеріалів до I конгресу Комінтерну, статті «Про демократію і диктатуру» та ін. В них Володимир Ілліч нещадно викрив опортунізм в теорії і політиці, відстоював і розвивав марксистське вчення про соціалістичну революцію і державу, розкрив сутність диктатури пролетаріату, показав її роль у створенні і зміцненні соціалістичного суспільства.

Значним кроком у розвитку революційної теорії стала нова Програма партії, прийнята VIII з'їздом РКП(б), робота В. І. Леніна над проектом якої повно відображена в хроніці.

Чільне місце посідають факти, що розповідають про боротьбу В. І. Леніна за утворення III, Комуністичного Інтернаціоналу, який з'єднав у всесвітньому масштабі марксизм-ленінізм і міжнародний робітничий рух.

Наведені у томі матеріали розкривають ленінське керівництво зовнішньополітичною діяльністю партії, боротьбу за мир, проти війни, готовність Радянського уряду на мирні переговори з урядами країн Антанти. З ініціативи В. І. Леніна Радянський уряд зробив кілька спроб встановити ділові економічні відносини з рядом європейських держав, а також з США.

Як і у попередній книзі значне місце у шостому томі посідають українські матеріали. Вони розповідають про керівну роль та братерську допомогу В. І. Леніна, ЦК РКП(б) боротьбі українського народу проти німецько-австрійської окупації, розгрому буржуазно-націоналістичної Директорії, антантівських інтервентів на півдні України і в Криму, першим кроком соціалістичного будівництва на Україні навесні 1919 р.

Призвертають увагу ряд документів, що розповідають про увагу Володимира Ілліча до діяльності більшовицького підпілля у період антантівської інтервенції, зокрема до роботи по розкладу окупаційних військ. 28 грудня 1918 р. В. І. Ленін одержав телеграму з Курська, у якій, зокрема, йшлося про прибуття англійських і французьких міноносців в Одесу і Миколаїв і прохання надіслати агітаційну літературу. Володимир Ілліч підкреслює фразу: «Необхідна література англійською, французькою мовою...» і додає: «і арабською» (стор. 364). Кінцем 1918 р. датується й

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 186.

інший факт. У зв'язку з організацією видання й розповсюдження листівок серед військ Антанти і в місцевостях, захоплених інтервентами і білогвардійцями, В. І. Ленін у записці невідомому адресатові вказав: «Згоден. Треба більше й більше таких листків (з перекладами на французьку, італійську та українську мови) негайно послати і на південь, на Україну, назустріч англійцям»⁹. В. І. Ленін цікавився підпільною більшовицькою літературою, що видавалася на півдні України. У телеграмі голові Раднаркому України від 31 січня 1919 р. він просив надсилати йому підпільні видання, що виходили в Одесі та Криму, в тому числі газету «Le communiste» — орган Іноземної колегії (стор. 483—484).

В. І. Ленін був добре поінформований про стан справ на Україні. Ось лише один новий факт, наведений на стор. 456. Пізніше 22 січня В. І. Ленін одержав повідомлення з України про становище в республіці, про наступ Червоної Армії на Кременчуцькому напрямі, про заходи, вжиті Українським радянським урядом для налагодження господарства України та ін.

Величезну допомогу подали Радянській Україні В. І. Ленін і ЦК РКП(б) у відновленні влади Рад на початку 1919 р., налагодженні роботи державного апарату. Безцінною була підтримка кадрами. Так, на стор. 556 вказується на один цікавий факт. 25 лютого 1919 р. В. І. Ленін одержав телеграму від Тимчасового робітничо-селянського уряду України з Курська про те, що на Україну необхідно направити хорошого продовольчого працівника. Володимир Ілліч пише на ній розпорядження передати телеграму О. Г. Шліхтеру з добавленням, що він вкрай незадоволений затримкою його поїздки на Україну. О. Г. Шліхтер відбув на Україну і на III з'їзді КП(б)У (1—6 березня 1919 р.) виступив з доповіддю про продовольчу політику. У 1919 р. він працював наркомом продовольчих справ УСРР.

8 березня 1919 р. В. І. Ленін підписав посвідчення керуючому ЦСУ П. І. Попову про те, що він делегований РНК в Українську Радянську республіку для участі в роботі, що її почав Український радянський уряд по організації української статистики і для узгодження статистичних робіт обох республік (стор. 583).

На початку березня (до 6 березня) 1919 р. В. І. Ленін одержав записку Я. М. Свердловського з повідомленням про телеграму ЦК КП(б)У з питання кандидатури Г. І. Петровського на пост голови ЦВК України. Володимир Ілліч відразу повідомляє про свою згоду з цією пропозицією (стор. 578). На сесії ВУЦВК 14 березня 1919 р., Г. І. Петровський був обраний головою ВУЦВК.

Факти і документи, опубліковані у п'ятому і шостому томах «Біографічної хроніки Володимира Ілліча Леніна», доповнюють і збагачують відомості про життя і діяльність В. І. Леніна у розв'язанні соціально-економічних, політичних питань, у виробленні генеральної лінії розвитку радянського суспільства. Ленінські документи цих томів належать не тільки історії, але й сучасності. Вони у всій величчї розкривають джерела наших сьогоднішніх успіхів і досягнень. «Сьогоднішні звершення радянського народу, — відзначив у доповіді XXV з'їздові КПРС Генеральний секретар Центрального комітету партії Л. І. Брежнєв, — є пряме продовження справи Жовтня. Це є практичне втілення ідей великого Леніна. Цій справі, цим ідеям наша партія вірна і буде вірна завжди!»¹⁰.

Матеріали 5—6 томів ленінської Біохроніки, як і всіх попередніх, є цінними історичними джерелами, документальною основою героїчного літопису Великого Жовтня, що відкрив нову еру в історії людства.

В. Ю. Мельниченко (Київ)

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 50, стор. 232.

¹⁰ Л. І. Брежнєв. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, К., 1976, стор. 5.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ВЕЛИКИЙ СОВЕТСКИЙ НАРОД,*

изд-во «Наукова думка»,
К., 1976, 504 с.

Серед книг, виданих суспільствознавцями республіки, важливе місце займає рецензована праця. Ця колективна монографія вийшла до XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України і є вагомим внеском у розробку й дослідження актуальної проблеми сучасності — радянський народ — нова історична спільність людей. У рецензованій праці на основі марксистсько-ленінської методології, партійних документів, класового підходу до суспільних явищ дається глибока й змістовна оцінка нової історичної спільності людей — радянського народу. Керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС, авторський колектив книги на основі численних прикладів розкриває поняття радянського народу, як принципово нової соціальної й інтернаціональної спільності людей, що виникла в СРСР у результаті перемоги соціалізму, переборення соціально-класових і національних антагонізмів, зближення різних класів і соціальних груп, націй і народностей.

Формування і розвиток радянського народу як нової історичної спільності людей, — зазначають автори монографії, — результат дії об'єктивних закономірностей розвитку радянського суспільного ладу, інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя. Нова історична спільність, — підкреслюють автори книги, — формувалася на основі тих корінних змін, що відбулися в усіх галузях життя радянського суспільства в процесі будівництва соціалізму.

Багато уваги автори рецензованої праці приділяють робітничому класу СРСР. Вони доводять, що без робітничого класу, інтернаціонального за своєю природою, утворення нової історичної спільності радянських людей було неможливим (стор. 40—41, 126—138 та ін.).

* Редакційна колегія: А. Г. Шевелєв (відповідальний редактор), Б. М. Бабій, П. І. Багрій, І. К. Білодід, Н. В. Комаренко (відповідальний секретар), С. А. Кражанівський, А. В. Лихолат (заст. відповідального редактора, керівник авторського колективу), В. І. Шинкарук.

У монографії всебічно розкрито діяльність В. І. Леніна і Комуністичної партії по втіленню в життя ленінської національної політики, проаналізовано матеріал про створення інтернаціоналістських за своєю природою Рад та утворення багатонаціональної соціалістичної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Монографія складається з двох частин і восьми розділів. Перша частина присвячена становленню радянського народу, друга — висвітленню процесу розвитку нової спільності в умовах зрілого соціалізму і будівництва комунізму.

У першому розділі — «Формування політичних основ нової історичної спільності» розповідається про значення перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції у становленні державної єдності радянського народу, а також про роль всебічної допомоги російського народу в ліквідації нерівності раніше відсталих народів і їх переходу до будівництва соціалізму.

У другому і третьому розділах книги на яскравих прикладах показано процес утворення й розвитку економічних, політичних, соціальних, духовних основ нової історичної спільності і вирішення національного питання в нашій країні. Авторі цілком слушно наголошують на тому, що розвиток багатонаціонального робітничого класу в кожній союзній республіці сприяв зростанню міжнаціональних контактів, збагаченню національного життя інтернаціональними рисами, розквіту й зближенню соціалістичних націй. Зміни, що сталися в класовій структурі народів Радянського Союзу ще в 30-ті роки, сприяли залученню народів СРСР у соціалістичну систему суспільних відносин, забезпечували єдність їх класової структури. Правда, у третьому розділі слід було б ґрунтовніше розповісти про те, як в результаті змін в соціально-класовій структурі радянського суспільства змінювався і світогляд радянських людей, їх духовне обличчя, що було свідченням торжества марксистсько-ленінської ідеології — ідеології інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму.

У четвертому розділі розповідається про героїзм і мужність радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Як правильно зазначають автори монографії, «немає таких сил, які спроможні були б

знищити створений цим народом суспільний лад — соціалізм» (стор. 234).

Про створення в кінці 50-х років у Радянському Союзі матеріально-технічної бази розвинутого соціалістичного суспільства йдеться в п'ятому розділі. Тут дається чітка характеристика економіки країни, показано нові форми соціалістичного змагання, зв'язки науки з виробництвом, розширення наукового співробітництва, що сприяло тісному єднанню, всебічному розквіту і зближенню соціалістичних націй.

У шостому розділі книги розповідається про роль Комуністичної партії в формуванні й зміцненні єдності радянського народу — нової історичної спільності людей, у процесі розквіту й зближення націй, вихованні трудящих у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Сьомий розділ рецензованої монографії присвячений процесу зростання ролі російської мови як могутнього засобу спілкування і єдності народів СРСР, а також як світової мови. Оскільки російська мова, як справедливо зазначають автори, є загальне досягнення радянського народу, то зростання її ролі у світовому спілкуванні — один з важливих моментів його майбутності.

У заключному розділі монографії («Із авангарді світового суспільного прогресу») показано значення міжнародного досвіду будівництва соціалізму, нагромадженого КПРС та братніми партіями інших соціалістичних країн. Тут читач має змогу глибше ознайомитися з великими успіхами радянського народу — народу-героя, борця і творця.

Проте монографія не позбавлена й окремих недоліків. Так, висвітлюючи роль робітничого класу в становленні нової спільності людей, слід було б докладніше зупинитися на кількісному і якісному зростанні робітничого класу, підвищенні його культурно-технічного рівня, більше уваги приділити питанню зміцнення союзу робітничого класу і селянства в умовах розвинутого соціалізму, а також глибше розкрити процес економічного вирівнювання соціалістичних націй.

Однак ці недоліки не знижують наукової цінності рецензованої праці. Її з інтересом прочитають партійні, наукові працівники, пропагандисти.

Б. П. Борцов (Київ),
О. С. Кудлай (Київ)

М. Я. КОШАРНИЙ, І. Я. КОШАРНИЙ.
ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС
І ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ
(З ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ЛЬВІВСЬКО-
ВОЛИНСЬКОГО ВУГІЛЬНОГО
БАСЕЙНУ),

*вид-во «Камеяра»,
Львів, 1975, 134 с.*

Рецензована праця є історико-партійним дослідженням, яке висвітлює діяльність партійних організацій Львівсько-Волинського вугільного басейну по прискоренню науково-технічного прогресу та підвищенню продуктивності праці в період комуністичного будівництва. В ній узагальнено величезний досвід партійних організацій одного з наймолодших в країні вугільних басейнів, набутий за останні 15 років в справі підвищення продуктивності праці.

Книга містить аналіз організаторської та масово-політичної роботи партійних організацій, спрямованої на комплексну механізацію і автоматизацію вугледобування, ефективне використання існуючої та запровадження нової техніки, її вдосконалення, організацію соціалістичного змагання.

Автори переконливо показують, що Львівсько-Волинський вугільний басейн відіграє важливу роль у народному господарстві країни як паливно-енергетична база її західних районів. Він є поставником кам'яного вугілля для західних областей УРСР, прибалтійських республік, Білорусії і Мол-

давської РСР. Про динамічний розвиток басейну свідчить те, що його перша шахта — «Нововолинська № 1» стала до ладу трохи більш як 20 років тому — у 1954 р., а тепер тут діє 20 шахт.

Розглядаючи питання підготовки кваліфікованих кадрів вугільної промисловості, підвищення їх культурно-технічного рівня, М. Я. Кошарний та І. Я. Кошарний висвітлюють роботу навчально-курсних комбінатів, трестів, шахтних і куштових навчальних пунктів, гірничо-професійних училищ та ін. Тільки через мережу виробничо-технічного навчання в басейні протягом 1959—1965 рр. було підготовлено понад 13 тис. кваліфікованих робітників, в тому числі машиністів і механіків комбайнів, породонавантажувальних машин, машиністів електровозів, прохідників та ін., близько 30 тис. гірників підвищили свою виробничу кваліфікацію (стор. 51). Значну роботу проведено по підготовці інженерно-технічних кадрів. В 1973 р. на підприємствах басейну працювало більш як 5 тис. дипломованих спеціалістів.

З матеріалів книги видно, що питання роботи з кадрами, їх добір, розстановка і виховання є постійною турботою партійних комітетів шахт, райкомів, міськкомів та обкомів партії.

Важливе місце у монографії зайняв розгляд питань, пов'язаних з здійсненням господарської реформи на шахтах басейну. Економічний експеримент, проведений на шахті № 9 «Великомостівська», а згодом на інших шахтах, показав доцільність пере-

ходу на нову систему планування і економічного стимулювання. Одержані результати дали партійним організаціям змогу знайти додаткові резерви виробництва, при наявних технічних засобах і без додаткових капіталовкладень значно збільшити видобування вугілля, поліпшити техніко-економічні показники, зокрема підвищити продуктивність праці, знизити собівартість продукції.

Багато уваги приділено у книзі партійному керівництву раціоналізаторсько-винахідницьким рухом. Йдеться про конкурси на кращу рацпропозицію, огляди раціоналізаторського руху, про зростання економічного ефекту від впроваджених пропозицій. Автори підкреслюють, що масовий розвиток творчої активності трудящих викликав до життя нові організаційні форми — комплексні творчі бригади раціоналізаторів і винахідників. На шахтах Львівсько-Волинського басейну вони виникли в 1960 р., а в 1975 р. діяло 112 комплексних творчих бригад, які протягом 1974 р. розробили і впровадили у виробництво 472 раціоналізаторські пропозиції з умовною річною економією 735,3 тис. крб. (стор. 65).

Великий фактичний матеріал, що його містить книга, висвітлює дійове партійне керівництво соціалістичним змаганням, розвиток його нових форм. На початку 1974 р. під лозунгом «П'ятирічку за 4,5 роки» змагалися 52 вуглевидобувні і прохідницькі бригади. Великого поширення набув на підприємствах басейну рух за комуністичне ставлення до праці. На початок 1975 р. у басейні налічувалося 5 підприємств, 99 цехів, дільниць та 150 бригад, яким присуджено почесне звання колективів комуністичної праці (стор. 107).

Червоною ниткою через усю монографію проходить ідея пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів СРСР, що стала запорукою досягнень гірників Львівсько-Волинського басейну. Автори наводять дані про те, що у шахтарському Червонограді однією сім'єю живуть і працюють громадяни 29 національностей нашої країни. На прикладі прискореного розвитку цього ба-

сейну яскраво видно, як послідовно і наполегливо здійснює КПРС ленінську національну політику, курс на прискорений розвиток економіки відсталих раніше областей країни.

Цікава і змістовна книга М. Я. Кошарного та І. Я. Кошарного, на жаль, не позбавлена окремих недоліків. Звертає на себе увагу насамперед те, що автори значно повніше висвітлюють діяльність партійних організацій в роки семирічки і дещо слабше — періоду 8-ої та 9-ої п'ятирічок. Тим часом саме за останнє десятиріччя, як це наголошено і в самій праці, партійні організації нагромадили винятково цінний досвід щодо підвищення ефективності видобування вугілля на основі прискорення науково-технічного прогресу.

В ряді випадків автори надмірно захоплюються висвітленням техніко-економічних показників шахт, в той же час питання організаційно-партійної роботи, розстановки комуністів, посилення політичного впливу парторганізацій в багатьох місцях показано схематично. Особливо цей недолік характерний для розділу про вдосконалення організації виробництва.

До недостатньо розглянутих у книзі проблем відноситься діяльність партійних організацій по забезпеченню органічного з'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства. Саме це завдання визначене XXIV з'їздом КПРС як головний напрям науково-технічної політики партії в сучасних умовах.

Хоч окремі питання, яких торкаються автори монографії, вже висвітлено у працях істориків, економістів, в ній немає як історіографічного огляду, так і навіть посилок на дослідження попередників. Місцями дуже збіднений науково-довідковий апарат, відсутні посилання на джерела про важливі цифрові показники. Однак зазначені недоліки не знижують цінності книги, яка вносить істотний вклад в історіографію партійного керівництва науково-технічним прогресом у промисловості.

Я. С. Калакура (Київ)

Я. М. СЕРІЩЕВ.

МОЛОДЬ — АКТИВНА СИЛА
В БОРЬБІ ЗА КОМУНІЗМ,

видавниче об'єднання «Вища школа».
Видавництво при Київському
державному університеті,
К., 1975, 142 с.

У теоретичній спадщині класиків марксизму-ленізму важливе місце займає розробка питань про роль молоді в революційній боротьбі, в будівництві комуністичного суспільства. Творчо розвиваючи марксистське положення про те, що майбутнє

робітничого класу цілком залежить від виховання підрастаючого покоління, В. І. Ленін у промові на III з'їзді РКСМ визначив завдання та роль комсомолу в будівництві комунізму. Все це зумовлює актуальність та значення наукового дослідження проблем молоді, її участі у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Певним вкладом у розробку історії комсомолу є рецензована монографія Я. М. Серіщева. В ній на основі глибокого аналізу ленінської теоретичної спадщини досліджуються форми і методи діяльності Комуністичної партії по підвищенню ролі комсомолу у комуністичному вихованні молоді та залученню

її до активної участі в будівництві комунізму, розглядається робота комсомольських організацій України по керівництву соціалістичним змаганням і розвитку трудової активності молодого покоління.

Монографія починається з всебічного аналізу джерел і літератури, виданих з цих питань. При цьому особливу увагу приділено критиці буржуазної фальсифікації партійного керівництва комсомолом.

У книзі подано найхарактерніші матеріали про організаційно-політичне зміцнення комсомольських організацій, розкрито найважливіші принципи партійного керівництва комсомолом. Автор вказує, що однією з важливих форм такого керівництва є участь комуністів у роботі Спілок молоді, які проводять політичний курс Комуністичної партії в лавах ВЛКСМ, вносять партійний стиль і дисципліну. Завдяки такому піклуванню партії кількість комуністів серед секретарів комсомольських організацій республіки у досліджуваний період зросла в 2,5 рази і в 1966 р. становила 14 268 чол. Послідовно втілюючи в життя рішення XXIII з'їзду КПРС про зміцнення комсомолу здібними організаторами-комуністами, партія направила в комсомольські організації України понад 123 тис. комуністів. З метою піднесення рівня роботи комсомолу республіки, партійні комітети організували дійове виховання і навчання молодих кадрів, багато уваги приділяли узагальненню і поширенню досвіду роботи кращих комсомольських організацій. Зокрема, тільки до мережі партійної політичної освіти в 1965/66 навчальному році було залучено 7088 комсомольських працівників, що в два рази більше порівняно з 1961/62 роком. Це значною мірою сприяло пожезавленню організаторської роботи серед молоді, урізноманітненню її форм і методів. На конкретних прикладах автор показав діяльність партії по втіленню в життя принципу ініціативи і самодіяльності молодіжної організації. Важливу роль в цьому відіграло розширення прав місцевих та первинних комсомольських організацій, створення громадських комісій при комітетах комсомолу. У книзі на великому фактичному матеріалі показано збільшення лав ВЛКСМ за рахунок неспілкової молоді, роботу комсомольських організацій по підготовці і рекомендації кращих своїх вихованців у партію. Так, між XX та XXIII з'їздами КПРС було прийнято до лав партії 357 256 комсомольців. Про зростання ролі комсомолу в суспільному житті країни свідчить той факт, що з 1959 р. по 1968 р. понад 15 тис. секретарів комітетів комсомолу були висунуті на відповідальну партійну, радянську і господарську роботу. Постійна турбота партії про молодь, організаційно-політичне зміцнення комсомольських організацій сприяли широкому залученню молоді до управління суспільними і державними справами.

Здійснення планів комуністичного будівництва значною мірою залежить від рівня свідомості радянських людей. Тому партія

завжди дбала про комуністичне виховання трудящих, щоб воно пов'язувалося з практичними завданнями, які вирішувалися нею на кожному історичному етапі. В ідейному загартуванні молоді чільне місце відводилося політичній освіті. Автор аналізує структуру політичної освіти молоді, показує її вдосконалення й ефективність.

У книзі велику увагу приділено роботі партійних організацій по підготовці пропагандистських кадрів для мережі комсомольської політосвіти. Дійовою формою цієї підготовки були курси на базі Будинків політичної освіти. В монографії аналізується лекційна пропаганда, масово-політичні форми роботи, що допомагають партії у вихованні підростаючого покоління.

Значною була робота партії в цей період по підвищенню загальноосвітнього та культурно-технічного рівня молоді. Складовою частиною цієї роботи було залучення працюючої молоді до навчання у вечірніх і заочних школах. У книзі розкривається досвід роботи партійних і комсомольських організацій республіки по підвищенню загальноосвітнього рівня молоді. Зокрема підкреслюється, що VI Пленум ЦК ВЛКСМ схвалив досвід роботи комсомольських організацій та органів народної освіти Вінницької області, які розробили перспективний план підвищення загальноосвітнього рівня на 1961—1970 рр. В його основу було покладено програмне завдання — одержання молоддю обов'язкової восьмирічної освіти. Завдяки цьому тільки за 1961—1965 рр. 25,4 тис. молодих виробників області отримали восьмирічну освіту.

Автор розглядає також роботу комсомолу, культосвітніх закладів по атеїстичному вихованню молоді. У досліджуваний період Комуністична партія вела активну боротьбу з пережитками минулого, проявами буржуазної ідеології, оскільки вони затримують зростання творчої активності трудящих. Партійні організації, керуючись рішеннями з'їздів партії, вели дійову науково-атеїстичну пропаганду серед молоді. Автор розкриває різноманітні форми і методи антирелігійної пропаганди, набуті партійними організаціями республіки, узагальнює кращі з них, робить відповідні висновки. У книзі показано роботу комсомольських організацій по впровадженню нових звичаїв і обрядів.

Важливе місце в роботі партійних та комсомольських організацій цього періоду займала й боротьба з правопорушеннями громадського порядку. Завдяки цьому в республіці виникли добровільні народні дружини, яких вже у 1959 р. було понад 23 тис. Вони відіграли велику роль в охороні громадського порядку і прав громадян, залучивши до цієї роботи понад 600 тис. комсомольців.

У монографії розповідається про роботу комсомольських організацій по вихованню молодого покоління в дусі комуністичного ставлення до праці. В розгортанні цього змагання напередодні XXIII з'їзду КПРС

взяло участь понад 2 млн. 600 тис. юнаків і дівчат. Важливим засобом такого виховання молоді був дальший розвиток і удосконалення форм соціалістичного змагання. На конкретних прикладах автор розкрив нові форми змагання, що поширилися серед молоді, показав зростання її трудової і політичної активності. Так, у цей період молодь України активно шефувала над цільними галузями промисловості, насамперед, металургійною, гірничорудною, хімічною, енергетичною. Велика робота була проведена комсомолом республіки по швидкісному будівництву нових шахт Донбасу, за що його було нагороджено орденом Леніна.

У книзі розглядається керівна роль робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму як носія комуністичного засобу виробництва, комуністичних суспільних відносин, як головної продуктивної сили і творця основної маси суспільного багатства. Автор гостро критикує буржуазних та ревізійоністських фальсифікаторів, які на-

магаються очорнити політичний курс КПРС.

Позитивно оцінюючи працю Я. М. Серішева в цілому, хотілося б висловити окремі побажання. Досліджуючи діяльність Комуністичної партії по залученню молоді до партійної і комсомольської освіти, варто було б дати наукове обґрунтування причин її перебудови, вказати дівість нової системи партійної і комсомольської освіти. Слід було б повніше показати зростаючу роль молоді у прискоренні науково-технічного прогресу, розвитку раціоналізації та винахідництва, впровадженні досягнень науки і передового досвіду у виробництво, в створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Монографія Я. М. Серішева ґрунтується на опублікованих документах та багатому архівному матеріалі. Вона, безумовно, стане корисним посібником для партійних і комсомольських активістів, всіх тих, хто досліджує дану проблему.

Ф. Х. Джос (Київ),
Ю. М. Мальчик (Київ)

В. Е. ИЛЛЕРИЦКИЙ.
РЕВОЛЮЦИОННАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ
МЫСЛЬ В РОССИИ
(домарксистский период),
изд-во «Мысль», М., 1974, 350 с.

Розробка історії вітчизняної революційної і демократичної думки — одна з визначних заслуг радянської історіографії. За роки Радянської влади, особливо в період післявоєнного тридцятиріччя, створено ґрунтовні монографічні і синтетичні дослідження, які характеризують творчий доробок окремих передових діячів дожовтневої вітчизняної історіографії або висвітлюють їх діяльність у рамках певної суспільно-політичної течії конкретної епохи. Неабиякий внесок у цю справу зробив В. Е. Іллеріцький — відомий радянський історіограф, автор перших праць про історичні погляди В. Г. Бєлінського і О. І. Герцена, узагальнюючої монографії про дожовтневу революційно-демократичну історіографію історії Росії, активний учасник створення фундаментального багатотомника «Очерки истории исторической науки в СССР», автор і редактор підручника історіографії історії СРСР з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Тепер, спираючись на власний дослідницький досвід і використовуючи досягнення своїх колег у вивченні проблем дожовтневої вітчизняної історіографії, В. Е. Іллеріцький створив першу узагальнюючу працю з історії російської революційної історичної думки. Так, так! Ми не обмовились. Заголовок рецензованої нами праці ширший, ніж її зміст. Насправді в ній йдеться

лише про російську домарксистську революційну історичну думку, розвиток якої показано досить ґрунтовно і всебічно. Матеріалу ж про революційну історичну думку тогочасних представників національних історіографій народів СРСР у книзі немає. Тим часом добре відомо, що однодумцями і соратниками великих російських революціонерів-демократів XIX ст. у боротьбі проти самодержавного ладу та його ідеологічної надбудови, зокрема проти дворянсько-буржуазної історичної науки, виступали, наприклад, на Україні — Т. Г. Шевченко, С. А. Подолінський, у Вірменії — М. Налбандян, у Грузії — І. Г. Чавчавадзе, в Казахстані — Ч. Валіханов.

Автор, на жаль, не згадав і про активну підтримку, яку постійно подавали народам Росії в їх боротьбі проти соціального і національного гніту російські революціонери перших двох етапів загальноросійського визвольного руху. Ця підтримка знайшла відображення і в їх висловлюваннях на історичні теми. Згадаймо відповідні поетичні твори та епістолярію К. Ф. Рилєєва — одного з керівників декабристів, статті про Україну, надруковані в «Колоколе» та інших виданнях герценівської закордонної вільної російської преси, публічні виступи М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова в «Современнике» на захист соціальних і національних прав трудящих мас національних районів Росії і водночас з різким засудженням будь-яких націоналістичних спроб підірвати братерську дружбу народів. Та не будемо більше говорити про те, чого в книзі немає. Відповідну прогалину, сподіваємось, автор заповнить у своїй дальшій роботі.

В рецензованому дослідженні широко використано найновіші історіографічні праці радянських вчених. З доробку дожовтневої історіографії автор міг залучити (і зробив це) лише основоположні методологічні праці В. І. Леніна, а також деякі твори Г. В. Плеханова про корифеїв російської революційно-демократичної думки. Дворянсько-буржуазна історіографія із зрозумілих причин третирувала революційну історичну думку, намагалася замовчати, перекутити, спалюжити її. Тому твори дворянсько-буржуазних істориків розглядаються в книзі, насамперед, як об'єкт критики з боку ідеологів російської революційної історичної думки. В цьому зв'язку В. Є. Іллерицький неодноразово згадує імена М. М. Карамзіна, М. І. Костомарова, С. М. Соловйова, Б. М. Чичеріна та ін. Читач наочно бачить, як естафета нещадної критики дворянсько-буржуазної історіографії за цілковите ігнорування нею ролі народних мас в історії та вихвалення самодержавної влади передавалася від одного покоління борців до іншого, від дворянських революціонерів до революціонерів-різничинців і революційних народників.

Не забуває автор і про класову обмеженість діячів вітчизняної революційної історичної думки перших двох етапів визвольного руху в Росії. Наприклад, деякі декабристи негативно оцінювали ряд народних рухів епохи середньовіччя, зокрема знамениту Жакерію у Франції, засуджували найпослідніших революціонерів Великої французької буржуазної революції — якобінців; О. І. Герцен не побачив внутрішніх класових суперечностей серед козацтва, розглядаючи його як однорідну в соціальному відношенні масу; М. В. Шелгунов і Д. І. Писарев шукали основну рушійну силу суспільного прогресу в ідеологічних, а не економічних факторах тощо.

Від О. М. Радищева і декабристів бере початок властива багатьом діячам домарксистської російської революційної історичної думки, зокрема петрашевцю О. В. Ханикову, О. І. Герцену, М. П. Огарьову, І. Г. Прижову, І. О. Худякову, романтична ідеалізація вікового ладу давньоруських олігархічних республік Новгороду і Пскова. Як досвідчений історіограф-дослідник В. Є. Іллерицький не обмежується вказівками на безпідставність, невідповідність історичній правді цієї ідеалізації, а й прагне відшукати її коріння в об'єктивній дійсності Росії періоду розкладу феодально-кріпосницького ладу і загострення класової боротьби. Ця ідеалізація, пояснює автор, ґрунтувалася на безкомпромісній ненависті революціонерів до деспотичного самодержавства, їх прагненні довести історичну правомірність боротьби селянських мас за свободу та землю (див. стор. 35, 55). Водночас у книзі відзначено, що світогляд ряду найпослідніших революційних демократів був вільним від такої ідеалізації, а тому В. Г. Белінський, М. Г. Чернишевський, М. В. Шелгунов доводили, що ніякого «народо-

правства» у середньовічному Новгороді не існувало, тут панувала боярсько-купецька верхівка, яка була носієм децентралізаторських прагнень, чужих для переважної більшості російського народу (стор. 100, 236, 269).

Завданням непримиренної боротьби проти самодержавства дворянські революціонери і революціонери-різничинці підпорядковували й свою критику царизму в минулому. Через це в їх висловлюваннях не завжди правильно оцінювалася централізаторська політика московських великих князів, яку слід оцінювати, в певних історичних межах, як об'єктивно прогресивну. Проте ми, радянські люди — спадкоємці визвольних традицій російських революціонерів, у даному разі не засуджуємо їх за ці окремі помилкові оцінки явищ історичного минулого.

Можна пригадати за аналогією, що Ф. Енгельс, відзначаючи самовідданість і героїзм російських революційних народників у боротьбі проти царизму, закінчив свій відзив про них такими словами: «...цих людей ми не потягнемо до відповідальності за те, що вони вважали свій російський народ обраним народом соціальної революції. Але поділяти їх ілюзії ми зовсім не повинні»¹. В. І. Ленін підкреслював, що перед революційною заслугою М. Г. Чернишевського меркнуть усі його помилки, бо винний у них не стільки він, скільки нерозвинутість суспільних відносин його часу².

Хоч за формою рецензована праця має нарисовий (до того ж здебільшого персоналізований) характер, через весь її зміст виразно простежується прагнення автора до історіографічних узагальнень історії розвитку російської революційної історичної думки домарксистського періоду. Автор уперше робить спробу визначити тенденції, етапи, спільні риси в цьому розвитку. Він заявляє, що його цікавлять не тільки індивідуальні особливості, а й те спільне, що об'єднувало різні покоління революціонерів-істориків (стор. 247). Так, виходячи з лєнінських методологічних вказівок, В. Є. Іллерицький вводить у свою розповідь поняття «історичний оптимізм», який був характерним для історичних поглядів О. М. Радищева, В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова (стор. 26, 31, 82, 222). Всі вони розуміли суспільний розвиток як поступально-прогресивний, що в кінцевому підсумку завдяки активізації народних мас приведе до торжества свободи над деспотичним самовладдям царизму.

Автор залучив фактичний матеріал (хоч би й опосередкований) про вплив праць основоположників марксизму на світогляд російських революційних демократів, які

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 428.

² Див.: В. І. Ленін о литературе и искусстве, М., 1967, стор. 655.

розробляли історичну проблематику. При цьому він висловив ряд цікавих думок. Так, В. Є. Іллерицький вдається до сміливих і цілком вірогідних гіпотез при характеристиці історичних поглядів В. Г. Белінського (стор. 82); проводить паралелі між роботою К. Маркса і М. Г. Чернишевського над деякими джерелами, відзначає наближення великого російського революційного демократа до марксистського розуміння окремих історичних проблем (стор. 221, 224, 228). Автор підкреслює, що марксистські ідеї мали благотворний вплив на вивільнення світогляду М. В. Шелгунова від народницьких ілюзій про нібито «самобутній» шлях соціально-економічного розвитку Росії, на вироблення наукового розуміння ним вирішальної ролі економічного фактора в житті суспільства тощо (стор. 245, 252, 260).

Водночас дослідник зазначає, що революційні демократи Росії все ж до кінця не зрозуміли всесвітньо-історичної ролі пролетаріату в боротьбі за знищення будь-якої експлуатації, за побудову соціалістичного суспільства (стор. 222). Проте, на нашу думку, В. Є. Іллерицький не зовсім послідовний при оцінці історичних поглядів П. Л. Лаврова: на стор. 296—297 говорить, що захоплення цього видатного ідеолога революційного народництва марксизмом лише доповнило його еkleктизм новим елементом, а на стор. 302 читаємо, що вивчення праць К. Маркса відіграло велику роль в ідейному розвитку П. Л. Лаврова, зміцнило матеріалістичні тенденції в його історичних поглядах.

Нам здається, що В. Є. Іллерицький дещо недооцінює творчий доробок видатного ідеолога революційного народництва С. М. Степняка-Кравчинського в галузі вітчизняної історії. У книзі він показаний безпорадним у відборі та висвітленні фактичного матеріалу, а також неоригінальним інтерпретатором праць буржуазних істориків, у тому числі монархічно настроєних (стор. 312—313). Тим часом і книга С. М. Степняка-Кравчинського «Росія під владою царів», і ряд його науково-популярних історичних та белетристичних творів мали свого часу як у Росії, так і за рубежом значний суспільний резонанс. Помітний слід залишили вони і в розвитку російської революційної історичної думки.

Загалом монографія В. Є. Іллерицького дуже полемічна, хоч і не всі його твердження безсумнівні. Але позитивним є те, що, торкаючись дискусій радянських дослідників навколо історіографічної спадщини того чи іншого діяча дворянської та різночинської революційної історичної думки, автор завжди чітко виявляє свою позицію. Головне ж полягає в тому, що він на основі марксистсько-ленінської методології всебічно і глибоко розкрив спадкоємність російської революційної історичної думки на перших двох етапах визвольного руху, переконливо довів, що вона підготувала міцний ґрунт для розвитку марксистської історіографії в нашій країні.

В. Г. Сарбей (Київ),
В. Н. Котов (Київ),
Г. Д. Казмірчук (Київ)

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЕ ЗАПИСКИ, ВЫП. I—III,

*Нижне-Волжское книжное изд-во,
Волгоград, 1973—1975.*

Вийшли в світ три випуски історико-краєзнавчих записок, підготовлених Волгоградським музеєм краєзнавства та Державним архівом Волгоградської області. Обсяг випусків невеликий (8—10 друк. арк.), але зміст кожного з них досить різноманітний.

В кожному з випусків друкуються статті місцевих археологів. Темі кам'яного віку Поволжя присвячена, зокрема, стаття В. І. Єрьоміна та замітки М. Ю. Ковальова і С. Г. Краснобаєва. В першій подаються відомості про відкриття колекції крем'яних виробів так званої муст'єрської культури палеолітичної епохи. В статті Єрьоміна описуються рідкісні для цієї території знахідки кераміки та знаряддя праці з нещодавно відкритої неолітичної стоянки в селищі Кам'янка поблизу Волгограда. На думку автора, матеріали Кам'янської стоянки свідчать про наявність культурних зв'язків

населення Нижнього Поволжя та північно-східного Приазов'я ще в III тис. до н. е.

Статті викладача Волгоградського педінституту В. І. Мамонтова присвячені епосі пізнього бронзового віку Середнього Дону. В них йдеться про поселення степових скотарів так званої зрубної культури (друга половина II тис. до н. е.) поблизу с. Приморського Калачівського району Волгоградської області. Автор подає докладний опис розкопаного і дослідженого Привольським загonom Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР житла цих племен (вип. III). Відкриття цілого житла зрубної культури, безперечно, є удачею волгоградських археологів. Його вивчення має важливе значення для розуміння культури зрубних племен не лише Подоння, а й усієї степової смуги Східної Європи, де жили ці племена. Дані про культуру зрубних племен доповнюються матеріалами про поселення, дослідженого тим же загonom на території радгоспу «Донського» (вип. I).

В ранньому залізному віці Нижнє Поволжя і Подоння були заселені іраномовними племенами сарматів. В III в. до н. е. сар-

мати просунулися на захід і в степах Причорномор'я зіткнулися зі скіфами, яких поступово витіснили. Про події цього часу, культуру, вірування і побут сарматів, а також їх зв'язки з навколишнім світом ідеться в статтях археолога А. С. Скрипкина. В одній з них (вип. I) описуються розкопки 23 курганів сарматів, де виявлено великий археологічний матеріал, у тому числі предмети озброєння, прикраси, амулети, кіньську зброю, глиняний посуд тощо. Друга стаття А. С. Скрипкина (вип. III) присвячена питанню поширення в Поволжі і Прикаспії прикрас і амулетів, виготовлених з єгипетського фаянсу і знайдених, головним чином, в сарматських курганах. Відомо кілька десятків таких знахідок, серед яких є зображення скарабеїв, левів, а також різноманітні підвіски. Питання про зв'язки сарматів Поволжя з країнами Середземномор'я і Північної Африки розглядається вперше.

Великий інтерес викликають статті про окремі оригінальні знахідки старовини, наприклад, бронзових «уродця» (ідола) і навершя з с. Перегужного. Останнє являє собою досить складну композицію: вершник на коні і дві людські постаті. Знахідки бронзових «уродців» і навершя пов'язують з тюркомовним населенням Поволжя, але такі предмети трапляються і за межами цієї території. Нещодавно дволикий ідол, відлитий з бронзи, знайдено на Трухановому острові (Київ).

Як бачимо, в збірниках вміщено чимало статей з археології. Цього, на жаль, не можна сказати про історію середньовіччя. За винятком З. М. Шарапової (стаття «Торговельні зв'язки Золотої Орди в XIV—XV ст.»), питання історії докапіталістичного періоду досліджують автори лише декількох праць.

Б. С. Абаліхін, Г. М. Головкін, О. П. Сергеев у своїх статтях торкаються деяких проблем історії краю періоду капіталізму. У працях наводиться значний фактичний матеріал, який може бути використаний дослідниками при вивченні процесу монополізації капіталу в промисловості Поволжя.

Заслужовують на увагу статті Г. М. Головкіна «Районний комітет заводу «Урал-Волга» (вип. I), В. І. Томарева та М. О.

Подлеснова «Боротьба більшовиків за встановлення Радянської влади в Царицині» (вип. I) та В. І. Роговицького «Бойові справи Царицинського комсомолу» (вип. I) та ін.

Найбільш широко представлена на сторінках збірника тема історії громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Новими сторінками в літопису героїчного подвигу радянського народу під час битви на Волзі є статті другого випуску «Історико-краєзнавчих записок», зокрема В. С. Красавіна та Є. М. Деларю.

Міжнародне значення сталінградської битви розкривається в статті Б. С. Абаліхіна (вип. III). Автор навів ряд нових фактів про антифашистський рух опору в Німеччині, залучив досить широке коло оригінальних першоджерел.

В статті І. Є. Круцко, яка належить до жанру історичних персоналій, ідеться про діяльність І. М. Варейкіса — секретаря Сталінградського крайкому партії в 1935—1936 рр. З матеріалу перед нами постає образ партійного керівника нового типу, одного з активних організаторів соціалістичного будівництва.

На жаль, у збірнику є деякі тематичні прорахунки. За винятком праць Т. О. Башликової, І. З. Клімова та О. Д. Паршина, відсутні статті, присвячені розгорнутому будівництву комунізму в нашій країні. Сподіваємося, що в наступних випусках ці недоліки будуть усунені. В майбутньому історико-партійній тематиці слід приділяти більше уваги.

Цікаві матеріали вміщено під рубриками «Люди цікавої долі», «Краєзнавча мозаїка», «Історичні замітки» та ін. Вони, здебільшого, невеликі за обсягом, але цікаві за змістом.

Звичайно, ще рано давати загальну оцінку «Історико-краєзнавчим запискам». Але є всі підстави сказати, що їх випуск — потрібна і важлива справа. Матеріали «Записок» можуть стати в пригоді широкому колу науковців. Приклад організації видання краєзнавчих збірників гідний наслідування науковою громадськістю інших областей.

Д. Я. Телегін (Київ),
О. В. Цеберко (Київ)

И. М. ПУШКАРЕВА.
*ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНИКИ РОССИИ
В БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ
РЕВОЛЮЦИЯХ,*
изд-во «Наука», М., 1975, 390 с.

Серед ювілейних праць, що вийшли в світ до 70-річчя першої російської революції, привертає увагу рецензована монографія ст. наук. співроб. Інституту історії

СРСР АН СРСР І. М. Пушкарської, в якій вперше в радянській історіографії дано глибокий і всебічний аналіз революційної боротьби залізничників країни протягом усього дожовтневого періоду — з початку XX ст. і до перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.

Взагалі, про революційний рух залізничників у нас написано вже немало книг, збірників та статей, але всі вони, як правило, присвячувались окремим залізницям,

а якщо й порушувались у них загальні проблеми, то тільки щодо періоду революції 1905—1907 рр. Тим часом, І. М. Пушкарьова взяла для дослідження більш широкі хронологічні рамки, і це дало змогу на прикладі одного з провідних загонів робітничого класу країни показати значення досвіду першої російської революції для наступних битв пролетаріату, розкрити смисл лєнінських оцінок революції 1905—1907 рр. і Великої Жовтневої соціалістичної революції. Правда, тут хотілося побажати автору, щоб вона довела своє дослідження до Жовтня 1917 р. і показала участь залізничників у трьох революціях, але поява незадовго до цього книги П. М. Метелькова «Железнодорожники в революции. Февраль 1917 г.—июнь 1918 г.» (Л., 1970) позбавила її необхідності висвітлювати проблему участі залізничників у підготовці й проведенні Жовтневої революції. І. М. Пушкарьова обмежилася лише короткими узагальненнями з цього питання.

Залізничний транспорт, як відомо, був однією з найважливіших галузей капіталістичної економіки Росії, що визначило й «гігантське загальноекономічне і загальнополітичне та воєнне значення»¹ армії залізничників. У 1905 р. на залізницях загального призначення було зайнято 400,2 тис. постійних робітників та службовців і 351 тис.—тимчасових і подєнних, тобто всього 751,2 тис. (стор. 34). Серед них переважали пролетарі і напівпролетарі (80,3%), службовці складали лише 19,7%, в тому числі вищого адміністративного й інженерно-технічного складу—3,7% (стор. 50). Ядром залізничних пролетарів були робітники майстерень і депо (164 тис., або 21,8%), які відзначалися згуртованістю й організованістю. Досить сказати, що в Росії діяли 25 майстерень і депо, в яких працювало по 1000 і більше робітників, і 101 майстерня та депо, що мали від 500 до 1000 чол. (стор. 46—47). Для порівняння нагадаємо, що в фабрично-заводській промисловості налічувалося 732 таких підприємств. Ці робітники являли собою найбільш динамічну силу в усіх революційних виступах на транспорті, були опорою більшовиків у їх роботі серед залізничників.

Головне завдання своєї монографії автор визначила так: «показати на прикладі революційного руху залізничників, як у ході буржуазно-демократичної революції в Росії під керівництвом пролетаріату і його авангарду—більшовицької партії—склався єдиний фронт боротьби пролетарських і революційно-демократичних сил» (стор. 4). Як же вона справилася з цим завданням? Як їй вдалося показати вирішальний вплив більшовиків на формування політичної свідомості залізничників—цієї досить специфічної категорії людей найманої праці, дуже строкатої за своїм класовим і соціальним складом?

Передусім, слід відзначити широку джерельну базу дослідження. Крім численних архівних матеріалів, І. М. Пушкарьова використала центральну і місцеву пресу, спогади учасників революційного руху, праці своїх попередників. Особливо старанно вона вивчила і використала твори В. І. Леніна, партійні документи. Це й дало авторові змогу правдиво відтворити картину революційної боротьби залізничників проти самодержавства, уточнити деякі питання діяльності більшовиків серед різних верств і груп транспортників.

Автор висвітлює авангардну роль робітників у революційному русі залізничників. Коротко виклавши вчення В. І. Леніна про гегемонію пролетаріату в демократичній революції, І. М. Пушкарьова далі на конкретних прикладах з життя і революційної боротьби залізничників показала втілення лєнінських ідей у життя, різнобічну роботу більшовиків серед пролетарів-залізничників і демократично настроєних службовців, зростання більшовицького впливу на формування політичної свідомості мас у ході розгортання революції. Особливо детально показана агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків, широке використання ними листівок, революційних брошур, праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. На жаль, дуже побіжно сказано про залізничні газети, які хоч і рідко, але виходили і в роки першої російської революції. Деякі з них, зокрема, «Хроника железнодорожной жизни», «Железнодорожный пролетарий» (Київ), «Текущий момент» (Катеринослав) навіть не згадуються, в тому числі й київська легальна більшовицька газета «Работник». До речі, про неї залишив цікаві спогади член Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці О. В. Мандельштам, який підтримував зв'язок з В. І. Леніном і одержав від нього по телеграфу з Петербурга статтю «Напередодні» для опублікування в першому номері цієї газети².

Агітаційно-пропагандистська робота більшовиків тісно поєднувалася з організаторською. У книзі показується роль гуртків і недільних шкіл на перших етапах розвитку революційного руху, розкривається діяльність первинних партійних осередків і груп у залізничних майстернях, фракцій РСДРП у Всеросійській залізничній спілці (ВЗС) та її місцевих відділеннях, залізничних райкомів у загальноміських організаціях РСДРП.

Під час революції 1905—1907 рр. виникли такі нові партійні центри, як вузлові бюро і комітети, що проводили партійну роботу на окремих залізницях. Вони очолювали конференції соціал-демократичних організацій і груп деяких залізниць. На початку 1907 р. було скликано Всеросійську нараду представників найбільших вузлових

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 264.

² Див.: Мандельштам — Одиссей. О статье В. И. Ленина «Накануне», напечатанной в № 1 «Работника» (Киев).— Записки Института Ленина, 1927, вып. 1, стор. 163.

організацій (стор. 270—275). Незрозуміло тільки, чому автор приписує проведення цієї наради одному меншовицько-примиренському ЦК РСДРП і не враховує свідчення її учасника представника Вузлового комітету Катерининської залізниці Ж. Шапа, який зустрічався з В. І. Леніним, розповідав про роботу наради, а потім написав за його завданням ще й кореспонденцію для газети «Пролетарий»³. Варто було згадати і деякі інші організації більшовиків, які проводили велику роботу серед залізничників, зокрема Центральний комітет службовців Катерининської залізниці при Катеринославському комітеті «більшості» РСДРП, Південноросійський залізничний союз при харківській групі «Вперед», Катеринославську залізничну групу РСДРП.

У книзі досліджується складна проблема піднесення свідомості залізничників. Важливу роль у цьому, як переконливо показує автор, відіграла гнучка тактична лінія більшовиків, вміле поєднання легальних і нелегальних форм роботи, використання профспілок і трибуни Державної думи, непримиренна боротьба більшовиків проти меншовиків і есерів, викриття опортуністичної політики есерівського керівництва Центрального бюро ВЗС під час першої російської революції, зговору меншовиків і есерів з буржуазним Тимчасовим урядом у 1917 р. Автор показує і значення «лівоблокистської» тактики більшовиків, зокрема, на прикладі роботи Центрального бюро ВЗС під час Жовтневого всеросійського політичного страйку, в дні грудневого збройного повстання і в роки відступу революції. Однак цій важливій проблемі приділено мало уваги, не згадується відоме ленінське

положення про обов'язковість застосування «лівоблокистської» тактики в усякому буржуазно-демократичному русі⁴, не вказано на значення досвіду нашої партії для братніх партій у сучасних умовах.

Можна закинути авторові і те, що вона дуже стисло розповіла про участь залізничників окраїн у грудневі збройному повстанні (відомий Горлівський бій дружинників Донбасу навіть не згадується), про їх участь у Лютневій революції 1917 р. Трапляються і окремі неточності. «Люботинська республіка» чомусь пов'язується з Катерининською залізницею (стор. 222). Насправді ж ст. Люботин знаходилася на Харківсько-Миколаївській залізниці. І про це правильно зазначено на стор. 230.

Загалом же І. М. Пушкарьова успішно справила з поставленими завданнями і підготувала оригінальну наукову працю, в якій з партійно-класових позицій і на великому фактичному матеріалі ґрунтовно висвітлено багатогранну діяльність більшовицької партії по вихованню політичної свідомості залізничників і залученню їх до активної боротьби проти царського самодержавства. Книга добре оформлена, має іменний покажчик, а також покажчики залізниць та станцій. У ній наводяться численні факти і про розгортання революційного руху на залізницях України: Катерининській, Південно-Західній, Харківсько-Миколаївській, Курсько-Харківсько-Севастопольській. Звісно, про повне висвітлення цього питання не може бути й мови. Очевидно, науковцям республіки слід ліквідувати цю прогалину і підготувати спеціальну монографічну працю про участь залізничників України в трьох російських революціях.

П. М. Шморгун (Київ)

³ Ж. Шап. 1906 год.—Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906 гг., Екатеринослав, 1924, стор. 489.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 86.

Б. О. ТИМОШУК.
СЛОВ'ЯНСЬКІ ГРАДИ
ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ,
вид-во «Карпати», Ужгород,
1975, 110 с.

Рецензована праця присвячена дослідженню чотирьох городищ VIII—X ст., розташованих на річках Дністер (с. Ломачинці Сокирянського району), Прут (с. Ревне Кіцманського району) і в межиріччі Дністра і Пруту (с. Грозиці Хотинського і с. Добринівці Заставнівського районів). Вивчення цих пам'яток заповнює до певної міри прогалину у висвітленні історії східних слов'ян, оскільки до недавнього часу

слов'янські городища VIII—IX ст. на захід від Дніпра були майже невідомі.

Характеризуючи конструкцію оборонних споруд слов'янських городищ VIII—IX ст., автор зазначає, що вони є однотипні й являють собою дерев'яні стіни стовпкової конструкції, складені з горизонтальних колод, або частокіл, які додатково укріплювались ззовні земляними укосами і ровами, а з внутрішнього боку — довгими дерев'яними будинками. У IX ст., як показали розкопки Добринівського городища, з'явилися укріплення нового типу: в них горизонтально покладені колоди укріплювались, крім стовпів, ще й зрубами-опорами. Виступаючи вперед за лінію укріплення, зруби-опори могли використовуватись захисниками горо-

диш як оборонні вежі для спостереження, ведення по ворогові вогню з флангів тощо.

Заслужовує на увагу думка автора про те, що в період виникнення Давньоруської держави замість дерев'яних укріплень, які боялися вогню й не витримували ударів стінобійних машин, почали будувати фортеці, оборонну лінію яких складали земляні вали, скріплені дерев'яними та кам'яними конструкціями. Основу дерев'яних конструкцій давньоруських укріплень становили переважно зруби, що вводились до середини земляних валів, щоб зробити їх вищими і крутішими. Крім того, дерев'яні зруби будувались для укріплення валу з внутрішньої сторони, а також на вершині насипу. На підставі аналізу значного фактичного матеріалу Б. О. Тимошук робить висновки, що військово-оборонне зодчество ранньослов'янського населення другої половини I тисячоліття н. е. стало основою, на якій розвивалося давньоруське оборонне зодчество.

Чільне місце в книзі відведено описові громадських будинків, сліди яких виявлено на городищах у Добринівцях, Ревному, Червоній Діброві, а також на городищі Шеліги у Польщі. Вони являли собою довгі наземні споруди прямокутної форми, їх стіни мали стовпову конструкцію, а простінки між стовпами запліталися лозою й обмазувалися глиною. В одній з германських хронік такі будинки названі континами. В них «відбувалися наради і збори громадян; сюди сходились в певні дні і години, щоб бенкетувати або обговорювати важливі справи». Письмові та археологічні джерела свідчать про те, що великі наземні будинки на слов'янських городищах не мали постійних мешканців. Автор доходить висновку, що будинки-контини є свідченням громадських, колективних відносин у середовищі ранньослов'янського населення в досліджуваний період.

За характером забудови слов'янські городища Б. О. Тимошук поділив на дві групи. До першої він відніс ті, які не мали постійного населення й використовувались переважно як сховища. Іншу групу становлять ті городища, головний майдан яких був густо забудований. На них, крім оборонних споруд і громадських будинків, відкрито багато житлових, господарських та виробничих будівель. До таких городищ відноситься Добринівське, датоване IX ст. Автор вбачає у ньому кріплене ремісниче поселення, оскільки поряд із стаціонарними

ми житлами-напівземлянками по всій площі розміщувались майстерні. Характерною ознакою виробничих майстерень є наявність у них викладених з каміння робочих площадок з великими плоскими каменями, які могли використовуватись як ковадла. Поруч з робочими площадками знаходилися відкриті вогнища. На Добринівському городищі зустрічаються й спарені будівлі, коли під одним дахом були житло і майстерня. Беручи до уваги той факт, що майстерня і житло збудовані одночасно і в одному котловані, Б. О. Тимошук доходить висновку, що це індивідуальне господарство ремісника. У VIII—IX ст., підкреслюється в книзі, ремісники споруджували власні майстерні, де виробляли продукцію, яка вже йшла на продаж, а не в спільне користування общини. Таким чином, у процесі розвитку слов'янського суспільства ремісники поривали із землеробством і сільською общиною й осідали за укріпленими стінами городищ. Відокремлення ремесла від землеробства, його індивідуалізація, концентрація і привели до виникнення ремісничих центрів, в яких автор схильний бачити зародки давньоруського міста.

Значний науковий інтерес викликає питання східних хорватів. Багаторічні дослідження слов'янських старожитностей Буковинського Прикарпаття показують, що вони в деяких рисах кераміки, поховального обряду і конструкції жител відмінні від аналогічних пам'яток Середнього Подністров'я. У той же час слов'янські пам'ятки Буковинського Підгір'я, зокрема пам'ятки IX—X ст., тотожні пам'яткам Закарпаття. Б. О. Тимошук припускає, що в Північно-Східних Карпатах, включаючи й Буковинське Прикарпаття, жила етнографічна група східних слов'ян, яку можна пов'язати з хорватами «Повести временных лет». Найважливішою пам'яткою, залишеною літописним племенем хорватів, є Ревнянське городище, яке в X ст. переростало у давньоруське місто.

Написане на багатому фактичному матеріалі, проілюстроване, рецензоване видання є певним внеском у вивчення слов'янських старожитностей. Воно сприяє популяризації нововідкритих пам'яток, а зміщені в ньому матеріали спростовують безпідставні теорії тих буржуазних істориків, які заперечували і заперечують слов'янський характер населення Північної Буковини.

Л. П. Михайлина (Чернівці)

**Z DZIEJÓW WSPÓŁPRACY POLAKÓW,
UKRAJNCÓW I ROSJAN.**

*Państwowe wydawnictwo naukowe,
Warszawa—Kraków, 1975, 211 s.*

**З ІСТОРІЇ СПІВРОБІТНИЦТВА
ПОЛЯКІВ, УКРАЇНЦІВ І РОСІЯН.**

*Державне наукове видавництво,
Варшава—Краків, 1975, 211 с.*

Рецензований збірник є результатом наукових контактів істориків Києва і Кракова й включає у себе розвідки з широкого кола проблем. Його відкриває стаття зав. кафедрою Краківського університету Владислава Серчика — «Польські і українські селяни в боротьбі проти феодального визиску на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.)», в якій автор зупиняється здебільшого на найгрізніших виступах селян у 1734, 1750 і 1768 роках. У статті підкреслюється класовий характер гайдамацького руху, хоч з боку шляхти, як влучно сказано, робилось все, щоб порізати українських і польських селян на національно-релігійному ґрунті.

Цікаві, а часто мало відомі матеріали наводить В. Серчик, говорячи про Коліївщину. У підставі їх аналізу він припускає, що серед тих, хто «взяв участь в Коліївщині, значну частину становили селяни не лише українського чи російського, але й польського походження» (стор. 22). Це свідчить «про спільність суспільних інтересів, що об'єднували селян» (стор. 24). Водночас, на нашу думку, в статті дещо спрощено оцінюються селянські виступи на Україні, зокрема 1750 р. і Коліївщина.

Краківський автор Ян Козік зупинився на проблемі «Українсько-польські стосунки в Галичині під час революції 1848—1849 рр. Спроба характеристики». Аналізуючи архівні матеріали і тогочасну пресу, він дійшов висновку, що польські та українські ліберально-буржуазні діячі не бажали погодити дії чи висунути якісь спільні вимоги перед австрійським урядом й ставили понад усе вузьокласові та націоналістичні інтереси. Хоч, правда, окремі їх представники вбачали у цьому слабкість своїх політичних позицій.

Натомість, як слушно стверджує автор, серед робітників і селян спостерігалась тенденція до єднання у боротьбі проти експлуататорів. При цьому він посиляється на конкретні факти (стор. 46).

Однак деякі моменти статті можуть викликати застереження. Зокрема, дещо односторонньо дається оцінка позицій польських магнатів щодо української проблеми в Галичині (стор. 30—31). Важко сказати наскільки «революційною» була концепція відбудови Польщі з кордонах 1772 р., яку, за словами Я. Козіка, висували практично всі польські політичні угруповання.

Київський історик Г. І. Марахов присвятив свій виступ темі «Польсько-українські революційні зв'язки (50—70 роки XIX ст.)», в якому найбільше уваги приділив ана-

лізові організаційного розвитку і поширенню діяльності підпільних організацій у Києві, ідейно-програмових розходжень у них, зміцненню революційно-демократичного крила, до якого, крім українців, входили і росіяни, поляки та представники інших народів.

Заслугує на увагу показ зародження соціалістичного руху, представником якого став польський революціонер (за походженням з України) Людвік Варинський — «інтернаціоналіст і поборник дружби народів», засновник партії «Пролетаріат».

Близькими до змісту є дві наступні статті: краків'янина Герарда Жеберека — «Діяльність польських революціонерів і демократичних організацій у Києві в 1885—1897 роках» і киянина М. В. Демченка — «Діяльність польських революційних соціал-демократів у Києві в дев'яностих роках XIX ст.». Г. Жеберек вважає, що в середині 80-х років минулого століття у Києві, як і інших містах царської Росії, важливу роль відіграв студентський революційний рух. Причому Київ був другим після Петербурга місцем зосередження польської студентської молоді (стор. 71). Цікаві спостереження Г. Жеберека про взаємодію польських і російських соціал-демократичних гуртків (стор. 85—89), що привело їх до єдиного Союзу боротьби за визволення робітничого класу.

На прикладі визвольної боротьби 90-х років минулого століття в Києві М. В. Демченко поставив собі за мету показати «зміцнення революційного співробітництва між українським, російським і польським пролетаріатом і дослідження традицій спільної боротьби проти царського абсолютизму». Загалом, це йому вдалося. Стаття відзначається солідною теоретичною базою, а ряд наведених у ній даних перегукуються з даними статті Г. Жеберека, зокрема, про київський філіал «Пролетаріату» (стор. 93), про соціал-демократичні групи (стор. 99—100), про діяльність відомого марксиста Ю. Д. Мельникова (стор. 96). Автор досить чітко розмежовує погляди польських соціал-демократів, які стояли в основному на позиціях інтернаціоналізму, і соціалістів із ППС, що скочувалися на націоналістичні позиції (стор. 96—97). Чимало сказано й про роль робітників в організації боротьби.

Краківський історик Зигмунт Лукавський зупинився на темі «Вплив Великого Жовтня на ідейно-політичну основу і програмні положення польських революціонерів в Росії», з якою, як слушно зауважив автор, написано вже чимало. З. Лукавський робить спробу періодизувати вплив революційних звершень в Росії на діяльність польських революціонерів, виділяючи при цьому Жовтневу революцію 1917 р., Брестський мир, Листопадову революцію в Німеччині і відновлення польської держави, польсько-радянську війну 1919—1920 рр.

Автор зображує не абстрактну масу польських революціонерів, а диференціює

їх у відповідності до того, яку позицію вони зайняли відносно російської революції, теоретичних положень марксизму-ленінізму й відділяє революціонерів від тих, хто хотів використати революцію у своїх класово-націоналістичних інтересах (стор. 113, 115, 118 та ін.).

Всі інші статті збірника стосуються тих чи інших аспектів співробітництва братніх народів у спільній боротьбі проти гітлерівських загарбників в роки другої світової війни.

Ірена Пачинська з Кракова висвітлює тему «Діяльність радянських громадян у Південній Польщі. Вибрані проблеми (1941—1945)». Підняті нею питання знайшли вже порівняно широке відображення в мемуарній та дослідницькій польській і радянській літературі. Проте авторці вдалося залучити ряд нових архівних матеріалів, зокрема, з Архіву Військово-історичного інституту Міністерства національної оборони ПНР. Вона наводить цікаві дані про участь радянських людей у польському русі Опору.

З приводу окремих тверджень авторки можна б дещо посперечатися. Так, лише дуже умовно, на нашу думку, можна погодитись з тим, що «організації лондонського табору визнавали в цілому прибулі радянські загони і групи (партизанські.—Ю. М.) за складову частину союзних збройних сил у боротьбі з окупантом» (стор. 150).

У статтях покійного професора Київського державного університету І. Д. Кундюби «З історії радянсько-польського військового і політичного співробітництва у справі визволення Польщі (1943—1945)» та «СРСР в обороні інтересів народної Польщі на міжнародній арені (1944—1945)» висвітлені актуальні проблеми польської історії на завершальному етапі другої світової війни та допомоги братньому народові з боку СРСР у справі відстоювання незалежності й суверенітету.

В першій з них йдеться про діяльність Спілки польських патріотів у СРСР, спрямовану на створення народних збройних сил з поляків, які перебували в нашій країні. Показана велика, безкорислива допомога, що мала багатогранний характер й включала створення відповідних умов, матеріально-технічне постачання, відрядження військових спеціалістів.

Друга стаття присвячена важкій і наполегливій боротьбі Радянського Союзу на міжнародній арені в ім'я того, щоб відстояти суверенітет братньої Польщі, захистити її від втручання імперіалістів у внутрішні справи країни. З допомогою польського емігрантського уряду США і Англія намагалися не допустити перемоги народ-

но-демократичної революції в Польщі. Переконливим прикладом цього є справа утворення Тимчасового уряду національної єдності (стор. 186—187), питання західних кордонів Польщі (стор. 187—189), а також протидія вступові Польщі до складу держав — організаторів ООН (стор. 189—192).

Проте, мабуть, з вини видавництва, трапилась помилка: на стор. 183 написано, що Заява уряду СРСР опублікована 1 січня 1944 р., а насправді це сталося 11 січня.

«Військове співробітництво радянського і польського народів у боротьбі проти німецького фашизму» — тема виступу зав. відділом Інституту історії АН УРСР П. М. Калениченка. Автор проаналізував і узагальнив все те, що зроблено досі радянськими і польськими дослідниками. У статті показано, як Радянський Союз, сам перебуваючи у складному становищі, знаходив можливість подавати братню допомогу сусіднім народам в їх боротьбі проти фашизму. Народно-демократичні сили Польщі вбачали у Країні Рад природного союзника і єдиного визволителя польського народу від гітлерівців. Тому всі зусилля свої вони спрямовували на налагодження бойового співробітництва з радянськими людьми.

Завершує збірник стаття доцента Київського університету С. М. Антонока — «Допомога Радянської Армії у відбудові польського народного господарства (1944—1945)». Автор на основі матеріалів ряду центральних архівів СРСР і ПНР, а також опублікованих документів, провів загальом цікаву розвідку важливих аспектів взаємодії радянських військ з місцевим населенням Польщі у справі відбудови народного господарства і нормалізації життя у визволених районах братньої країни. Серед заходів, вжитих нашим командуванням, С. М. Антонок виділяє охорону і збереження промислових підприємств, сільсько-господарських об'єктів з наступною передачею їх польським властям (стор. 197—199). Чимало місця в статті відведено показові безпосередньої допомоги населенню технікою, паливом, продуктами харчування, медикаментами. Відображено участь радянських воїнів у відбудові заводів і фабрик, шляхів сполучення, засобів зв'язку тощо.

У цілому слід зазначити, що публікація збірника — безумовно корисна справа. Вона допомагає глибше вивчити революційне минуле братніх народів, їх спільну боротьбу проти фашизму, а також надає можливість обмінятися досвідом вивчення проблем, узагальнити досягнуте.

Ю. І. Макар (Чернівці)

Хроніка та інформація

КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР

19 лютого ц. р. в Інституті історії АН УРСР відбулася конференція молодих учених на тему «Молодь і сучасний світ», присвячена XXV з'їздові КПРС. У роботі конференції взяли участь член Ради наставників д. і. н. В. І. Клоков, заст. секретаря парторганізації к. екон. н. С. В. Кульчицький та представник від місцевого к. і. н. В. Г. Сарбей.

Вступним словом конференцію відкрив т. в. о. директора Інституту історії, голова Ради наставників, д. і. н. П. С. Сохань. Він підкреслив, що конференція є своєрідним рапортом молоді інституту XXV з'їздові КПРС, а також спинився на важливості дослідження молодіжного руху і його ролі в сучасному світовому історичному процесі, в будівництві розвинутого комуністичного суспільства.

А. І. Будницький, В. Кліменков, Н. Барановська присвятили свої виступи висвітленню революційних, бойових і

трудових традицій радянського народу та їх ролі в ідейному вихованні підростаючого покоління, участі робітничої молоді в міжреспубліканському соціалістичному змаганні, ролі преси Радянської України у зміцненні дружби і братерського співробітництва радянської молоді в умовах розвинутого соціалізму. Темою виступів С. Віднянського і Л. Меншикова була діяльність молодіжних організацій Чехословаччини і Куби на сучасному етапі. М. Несук висвітлив роль молоді Африки в боротьбі проти імперіалізму і неокolonіалізму, а В. Євтух і О. Потехін спинилися на розкритті молодіжного демократичного руху в Греції і США.

Підводячи підсумки конференції, П. С. Сохань відзначив, що вона пройшла на належному організаційному і науковому рівні.

В. М. Кривоніс (Київ)

60-РІЧЧЯ І. І. КОЛОМІЙЧЕНКА

1 березня 1975 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС на засіданні Вченої ради відбулося вшанування д. і. н., ст. наук. співроб. Інституту Івана Івановича Коломійченка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя суспільно-політичної діяльності.

І. І. Коломійченко народився 1 березня 1916 р. в м. Знам'янка на Кіровоградщині в сім'ї робітника-залізничника. У 1937 р. закінчив Миколаївський залізничний технікум і служив в лавах Радянської Армії до 1940 р. на політичний та комсомольській роботі. 1939 р. він вступив до лав КПРС. Після демобілізації вчителював в м. Знам'янка, був штатним пропагандистом Знам'янського райкому КП(б)У. У 1941—1943 рр. працював директором та вчителем

школи в РРФСР, у 1943—1944 рр. — секретар Знам'янського райкому партії. В лютому 1945 р. закінчив курси при ЦК КП(б)У і працював в м. Ровно лектором обкому партії. 1948 р. І. І. Коломійченко закінчив Вищу партійну школу при ЦК КПРС, працював директором міжобласних партійних курсів при Ровенському обкомі КП(б)У та викладачем марксизму-ленінізму в педагогічному інституті. 1957 р. закінчив Академію суспільних наук при ЦК КПРС, захистивши кандидатську дисертацію на тему: «Історія створення тракторної та комбайнової промисловості в СРСР», а 1967 р. докторську дисертацію на тему: «Комуністична партія України в початковий період соціалістичної реконструкції (1926—1929 рр.)». З 1957 р. він працює ст. науков. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

І. І. Коломійченку належить майже 80 наукових праць. Його наукові інтереси охоплюють широке коло питань діяльності партії в період соціалістичного й комуністичного будівництва. Особливо такі проблеми, як боротьба партії за єдність своїх лав, за побудову фундаменту соціалістичної економіки, керівництво КПРС економікою зрілого соціалізму та ін. Він спів-автор «Нарисів історії Компартії України», «Історії ЛКСМУ», «Історії Київської обласної партійної організації» та ряду інших монографічних праць, серед яких «Торжество національної політики КПРС». Ним написані книги «Діяльність Компартії України по створенню матеріально-технічної бази комунізму», «Економіка — вирішальна ділянка боротьби за комунізм», «II конференція КП(б)У», «К. В. Сухомлин» та ін.

Багато років І. І. Коломійченко працював заступником головного редактора «Українського історичного журналу». Як досвідчений науковець, він працює в кількох науково-методичних радах, в двох Радах по присудженню наукових ступенів, в Республіканській раді по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва. За багаторічну плідну роботу, активну участь в громадському житті та в зв'язку з 60-річчям з дня народження І. І. Коломійченка нагороджено Почесною Грамотою

Президії Верховної Ради Української РСР.

Вчену раду відкрив її голова — директор Інституту чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук.

Ст. наук. співроб. Інституту Т. Т. Гриценко від імені колективу Інституту поздоровила ювіляра, побажала йому нових успіхів у науковій роботі, щастя в особистому житті. Про життєвий шлях свого колеги розповів ст. наук. співроб. В. С. Костенко. З сердечними словами привітання виступили: заст. гол. ред. «Українського історичного журналу» В. О. Замлинський, зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів КДУ, д. і. н., професор М. М. Матвійчук, доц. кафедри партійного будівництва ВПШ при ЦК Компартії України, к. і. н. Ю. В. Шиловцев, доцент кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів КДУ, к. і. н. З. О. Сільченко, зав. кафедрою історії КПРС ІПК викладачів суспільних наук при КДУ, д. і. н., проф. П. М. Шморгун, від кафедр історії КПРС Київського медичного інституту, д. і. н. М. Б. Погребінський, Київського інституту народного господарства к. і. н. Т. Д. Бондар, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д. і. н., проф. П. П. Гудзенко, Технологічного інституту харчової промисловості В. Г. Білан та ін.

Н. І. Алексєєва (Київ)

ЗУСТРІЧ З ЧИТАЧАМИ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

30 січня 1976 р. члени військово-історичної секції військово-наукового товариства при Київському окружному Будинку офіцерів зустрілися із заступником головного редактора «Українського історичного журналу» В. О. Замлинським. Членами цієї секції є ветерани громадянської та Великої Вітчизняної воєн, 14 з них — комуністи з більш як піввіковим партійним стажем. До складу секції входять 14 кандидатів історичних та воєнних наук, 8 членів спілок письменників і журналістів.

Ветерани здійснюють велику роботу, спрямовану на військово-патріотичне виховання молоді і воїнів Радянської Армії. Вони регулярно виступають перед цією категорією слухачів з лекціями, бесідами

і доповідями, видають книги спогадів, публікують статті і нариси в періодичній пресі.

В. О. Замлинський ознайомив членів секції з роботою та перспективними планами «Українського історичного журналу». Ветерани слухали його розповідь з великим інтересом. Вони висловили ряд побажань щодо висвітлення в журналі питань, пов'язаних з 35-річчям початку Великої Вітчизняної війни та оборони Києва, наступним 60-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції, тощо, побажали, щоб контакти між «Українським історичним журналом» та історичною секцією військово-наукового товариства тривали й далі.

А. П. Волкова (Київ)

БРЕЖНЕВ Л. І. — Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. **Доповідь XXV з'їздові КПРС 24 лютого 1976 року**, Політвидав України, К., 1976, 110 с.

КОСИГІН О. М. — Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. **Доповідь XXV з'їздові КПРС 1 березня 1976 року**, Політвидав України, К., 1976, 62 с.

Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, Політвидав України, К., 1976, 132 с.

БЕРЕНШТЕЙН Л. Е. — Зона бури, Політвидав України, К., 1976, 150 с.

БОВКУН В. Д. — Земля батьків — земля синів, вид-во «Молодь», К., 1976, 120 с.

БОНДАРЬ А. Ф. — Большевики в борьбе за единство международного рабочего движения (1917—1924 гг.), «Вища школа», Головне видавництво, К., 1976, 152 с.

ГНАТЕНКО М. В. — П'ятисотенниці, Політвидав України, К., 1975, 158 с.

ДОБРЕЦОВА В. В. — Націоналізм і релігія на службі антикомунізму, «Вища школа», Видавництво при Львівському університеті, Львів, 1976, 204 с.

ЗАГОРОДНІЙ В., РУБАН О., ХІЛКО В. — Закономірності розвитку народногосподарського комплексу Союзу РСР, Політвидав України, К., 1976, 303 с.

Интернациональное и национальное в социалистическом обществе, изд-во «Наукова думка», К., 1976, 331 с.

Історичний досвід КПРС у соціалістичному і комуністичному будівництві та його міжнародне значення, Політвидав України, К., 1976, 207 с.

КАЛАКУРА Я. С. — Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму. **Історіографічний нарис**, «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, К., 1976, 207 с.

КАСЬЯН В. — Генеральна лінія — мир і співробітництво, Політвидав України, К., 1976, 166 с.

КОВАЛЬ В. С. — США во второй мировой войне: некоторые проблемы внешней политики. 1939—1941, изд-во «Наукова думка», К., 1976, 419 с.

Комсомол України в 9-й п'ятирічці. Збірник, вид-во «Молодь», К., 1976, 319 с.

ЛАВРИНОВИЧ М. — Соціальні проблеми розвитку колгоспного села, Політвидав України, К., 1975, 165 с.

МИШКО В. П. — Виховання учнів в дусі дружби народів СРСР, вид-во «Радянська школа», К., 1975, 128 с.

На магістралях науки, вид-во «Наукова думка», К., 1976, 323 с.

Партії вірні бійці. Нариси про комуністів, Політвидав України, К., 1976, 438 с.

ПЕТРЕНКО М. — Балада про натруджені руки, вид-во «Каменяр», Львів, 1976, 126 с.

РОМАНЕНКО С. — На основі досягнень науки і техніки, Політвидав України, К., 1976, 120 с.

РЯБИЙ М. — Джерела під зорями, вид-во «Маяк», Одеса, 1975, 111 с.

СІРЕНІН В. — Місто-герой Керч, Політвидав України, К., 1976, 103 с.

ЧЕРНИЙ А. И. — Болгарская коммунистическая партия в борьбе за социалистическую индустриализацию страны [1948—1953 гг.], «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, К., 1976, 152 с.

Художній редактор *Б. В. Скрипко*

Технічний редактор *О. І. Водер*

Коректор *Є. І. Мельцова*

Бібліографічне зведення до набору 20.III 1976 р. Підписано до друку 12.V 1976 р. Формат 76×108¹/₁₆.
Центр друку: А. 2. Умоглих друк. арк. 11,9. Обкл.-вид. арк. 15,18. Тираж 6590 прим. Зам. К 76.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Ревіна, 3.

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«КРМІНШЕВІНІ ІСТОРІЧЕСКІНІ ЖУРНАЛІ», № 5, 1976, май. (На українському языкє). Бюжесел-
ниє наукове журнал. Орган Інститута історії Академії наук Української ССР, Інститута істо-
рії партії при ЦК Компарції України, філія Інститута марксизма-ленінізма при ЦК КПСС.
Основає в 1957 г. Адрес редакция: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4.

Типографія видавництва «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.